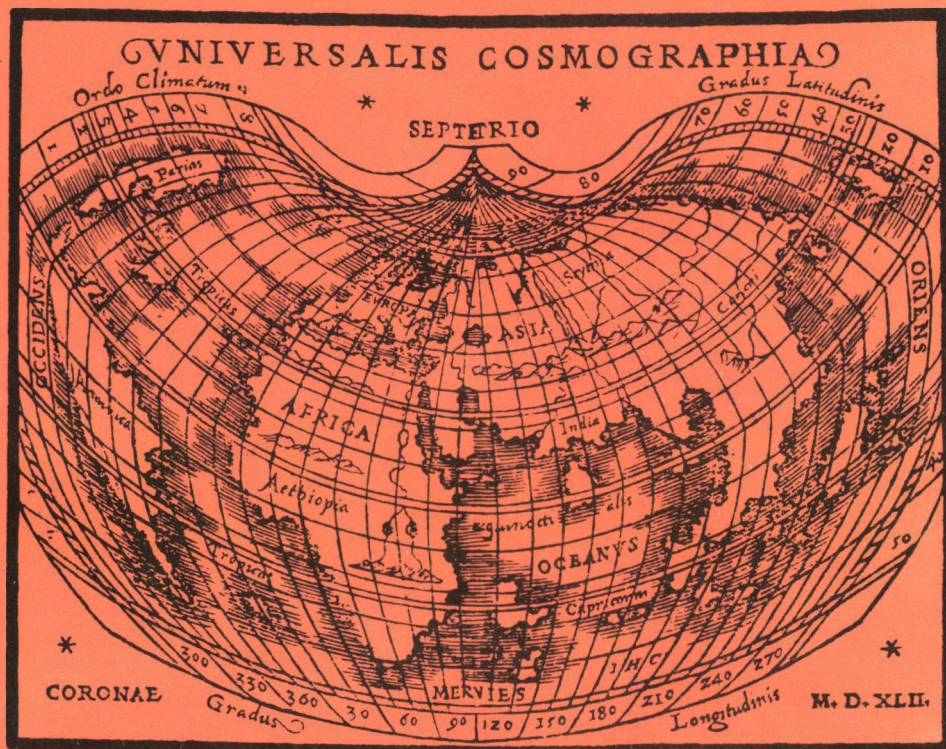

Audiele

1993 -08 25

VILÁGTÖRTÉNET

1992. őszi - tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1992. ősztél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Niederhauser Emil: A magyar és a délszláv történetírás	3
Szarka László: A történeti Magyarország a szlovák történetírás tükrében	8
Anton Hrnko: Az 1918–1938 közti szlovák társadalom képe a szlovák történészek munkáiban	24
L'ubomír Lipták: Szlovák történetírás 1945 után	29
Camil Mureșan: Az 1989 utáni román történetírás kutatási irányairól és tárgyköreiről	37
(-y-o): Fejezetek Besszarábia múltjából	43
Filep Tamás Gusztáv: Klió a gyorsuló időben	55
Pálffy István–N. Szabó József: Magyar–amerikai kulturális és tudományos kapcsolatok (1945–1948)	63
Láng Imre: Atommonopólium vagy atomfegyver-tilalom, 1945–1946	70
Az „örök” orosz talányhoz. Pjotr Kropotkin 1919-es levele Georg Brandeshez (Közzéteszi: Jemnitz János)	80

SZEMLE

Liah Greenfeld: Nationalism. Five Roads to Modernity. (Ism.: Niederhauser Emil)	83
Gheorghe Buzatu: România cu și fără Antonescu. (Ism.: -y-o)	85
Tony Judt: Le marxisme et la gauche française, 1830–1981. (Ism.: Jemnitz János)	87
Pierre Jeanneret: Un itinéraire politique. La vie du Dr. Maurice Jeanneret–Minkine. (Ism.: Jemnitz János)	89
Robert Skidelsky: John Maynard Keynes. The Economist as a Saviour. (Ism.: H. Haraszi Éva)	90

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,- Ft, példányonkénti eladási ára: 60,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szervezelelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9320957 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A MAGYAR ÉS A DÉLSZLÁV TÖRTÉNETÍRÁS*

Két „aire culturelle”, két civilizációs környezet határozta meg ezeknek a történetírásoknak a fejlődését, mert ezt a hatást alapvetőnek kell tekinteni. Az egyik a Habsburg-monarchia, a másik a Balkán. Az előbbibe tartoztak bele a magyarok, a horvátok, a szlovének, sőt a délmagyarországi szerbek is. Az utóbbiba a szerbiai és montenegrói szerbek és a bolgárok. Nyilván nem kell kifejtteni, milyen különbségek álltak fenn a két környezet között. Arról azonban kell egy szót ejteni, hogy ezen belül is voltak különbségek, és éppen a történetírás szempontjából nagyon lényegesek. A magyaroknak és a horvátoknak megvolt a saját feudális elítjük vagy uralkodó osztályuk, ha úgy tetszik. Ez az elit „csinálta” a politikát, tartotta fenn, működtette az államot. Ennek megfelelően megvolt saját történeti tudata, s ez számos vonatkozásban megközelítette a tényleges történelmi helyzetet, hagyomány élt ebben az elitben, már a középkorban krónikák és egyéb elbeszélő források tudatosították is ezt a történeti hagyományt – nagyon torz formában – legfeljebb az egyház tartotta fenn, vagy még az sem. A szlovének megint külön esetet jelentenek. Samo kora középkori állama, amelyet számos szláv nép tekint ma ősenek, meg a korai, szláv jellegű karantán hercegség jelentette az államiséget, amely hamar elveszett, az elit itt is eltűnt, beolvadt a germán elembe, a saját múltnak megint csak nem volt hagyománya.

A magyarok és horvátok esetében a nemesség köréből kerültek ki azok, akik a korai újkorban megint felvették a történeti hagyomány fonalát. A felvilágosodás idején már nemcsak nemesek töprengtek népük múltján. S azután a nemzeti megújulás korában jelentkeztek azok a romantikus képzeletű szerzők, most már mindenhol, akik a múltat bemutatatták, a jelen és a jövő, a nemzet jövője érdekében, nagyjából a meglévő hagyomány alapján, ha volt ilyen, vagy a képzelet alapján, ahol a történeti hagyomány elveszett vagy elmosódott. Többnyire a papok közül kerültek ki, tehát dilettánsok voltak, vagy a nemesek közül, s akkor is azok. Jelentős szerepük volt a megújulásban, de még nem képviselték a 19. század első felében Európában kibontakozó tudományos színvonalat.

Megváltozott a helyzet a század második felében, vagy a századforduló felé közeledve, amikor kiépült a szakma modern intézményrendszere. A magyarok voltak a legelőnyösebb helyzetben, hiszen volt már régóta egyetemük, amelyik idővel a szakmai képzést biztosítani tudta. A horvátok számára erre csak 1874-től adódott lehetőség, amikor megalapították a zágrábi egyetemet. Szófiában erre 1904-ben került sor, Belgrádban 1905-ben. Hozzá kell tenni, valamiféle főiskolai előzmény persze már néhány évtizede létezett. Amíg ez nem jött létre, sőt részben utána is, az európai egyetemeken nyújtott képzés is elősegítette a szakma létrejöttét, a szerbek és a bolgárok esetében maga az állam segítette ezt elő ösztöndíjaival. De azt is meg kell jegyezni, a szerbek között még jóval később is sok volt a Monarchiából származó vagy ott iskolázott.

A másik fontos intézmény valamiféle tudományos társulat, idővel akadémia volt. A magyarok esetében ez gyakorlatilag 1830 óta létezett, a horvátok 1867-ben alapították

* Elhangzott a Magyar Történeti Társulat alapításának 125. évfordulója alkalmából rendezett ülészen.

a Délszláv Akadémiát, már nevében is politikai programmal. A szerbek már 1826-ban létrehozták a Maticát, tudományos és könyvkiadó társulatot, Pesten (és 1864-ben is csak Újvidékre költözött, ott működik ma is), tehát a Monarchia területén. 1886-ban azután Belgrádban alakult meg a Tudományos Akadémia. A bolgároknak 1858 óta működött a Maticához hasonló társulatuk, a diasporában, Brailában, ennek alapján alakult meg 1911-ben a Bolgár Tudományos Akadémia. Ezek a tudós társulatok mindenfelé többek között a történeti munkák kiadását is vállalták, elsőrendűen pedig a (persze középkori) források kiadását, ami a Monumenta Germaniae Historica óta kötelező volt. Így végül is azt lehet mondani, hogy a századfordulóra kialakult a modern értelemben vett történetírás, csak a mindenből kimaradó szlovéneknél még nem, bár Maticájuk 1861 óta nekik is volt.

Ez a felnőtté vált történetírás, az európai minták nyomán, mindenfelé általában a pozitivizmust tekintette módszertani alapelvének, persze abban a formájában, hogy a történetíró feladata a forrásokból a tények megállapítása, s ezeknek oksági sorrendben való elhelyezése. Az uralkodó felfogás szerint ez biztosította a történész objektivitását. Vagyis a szakma elhatárolta magát tudatosan a nemzeti megújulás romantikus, nemzetépítő (és a történeti valósággal nemegyszer hadilábon álló) megújuláskori dilettantizmustól. Bizonyos szakmai göggel is, tehetjük hozzá. A másik alapvonás, megint csak az európai minták nyomán, a politikai eseménytörténet szinte kizárólagos egyeduralkodó volt.

Nemcsak a megújulás korának feladataiból következett, az európai gyakorlat is arra mutatott, hogy a történetírás legfontosabb, sőt kizárólagos témája a hazai történelem, pontosabban a nemzet története, most, hogy már meg is volt ez a nemzet.

A magyar történetírók számára természetesen a téma a történeti Magyarország volt, az, amelyben születtek és felnőttek, amelynek a határai ekkorra már egészen pontosan meg voltak állapítva. Legfeljebb Horvátország története nem tartozott hozzá szorosan, de a magyar nemzet történetébe ezt is beleértették. Ezen nem változtatott a trianoni sokk, az 1918 utáni fejlemények úgysem tartoztak a történetírás hatáskörébe. A marxista történetírás sem változtatott ezen az 1918 előtti korszak vonatkozásában, legfeljebb kissé szégyellte magát miatta.

A horvátok esetében is a nemzet, vagyis az ország története volt a téma, megint az 1918 előtti határok között, azzal a különbséggel, hogy Dalmáciát, sőt Boszniát is beleértették a nemzeti történelembe, gyakorlatilag azonban az ottani történészekre hagyták a kidolgozást. Sok korszakkal foglalkoztak ezen belül, de kiemelten a nemzeti uralkodók korával, tehát a magyarokkal való kényszerházasságot megelőző időszakokkal. Az is volt jónéhány század, s tágabb teret adott a fantáziának.

A szegény szlovéneknek maradt a karantán hercegség, s bizonyítani lehetett ennek korai szláv voltát, meg a szlovének településének története, annak számbavétele, mennyivel nagyobb területen laktak régebben, mint most.

A szerbök számára a középkori állam volt a fontos, Zéta és Rascia, a nyugati és keleti egyház kettősségét nem kellett hangsúlyozni, Sztepan Dusan 14. századi cársága kellő öntudatra is nevelhetett. A 19. század története voltaképpen csak nagyon későn került be a történészek látókörébe, kissé emlékiratszerűen, hiszen a történetírók olykor cselekvő részesei is voltak az eseményeknek.

A bolgárok két középkori állammal is büszkélkedhettek, időben egymást követőkkel, nem egyidejűleg fennállókkal, mint a szerbek esetében. A nemzeti megújulás és az 1878-as felszabadulás még jelenkor volt sokáig, a résztvevők írták meg emlékezéseiket.

Az oszmán korszakkal jóformán senki sem foglalkozott, ahogy a szerbeknél sem. A horvátok viszont szívesen emlékeztek a török elleni küzdelmekre.

Minden nemzeti történetírás esetében ugyanis voltak az egész nemzeti korszakon belül kiemelt időszakok, s ezek különös tekintélynek örvendezhettek. A magyarok keveset tudtak az Árpád-ház korszakáról, ezért inkább a vegyesházi királyokkal foglalkoztak, ott több volt a forrás, meg több a török elleni dicsőséges harc. Igaz, az őstörténet is kedvelt téma volt, hiszen meg kellett magyarázni a honfoglalást, szemben a többiekkel, akik többé-kevésbé autochtonoknak tekintették magukat saját területükön. A horvátoknál, már láttuk, a nemzeti királyok meg a török elleni harc. A szerbeknél és a bolgároknál a középkori államiság, hiszen akkor még inkább benne voltak Európában, mint a jelenkorban.

A felnőtt történetírás persze nem is akart szakítani a megújulás korának azzal a szemléletével, amely a nemzeti történelem egyik alapvető vonulatának az ősellenség elleni állandó harcot tekintette. Ősellenségek továbbra is maradtak, most már szakmai színvonalon lehetett erről beszélni.

A magyarok esetében az ősellenség a német volt, s ez idővel perszonalizálódhatott is a Habsburgokban. Minden baj nekik volt köszönhető, (majdnem) mindig rosszat akartak a nemzetnek. Igaz, a németek mellett ott voltak még a szlávok is, hol a magyarországi nemzetiségek testesítették meg őket, hol Oroszország, amely segített átkos Habsburgoknak a nemzeti szabadság eltiprásában.

A horvátok esetében egyértelműen a magyar volt az ősellenség, csak kivételesen érte ez a megtiszteltetés a Habsburgokat (a németeket soha). A szlovének még ősellenséggel sem büszkélkedhettek, az első modernebb szintézis a múlt század végéről, Dinićé, a krajnai rendek történetét írta meg, s szinte bocsánatot kért azért, hogy szlovének is élnek itt.

A szerbek már tekintélyes listával rendelkeztek. Az időben első természetesen Bizánc volt, amely alól már a középkorban több ízben fel kellett szabadulni. Azután jöttek időben a törökök, s valahol előbb vagy utóbb a bolgárok is. És a magyarok sem maradhattak ki a sorból, de inkább csak a század vége felé.

A bolgároknál is Bizánc az első ősellenség, annál is inkább, mert hiszen a szerbekhez hasonlóan egész államszervezetüket és kultúrájukat onnan vették, s ezt nem lehetett megbocsátani. Voltaképpen együtt is működhetek volna a szerbekkel, hiszen a bolgároknál is Bizáncot a törökök követik. Bizánc utódaiként megmaradnak a görögök is, és fontos helyet kapnak persze a szerbek, már csak Macedónia miatt is, a szerbeknél is ugyanez az ok.

A századfordulón nyugaton fellépő modernebb irányzatok, a történetírás politikai egyoldalúságából kitörők, mint már az 1880-as évektől a gazdaságtörténet, nem is beszélve egyéb irányzatokról, itt még nem hatottak. Majd csak 1918 után, amikor különben is óhatatlanul nagy változások következtek be a nemzeti történetiszemléletben is. A magyaroknál talán a leginkább beszélhetünk erről, a szellemi történet hatását talán eltűnőzték, az még inkább csak máz volt az alapvető pozitívizmuson. De itt volt a településtörténet, egy egész iskola, amely a középkori Magyarország alapvetően magyar jellegét volt hivatott bizonyítani, Trianon nyomán, s ezért a városokkal kevésbé törődött, mert ott többnyire németeket talált. Vagy itt volt Hajnal István, Max Weber-i szociológiai ihletésével és egyetemes történeti érdeklődésével, kivételes jelenség, nem is tudott iskolát teremteni. Másoknál kevésbé fedezhetjük fel a modernebb módszerek nyomait.

De ahogy Magyarországon 1918 után mindent úgy kellett látni: hogyan kerülhetett sor erre az, egyébként átmenetinek tartott, kisiklásra, az 1918 utáni változások másutt is mó-

dosulásokat hoztak a történeti képben. A horvátoknak, szerbeknek és szlovéneknek most már úgy kellett látni a történelmet, hogy az egyértelműen az egységes jugoszláv állam felé vezetett, talán már Samotól, de legkésőbb a 18. század végétől. A bolgárok, akik addig a görögökkel szemben szláv mivoltukat szerették hangoztatni, most egyszerre, dacból és a szerbekkel szemben felfedezték bolgár–török őseiket és azok kultuszát ápolták. (Száz évvel korábban még azokat is szlávoknak tartották.)

A századforduló táján, meg a két világháború közti korszakban már jelentkezett a marxista történetírás. Mindenhol a szociáldemokrata pártokon belül. Többnyire úgy, hogy ezek vezetői, mintegy mellékesen, arra törekedtek, hogy a nemzeti történelemről a történelmi materializmus alapján állva alakítsanak ki új, a polgáritól eltérő koncepciót. Minthogy elsőrendűen politikusok voltak, többnyire nem is szakképzettek, eredeti kutatásokkal nemigen tudtak foglalkozni. A korábbi történetírás már nagy adattömeget tudott számukra nyújtani, ezt használták fel, rámutattak az osztályharc alapvető szerepére. A magyarok esetében ehhez jól jött Dózsa György vagy az 1848-as forradalom, a bolgárok vagy a szerbek esetében a bogomil mozgalom, amely a paraszti osztályharc ideológiai köntöse volt. Meg mindenütt a munkásmozgalom, ennek az előzményeit lehetett néhány évtizedre visszafelé nyomozni.

A munkásmozgalom vált a legfontosabbá azután, hogy a marxista történetírás mindegyik esetben uralkodóvá lett. Az osztályharc másik terepe pedig a parasztmozgalom volt, ezt a két témát lehetett, most már a szakma kötelező módszertani fogásaival, feltárni és feldolgozni. Nem kétséges, hogy ebben a vonatkozásban a kezdeti sematizmus után mindenfelé jelentős eredmények születtek. Ahogy jelentős volt, különösen a magyaroknál, de kisebb méretekben másutt is, a gazdaságtörténet. Valószínűleg ezen a téren hozta a marxizmus a legmaradandóbb eredményeket, hiszen, mintegy mellékesen, az európai gazdaságtörténet módszereit és szemléletét is felhasználhatta.

Az új, addig elhanyagolt témák mellett a marxista történetírás a korábbi témákat is művelte. Akkoriban ironikusan emlegették, hogy „mostantól fogva minden másképp volt”. Valójában nem egészen ez következett be. A nemzeti mozzanatok nem tűntek el. Sajátos jelenség volt, amit a magam részéről ad hoc-territorialitásnak nevezek, vagyis, hogy a jelenkori államterület mindig is az illető nemzet területe volt, ezt kell kutatni az őskortól kezdve, már csak azért is, hogy a társadalmi formációk törvényszerű váltokozása a nemzeti történelem fő vonulataként legyen bemutatható. Ettől az ad hoc-territorialitástól csak ott volt eltérés, ahol a korábbi államterület jóval nagyobb volt, tehát a magyarok és a bolgárok esetében.

Egyébként a korábbi történetírástól átvett ősellenség-kép továbbra is megmaradt, s ezt nagyon jól lehetett illeszteni az aktuális politikai helyzethez. Hogy csak a magyar vagy a bolgár példát vegyük, a német, illetve Habsburg ősellenség a nyugati imperializmust jelentette. Jellačić a titói Jugoszláviát. A bolgárok három ősellensége, Bizánc, a török és a szerb, most két NATO-országot jelentett, meg ugyancsak a titói Jugoszláviát. Az ilyesfajta, nagyon nyílt historizálás eléggé szokásos volt, igaz, ha nem is ilyen nyílt formában, a korábbi történetírástól sem volt idegen.

Ez is mutatja, hogy a korábbi időszak nemzeti sztereotípiái a marxista történetírásban is tovább éltek, legfeljebb itt-ott osztályharcos felhangokkal. Ez egyfajta nemzeti bezárkózottságra is utal. A sokat hangoztatott nemzetköziség deklaráltan a Szovjetunió felé nyitottságot jelentette, de rejtetten ezen a címen lehetett kitekinteni a nyugat felé. Csak éppen a szomszédok felé nem.

Lehet, hogy túl szigorú ez a megfogalmazás. Az 1950-es évek kedvelt témája volt a „kapcsolattörténet”, amely a közös osztályharcos hagyományokat, a közös irányba tartó haladást emelte ki, s szégyenkezve emlegette a „negatív” vonásokat, a konfliktusokat, összecsapásokat, ezeket persze mindig az uralkodó osztályok ellenséges áskálódásával lehetett magyarázni.

Még egy dologról kell szólni. A pozitivista módszertan az igazi történetírást csak az eredeti források alapján tartotta lehetségesnek, ezzel is indokolta meg, ha ugyan szükség volt rá, a nemzeti történelem elsőrendűségét. A marxista történetírás éppenséggel feladatként tartotta számon az egyetemes történelem művelését, persze ideológiai okokból. Csakhogy a régi pozitivista hagyomány tovább élt, hiszen a marxista történetírás képviselői is azon nevelkedtek. És ennek megfelelően az egyetemes történetírás művelése mindig kuriózum maradt, a történetírás fő sodrából kiesett.

A nemzeti mozzanat tovább élt. A marxista felfogás a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmakban fedezte fel az évszázados haladást. A magyar történelem végcélja a nemzeti függetlenség megszerzése volt. Ennek megvalósulását pedig éppen annak a korszaknak a vonatkozásában lelték meg, amelyikben ez a függetlenség, enyhén szólva, nem volt meg teljesen. De ugyanígy voltak a függetlenséggel a többiek is. A jugoszlávok beszélhettek nagyobb joggal ennek eléréséről, de az egyes nemzetek függetlensége persze ugyancsak nem volt teljes a közös állammal szemben. Ennek ellenére lehetett a szerb, horvát vagy szlovén történelmet művelni, ha össze is ütközött olykor az össz-jugoszláv szemlélettel. A macedón probléma fennmaradt Jugoszlávia és Bulgária vonatkozásában, most már azzal a különbséggel, hogy a macedón köztársaság ismét csak az ad hoc-territorialitás alapján kisajátította a bolgár történelemnek azokat a részeit, amelyek saját területéhez kapcsolódtak, s meg is találta a középkori államot.

Ideje befejezni a rekriminálást. A magyar történetírásnak igenis vannak feladatai a szomszédok vonatkozásában, s ennek csak egy része a délszlávok eddig emlegetett problémái. Nyilván: a fő téma továbbra is a nemzeti történelem marad, ez nem is lehet vitás. De túl is kell ezen tekinteni, ahogy a magyar történetírás az utóbbi egy-két évtizedben egyre inkább törekedett erre. Nem az ősellenséget kell ismét felfedezni, nem is a „haladó” kapcsolatokat kutatni. Az igazi feladat a magyarok és – esetünkben – a délszlávok történeti fejlődésének összehasonlító vizsgálata lehet csupán. Kiderülhetnek majd hasonló vonások, amelyekről nem igyekeztünk tudomást venni – mások sem. És kiderülhetnek valóban egyedi nemzeti sajátosságok.

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG A SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁS TÜKRÉBEN

Összes szomszédunk közül alighanem a szlovákoknak kell a legtöbb ellentmondást feldolgozniuk ahhoz, hogy reális történeti képet alkothassanak annak az államnak – a történeti Magyarországnak – a fejlődéséről, amelyben ők maguk is tíz évszázadon keresztül éltek. A szlovák történetírásnak ugyanis egyszerre kellene szembenéznie a Magyar Királyságnak a legönzőbb szlovák szempontból is pozitívumnak minősülő és az egyértelműen negatív hatásaival. A pozitívumok közt pl. azzal a ténnyel, hogy a Kárpát-medencei és szomszédos szláv népek köréből éppen a magyar államkeretek révén váltak ki, s léptek a külön nemzeti fejlődés útjára, vagyis hogy a szlovák etnikai régió gazdasági, kulturális és politikai fejlődését éppen a történeti Magyar Királyság közigazgatási, telepítési, egyházi, kereskedelmi, bányagazdálkodási stb. prioritásai, célkitűzései formálták elsődlegesen, vagy hogy a szomszédos birodalmakkal és azok kíméletlen expanziós megnyilvánulásaival szemben szintén jórészt a Magyar Királyság, illetve annak szövetségei nyújtottak védelmet a szlovák etnikumnak és az általa lakott régióknak (s nem Szlovákia állította meg az oszmán expanziót, s nem Szlovákia volt a keresztény Európa védőbástyája, mint ahogy a régibb keletű magyar önértékelés is enyhe túlzás).

Ezzel együtt a történészeknek azt is tisztázniuk kell, miért nem alakult a szlovák nemzet fejlődése a horvátokéhoz hasonlóan egyfajta „társnemzeti” státus keretei közt, miért vált a szó modern értelmében vett nemzeti szempontból indifferenssé, mi több úgymond renegáttá a szlovák származású nemesség, miért nem sikerült a 18. század folyamán a hungarus-koncepció keretei közt a szlovák nemzeti különérdeket és ezzel együtt a nem magyar nemzetiségek, nemzetek emancipációs igényeit hathatósabban kifejezésre juttatnia. S végül arra is szenvedélyektől mentes, igaz és tárgyyszerű választ kellene adniuk a szlovák történészeknek, milyen tényezők okozták a 19. század szlovák nemzeti fejlődés többszöri retardációját, az 1848/49. évi konfliktusokat és az 1918-as különválással szemben belső alternatívákat kidolgozó szlovák és magyar törekvések kudarcát és ennek máig mérgezőleg ható utóéletét.

Úgy gondolom, hogy a szlovák történetírás alapján kibontakozó Magyarország-kép bizony igen nagyszámú egyoldalúsága abból adódik, hogy ennek a kettős kérdésfelvetésnek a szükségességére, jogosultságára mindmáig csak kevesen, s akkor is legtöbbször csupán egy-egy résztéma vonatkozásában éreztek rá szlovák kollégáink közül.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a történeti Magyarországon belüli szlovák történelemmel foglalkozó munkák koncepcionális dilemmáin keresztül jelezzem a címben jelölt kérdéskör legfontosabb elemeit.

A magyar és a szlovák történelem senki által sem vitatható összefonódottságát a 20. század szlovák történetírásban négyféleképpen próbálták megoldani:

a) a szlovák történelem dehungarizálásával, 1918 óta a „csehszlovák” történelmi kontextus kialakításával. (Az utóbbi időben a debohemizálás is elkezdődött: pl. a husziták pusztításai, Masarykék cselszövése stb.)

b) a magyar–szlovák történelem szétparcellálásával, különválasztásával (mindaz, ami a mai Szlovákia területén történt, illetve bárhol a világon szlovák nemzetiségű történeti

személyiséggel kapcsolatos, a szlovák történelem része). E különválás vegytisztán nacionalista változata az elhatárolva kisajátító magatartás: családnevek, Csák Máté, bányavárosok, nagyszombati egyetem stb.

c) a „nagy” és „kis” történelem elkülönítésével. A történelemnélküliség magyar részről máig fel-felhangzó vádjával szemben „az ezeréves méh” metaforáját alapul véve a szlovák történelmet a mindennapok szorgos építőmunkájával próbálják azonosítani. (Ez osztályharcos mezbe öltözve vált igazán áthatóan hamis és demagóg koncepcióvá.)

d) A korabeli realitásokat – a tudatosan vállalt terminológiát és területiális anakronizmust, azaz a mai Szlovákia területének visszavetítődését leszámítva – figyelembe vevő megközelítésnek is mindig akadtak hívei.

*

A hatvanas évek közepétől kibontakozott csehszlovákiai szellemi pezsgés a szlovák történetírásban is maradandó nyomokat hagyott. A szlovák történészek 1965-ben megrendezett V. országos kongresszusának előadásai az erőteljesen kibontakozó szlovák nemzeti emancipációs küzdelem legteljesebb történeti évrendszerét szolgáltatták. P. Ratkošnak a szlovák nemzetiség magyarországi fejlődéséről tartott beszámolója már nem csupán az észak-magyarországi szláv etnikum, hanem a szlovák állami-területi különállás folytonosságának tételét is érvekkel igyekezett alátámasztani. De a többi előadó is – nyilvánvalóan egységes elképzelés jegyében – a szlovák nemzetfejlődés kulcsproblémáit tárgyalta.¹ A kongresszus előadásai jól jelezték, hogy a cseh–szlovák viszony újjárendezését szorgalmazó politikai törekvésekkel párhuzamosan a szlovák szellemi élet minden területén a szlovák nemzeti egyenjogúság eszméje vált meghatározó motívummá. Témánkkal kapcsolatban figyelmet érdemel az a széles körű publicisztikai vita, amely Štúr születésének, ill. az 1848-as forradalmak évfordulója kapcsán robbant ki. Főként Mináč történeti esszéi váltak ösztönző erővé a szlovák történetírásban: a jeles szlovák író ugyanis a szlovák történelem értelmét a korábbi – dogmatikus túlzásoktól sem mentes – osztályharc-központú felfogással, illetve a társadalmi rendszerek váltását a szlovák történelemben sokszor meglehetősen elvonatkoztatottan kidolgozó koncepciókkal szemben a szlovák nemzeti folytonosság bemutatásában jelölte meg.

A kontinuitás hordozóelemét Mináč nem a politikai, állami történelemben, hanem a mindennapok történelmében vélte bemutatathatónak. Mináčnak ez a gondolata így azután nem véletlenül került a kétkötetes szlovák képes történelem élére mottóként: „Ha a történelem a királyok, császárok, hadvezérek és fejedelmek, győzelmek és meghódított területek történelme, és ha a történelem az erőszak, a rablás és kizsákmányolás történelmének jelenti, akkor nekünk nincs történelmünk. Vagy legalábbis nem vagyunk annak tárgyai. Ha azonban a történelem a civilizáció, a munka, a megszakított, de mindig csatát nyerő építkezés történelme, akkor az a miénk is. Hiszen az építők nemzete vagyunk, mégpedig a szónak nem csupán metaforikus, hanem valódi értelmében is: kőművesként, mesteremberként és segéd munkásként Bécset is, Pestet is felépítettük, sok más idegen város építésénél segédkeztünk, de egyet sem romboltunk le. Tudom, hogy történelmi hozadékunk szerény, de ha egyszer a civilizáció történelmét igazságosan, az elvégzett munka szerint fogják mérni, akkor nekünk sem lesz félnivalónk: a ránk eső résznél talán többet is tettünk. Nincs hát miért vágyakoznunk vagy szomorkodnunk az úgynevezett „nagy” történelem után: hiszen az a nagy rablók történelme.”²

A mináci tézis kétélűsége (vagyis a folytonosság hangsúlyozása mellett a magyar történelem félreérthetetlen lekicsinylése, becsmérzése) jó ideig meglehetősen tompítva és

visszafogottan szívódott át a szlovák történetírásba. Ugyanakkor pl. a „kis” és „nagy” történelem közti különbségtételt minden problematikus eleme ellenére akár termékeny ideának is tekinthetjük. Ennek jegyében a középkori szlovák történelmet feldolgozó munkák legjobbjai egyfajta „regionalisztikai”, ill. lokális művelődés- és társadalomtörténet keretei közt az összmagyarországi vagy éppen közép-európai szempontból is fontos összefüggéseket tártak fel. Mindez sokkal inkább gazdagította mintsem csonkította a magyarországi történelmet.³ Itt főként Richard Marsina, Vincent Sedlák, L’ubomír Juck, Peter Ratkoš forráspublikációira, valamint a regionális településtörténeti vizsgálatokra, várostörténeti munkákra gondolunk. Ezek ugyan szintén a mai Szlovákia területének történetietlen visszavetítését tekintik kiindulópontnak, de a források kezelésében alapjában a korabeli politikai-állami realitások figyelembevételével járnak el.⁴

Ezzel párhuzamosan Matúš Kučera, pozsonyi egyetemi tanár revízió alá vette ezt a szlovák történeti koncepciót, mert az úgymond „kirekesztette vizsgálódása tárgyköréből az etatizmust és a szlovák történelem dehungarizálására törekedett, miközben az állam és további fejlődésének problémája nem keltett érdeklődést a szlovák történettudományban”. Kučera szerint ez a koncepció végső soron azt eredményezte, hogy a szlovák történészek valójában elfogadták a régi nacionalista magyar történetírásnak azt a felfogását, miszerint a történeti Magyarország kezdetől fogva magyar nemzeti állam lett volna. Kezdetben Kučera azt hangsúlyozta, hogy éppen a soknemzetiségű történeti magyar állam politikai történetének feltárásában lehetne és kellene szakítani az uralkodó elitre korlátozott politikatörténettel, s helyette egy társadalom- és gazdaságtörténetileg megalapozott koncepció kimunkálása lenne a kívánatos – és ezt csakis magyar-szlovák együttműködéssel lehetne elérni.⁵ Ugyanezt a gondolatkört, de már sokkal erőteljesebb megfogalmazásban V. Sedlák is kifejtette, aki szerint a magyar államalapítás során szinte kizárólag külső kényszerítő körülmények, késztetések, adottságok szabták meg a fejlődés irányát.⁶

A szlovák történetírás belső irányzatának részletes elemzésére lenne szükség ahhoz, hogy pontos választ tudjunk adni arra a kérdésre, vajon milyen irányba halad a szlovák történeti koncepció fejlődése. Mert, bár R. Marsina még az 1981. évi VIII. szlovák történészkongresszuson is a mináci tételhez ragaszkodott⁷, az elméletileg megalapozottabbnak tűnő Kučera-féle koncepció láthatóan jobban kielégíti a hivatalos és nem hivatalos szlovák elvárásokat, hiszen végre egy szlovák „nagy” történelem körvonalai is kibontakozni kezdenek. Ez azonban – amint arra Kučera újabb népszerűsítő munkái eklatáns példákkal szolgálnak – az eredeti Kučera-féle elképzelésektől meglehetősen távol esik, hiszen nem a „kis” és „nagy” történelemről van itt szó, hanem a marxista szlovák történetírás által korábban elutasított mítoszok, legendák felújításával „nagygyá tett” históriáról.⁸ Ez persze nem jelenti, hogy a szlovák régészet, a szlovák történetírás újabb eredményei mind ebbe a kategóriába tartoznak. Szép számmal akad közöttük olyan, melyet minden bizonnyal a magyar történetírásnak is figyelembe kell vennie, például az államalapítással kapcsolatos szláv (szlovien) vonatkozások tekintetében is.

Hogy az utóbbi években mind többször egy radikális nemzeti irányzat kezd érvényesülni, annak számos *belső* és *külső* oka van. A *belső* viták argumentumain túl (főként a Ratkoš–Kučera, Sedlák–Ratkoš és Marsina–Ratkoš vitában, de a Püspöki Nagy Péter és a szlovák mediavisták közt lezajlott zártkörű polémiában) a Dekan-féle Nagymoráviamunkának Györffy György által írott recenziója és az ott felhozott állítások is közrejátszottak abban, hogy szlovák részről a dualizmuskori kutatások mellett – ahol már hagyományosan a magyar–szlovák polémia a meghatározó elem – a kora középkori kutatások-

ban is az ütköző nézetek hangoztatása kezd meghatározó tendenciává válni.⁹ Jól jelzi ezt a Szlovák Történelmi Társulat közelmúltban tragikus körülmények közt elhunyt elnökének, L. Holotíknak az 1981. évi történészkongresszuson elmondott beszéde is, amelyben egyebek közt éppen Györffynek arra az állítására hivatkozva, miszerint a szlovák feudális nemzetiség csak a 15. században kezdett kialakulni, feleleveníti a két világháború közt sokat vitatott, de már a 19. század óta sokszor felvetődött „ezeréves elnyomás” kérdéskörét is. Holotík szerint távolról sem olyan egyértelmű ez a probléma, hiszen már Kézai Simon krónikájában is szerepel a kizárólagos magyar szupremácia tétele: „Tény az, hogy a szlovák történelmi fejlődés folyamatát már a középkorban igen erőteljesen betakarta a szupremációs elméletek hordaléka, még inkább a 18. században, majd a 19. században tetőződött ez a processzus, minthogy egészen a történeti Magyarország széthullásáig érvényesült a nemesi-bürokratikus félf feudális rendszer.”¹⁰ A belső okok nagy többsége par excellence politikai fogantatású, s ezért kívül esik a mi érdeklődésünkön, a külső tényezők közül a sok tekintetben kibékíthetetlennek tűnő magyar–szlovák szakmai ellentétek a legfontosabbak.

Szükségesnek látszott, hogy röviden vázoljuk a szlovák történelem koncepciójával kapcsolatos nézeteket. Ezek után tekintsük át a szlovák historiográfia magyarsággépét jellemző legfontosabb megállapításokat, vitákat.

Amint az már részben az előbbiekből is kitűnhetett, a szlovák mediavisztika egyik központi problémája a nagymorva–szlovák kontinuitás kérdésköre, illetve tétele. A már említett 1965. évi Ratkoš-féle beszámoló kiindulópontját az az állítás képezte, hogy a Nagymorávia létrejöttét megelőző (tehát 833-nál korábbi) szlovák etnikai–nemzetiségi fejlődés a morva állam idején morva–szláv irányba kanyarodott el, és a szlovák nemzetiségi különfejlődés csupán Nagymorávia 907-ben bekövetkezett felbomlása után folytatódott, és a felmerülő kételyek ellenére Ratkoš kétségbevonhatatlan tényként rögzíti: „... a 11. század második felében a szlovák feudális nemzetiség létezése történelmi valóság, amelyet végső soron az írásos források is igazolnak”.¹¹ Ratkoš szerint a feudális nemzetiség a törzsi szervezet és a polgári nemzet közti közbülső etnikai szerveződési forma, és alatta olyan feudalizmus kori nemzetiséget kell érteni, amely saját területtel, a feudális gazdálkodás által feltételezett közös nyelvjárással, főként pedig egyfajta kulturális–pszichikai közösségtudattal rendelkezik. Mindezek alapján magunk részéről úgy véljük, hogy a szlovák feudális nemzetiség kialakulásának tekintetében jóval mértéktartóbb Ratkoš egy másik tanulmánya, ahol azt a 15. század tájára helyezi. Ugyanott azt is leszögezi, hogy a szlovák feudális nemzetiség kialakulása szempontjából a szlovák etnikum nagymorva szláv subsztrátumtól való önállósulása idején a középkori magyar állam léte a pozitív tényezők közé tartozott.¹²

Persze nem arról van szó, hogy Ratkoš a középkori magyar állam létét szlovák szempontból valamiféle pozitív körülménynek tartaná, hiszen ő hozta be az újabb szlovák történetírásba a magyar leigázási elméletre (Anonymus: *subiugatis Sclavis*) épülő évszázados–évezredes elnyomás, ill. kulturális–politikai diszkrimináció koncepcióját, hanem csupán arról, hogy a középkori magyar államkeretek elhatároló funkcióját a szlovák etnikum fejlődésében nem lehet nem tudomásul venni.

Visszatérve és pontokba szedve a Nagymoráviával kapcsolatos történeti problémákat, a következőképpen foglalhatjuk össze a kérdéskör magyar–szlovák vitákra előreláthatóan még jó ideig okot–ürügyet adó elemeit.

1. Az avar kérdés tisztázatlanságai. Az avar–szláv szimbiózis, ill. az avar–magyar kontinuitás elméletei egy kutatási, történeti hiátusra próbálnak mindkét oldalon elméleteket

(légvárat?) építeni. Ratkoš szerint az avar–magyar folytonosság bizonyítása, illetve a morva–szláv elem kiiktatásának, kicsinyítésének szándéka az ellentmondások egyik ősoke.¹³ Magyar szempontból ezt a problémát Püspöki Nagy Péter érintette.¹⁴

2. A morva és a magyar államiság összefüggései. Szlovák részről teljes egyöntetűség uralkodik a tekintetben, hogy a magyar államszerveződés szinte teljes egészében a Nagymoravia-korabeli előzményekre épült, mégpedig mind közigazgatási (megyék), mind gazdasági és védelmi vonatkozásokban.¹⁵ Magyar részről Györffy György és Kristó Gyula más-más érvekkel, de egybehangzóan elutasítják a korabeli magyar közigazgatási terminológia szláv eredetével bizonyítottan vélt döntő morva–pannon szláv befolyás elméletét.

3. A nagymorva államiság és a történeti Magyarországon belüli szlovák etnikai-territoriális különfejlődés összefüggései. Alighanem a legproblematisabb mozzanata ez az egész kérdéskörnek. A nagymorviai szlovien népesség és a szlovák nemzetiség etnikai folytonossága véleményünk szerint a rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyaggal bizonyíthatónak látszik. (N. B. Györffy György az etnikai folytonosságot is kizártnak tartja.¹⁶) A szlovák etnikai terület valamiféle külön államiságát, állami különfejlődését célzó újabb keletű próbálkozások, korábbi kísérletek viszont túlzottan spekulatív jellegűnek tűnnek. Ennek a spekulatív irányzatnak egyik legpregnansabb képviselője Matúš Kučera már említett, Szlovákia a középkorban c. könyve. Amiben azonban egyetértés születhet, a középkori Magyarország soknemzetiségű jellegéből adódóan a magyar történetírásban is bevezethető és általánosan használható fogalmaknak tűnnek a szlovák, szerb, rutén, román régió kifejezések. Sőt, a forrásokban a 16. század elejétől fellelhető „*Slavonia*” – cseh forrásokban „*Slováky*”, „*slovenská zem*” – „*Szlovákia*” idézőjeles alakjától nincs igazából miért tartózkodnunk, amennyiben az a szlovák etnikai területet hivatott jelölni.

4. A nagymorva–szlovák kontinuitáselmélet motívumkincse a 19. századi „nemzetébresztők” logikájára emlékeztető érvrendszerre kovacsolódik össze. A humanizmus és reneszánsz korabeli szlovák és szlovákiai vonatkozású szerzők lexikonában pl. már azt olvashatjuk, hogy a szlovák nyelv már a Nagymorva Birodalom idején is virágzott, de Szlovákia középkori fejlődésének kedvezőtlen következményei megakadályozták a szlovák nyelv megújulásának lehetőségét. Jozef Kuzmik, a lexikon szerzője meglehetősen szókimondással jelezte a szlovák különfejlődés 16–17. századi jellemzőit. Véleménye szerint a hódoltság és Erdély szeparatizmusa folytán a Habsburg-uralom alatt maradt Felső-Magyarország – „a tulajdonképpeni Szlovákia” – jelentette a középkori magyar államiság tulajdonképpeni államjogi folytonosságát.¹⁷

Nem kevésbé tanulságos a magyarországi szlovák származású nemesség genézisének tárgyalása. Az írásos források teljes hiányában mindig is problematikus elméletnek számított a Nagymoravia-korabeli és a magyarországi szlovák nemesség folytonosságának tétele. A Hontpázmány, Divéki és Bogát nemzetség morva–szláv eredetét a hetvenes évek elején Ratkoš, Kučera egyaránt romantikus nacionalista elképzelésnek tartotta.¹⁸ De a nemesi családnevek szlovák átírásának kezdeményezésével nagy feltűnést keltő címtani könyvében Jozef Novák felesleges óvatoskodásnak mondja az említett nemzetségek eredetével kapcsolatos fenntartásokat.¹⁹

Természetesen az etnikailag szlovák nemesség fokozatos hungarizálódása, amely kétségkívül már a Mohács előtti évszázadokban megvetette a *natio Hungarica* alapjait, a szlovák feudális nemzetiség fejlődését lassító tényezők egyik legfontosabbika. Ratkoš, B. Varsik, J. Tibenský egyaránt már ebben a hungarizálódásban is a magyar elnyomás

tényét látják. J. Tibenský pl. így fogalmazott 1965-ben: „A szlovák feudális nemzetiség fejlődésének egyik alapvető tényezőjét az a tény jelenti, hogy ez a fejlődés a nemzeti elnyomás feltételei közt zajlott le, ráadásul 1526 után kettős elnyomás alatt. Természetesen ennek a nemzeti elnyomásnak az erőszakos magyarosítás idején más sajátos formái voltak. De a nemzeti kultúra egész fejlődésében megmutatkozik, éppen úgy, mint magában a feudalizmus kori nemzetiségi ideológiában is.”²⁰

Összefoglalva a Mohács előtti magyarországi fejlődés keretei közt jelentkező morvaszlovák kontinuitás problémáját, azt mondhatjuk, hogy a szlovák történetírás alighanem főlegesen vállalkozásának kell tartanunk, ha a szlovák lakta területek nagymorva alapozású különfejlődését próbálja mindenáron előtérbe tolni. Hogy koncepcionális vonatkozásban sem dőlt el ez a 19. század óta tartó belső vita, ezt a csehszlovák történeti összefoglaló kiegyensúlyozott szlovák fejezetei²¹, ill. a Kučera-féle könyv és néhány más szerző tanulmányainak szélsőséges beállításai is jelzik.

A nyolcvanas évek „törökös” évfordulói kapcsán a szlovák történetírás is jelentős munkákat publikált. Mindenekelőtt Vojtech Kopčan és Klára Krajčovičova könyvei érdemelnek figyelmet.²² Kopčan a kor kiváló ismerője, mint kvalifikált turkológus a hódoltság északi peremének és a szlovák lakta Felső-Magyarországnak, „Szlovákiának” a korabeli állapotát, védelmi készségét, a török hatalom terjeszkedését, a magyar és Habsburg-politika konfliktusait elemzi könyveiben. Bár explicite sehol sem találunk a fentihez hasonló direkt különválasztást, az a tény, hogy a hat főkapitányságból csupán a dunáninnenit és felső-magyarországit, a végvár-rendszerből pedig csupán a mai Szlovákia területén található várakat vizsgálja, és hogy mindvégig „Szlovákiára” szűkíti le vizsgálati szempontjait, nagymértékben csökkenti a munkák értékét.

A későfeudalizmus kori magyar fejlődés egyik alapvető sajátossága kétségkívül az uralkodói-rendi hatalmi dualizmus rendszerének fordulatokban gazdag működése. A Habsburg-ellenes rendi felkelések értékelése éppen ezért a 17–18. századi magyar történelem egyik kulcsproblémája. Természetesen a szlovák történetírás is számos munkában foglalkozott a rendi megmozdulásokkal, nem titkolva el azt sem, hogy az indítékok közt a szabadságharcok magyar történeti képeinek részleges korrekciója éppúgy ott szerepel, mint a Bethlen-, Bocskai-, Rákóczi-féle mozgalmak jórészt felső-magyarországi, azaz „szlovákiai” helyszíne is.

Igen szerencsés kezdeményezése volt a Magyar–Csehszlovák Történetész Vegyesbizottságnak, hogy 1976–1977-ben egymás után két alkalommal is közös tudományos szimpóziumot rendezett a rendi mozgalmak értékeléséről. A viták során megmutatkozott, hogy a szlovák történészek, közülük is elsősorban Michel Suchy, Jozef Vázár, Pavol Horváth, de részben Anton Špiesz is a magyarországi rendiségben az abszolutizmussal szemben lényegében csupán negatív tényezőt lát a 17–18. századi magyarországi fejlődés során.²³ A mozgalmakat lezáró kompromisszumok közül a vallásszabadság biztosítását, az országgyűlés jogkörének megőrzését fenntartásokkal ugyan, de szlovák részről is pozitív fejleménynek tekintették. A Rákóczi-féle szabadságharc kivételével a rendi mozgalmakat egészében véve korlátolt, nemesi-rendi kiváltságok restaurációja érdekében kibontott, súlyos gazdasági következményekkel járó jelenségnek tekintik. A rendi mozgalmak magasabb rendű törekvéseit illetően pedig kizártnak tartják egy rendi abszolutizmus magyarországi lehetőségét, sokkal inkább a lengyel variáns veszélyét tartják valószínűs alternatívának. Az ennél jóval árnyaltabb és pozitívabb magyar történeti kép hagyományozódásának okai közt kritikus hangsúllyal tettek említést az ötvenes években kialakult koncepcióról, miszerint a mozgalmakban megvalósult volna a magyar függetlenség

zászlaja alatt a nagy nemzeti összefogás eszméje. Mindazonáltal a 18. századi Magyarországról a szlovák történetírás egészében véve meglehetősen kiegyensúlyozott, már-már harmonikus képet fest. Ugyanakkor – amint azt a közeli Bél Mátyás, Kollár Ádám-évfordulók kapcsán jelentkező erőteljes szlovák aktivitás is jelezte – a kor egyik legjellemzőbb történeti fejleményét, a *natio hungarica* rendi nemzeti képződményének erőteljes, főként a kor művelődését meghatározó és megtermékenyítő kisugárzását, a hungarus-tudat látványos megnyilvánulásait az egyre áthatóbb „különválasztásos” szlovák történet koncepció irányába igyekeznek terelni. Szerencsére az említett évfordulók kapcsán legaktívabb szlovák historikus, az időközben nyugdíjba vonult Ján Tibenský nem engedett a mediavisták egyik-másik fentebb említett munkája-koncepciója mögött jól kivehető külső kísértésnek, s így a Kollár- és Bél-könyvek alapfelfogása lényegében megmaradt a szlovák származás–hungarus küldetéstudat kettősségének hangsúlyozásánál, és csak a forrásokkal igazolható mértékben állítja előtérbe a körvonalazódó szlovák nemzeti öntudat jelentkezését.²⁴

A várostörténeti kiadványok közül jelentőségét és magyar vonatkozásait tekintve is magasan kiemelkedik Anton Špiesznek a mai Szlovákia területén létezett szabad királyi városok egy évszázadnyi történetét (1680–1780) feldolgozó monográfiája. A történeti Magyarország Buda után legjelentősebb városai – Sopron és az erdélyi városok kivételével – jószerivel mind Felső-Magyarországon voltak. Pozsony, Nagyszombat, Besztercebánya, Kassa gazdasági, társadalmi, kereskedelmi, jogi, politikai, nemzetiségi fejlődésének jórészt eredeti magyarországi levéltári anyagok alapján történt feldolgozásával Špiesz munkája akár példának is tekinthető arra nézve, miként lehet az összmagyarországi kontextuson belül a szlovák régió sajátosságait, városfejlődését a korabeli realitásoknak megfelelően bemutatni. Külön kiemelhetnénk a városok német–magyar–szlovák és más kisebb jelentőségű etnikumának együttélését tárgyaló részeket, ahol a közös városi érdekek, az olykor ellentétbe került csoportérdekek és a központi kormányzat konszolidációs, esetenként meg éppen megosztó beavatkozásai súlyuknak megfelelően szerepelnek az összképben. Ez azután lehetővé teszi, hogy az úgynevezett „nemzetiségi küzdelmek”, megfosztva minden misztikus, irracionális motívumtól, tárgyilagos megközelítésben valós elemzések tárgyaivá váljanak.

Az 1848-as magyarországi forradalmakkal és a magyar szabadságharcra kapcsolatosan a magyar és a szomszédországi történetírások közt immár hagyományosnak mondható, el-elcsituló, majd újra kiújuló viták vannak. Szlovák részről talán L’udovít Haraksim 1965. évi tanulmányának összegzése jelzi a legtömörebben a szlovák–magyar vita leglényegibb ütközőpontjait: „A magyar politikai élet képviselői, a magyar kormány és országgyűlés az 1848–1849-es forradalomban nem tudták megoldani a nemzetiségi kérdést, amely a forradalomnak éppúgy alapkérdése volt, mint a parasztkérdés.”²⁵ Haraksim szerint a nem magyar nemzetiségek egyenjogúsítási törekvései azért nem találtak megértésre a magyar forradalom vezető rétegénél, a liberális magyar nemeségnél, mert az az egységes magyar nemzetállam célját tekintette elérendőnek. Bár Kossuthék a horvátoknak, szerbeknek és az erdélyi románoknak hajlandóak voltak bizonyos engedményeket tenni, ezek sohasem voltak olyan mértékűek, hogy megegyezéshez vezethettek volna. Ez az intoleráns magyar nemzetiségi politika okozta a nemzetiségek szembefordulását a magyar forradalommal s kényszerű szövetségüket Béccsel. Haraksim szerint „az egyenjogúsítási törekvések és az önrendelkezési jog megvalósításának kísérletei nem voltak nem haladó törekvések és még csak nem is Bécs valamiféle ármánykodásainak voltak a következményei”. Bár a nemzetiségi mozgalmak vezetőinek

eszüik ágában sem volt a reakciós Bécs szekerét tolni, magyarellenenes álláspontjukból a legtöbb hasznot mégis Bécs húzta.

Egy további vitapont a szlovák mozgalom vezetőinek forradalmisága, társadalmi-szociális követelményeinek a magyar forradalmárokénál is forradalmibb jellege. Ez utóbbi állítás az előbbivel felerősítve olyan végletekig vezetett, hogy a magyar forradalom egyes képviselőit és periódusait M. Potemra a szlovák mozgalommal való összehasonlításban sokkal inkább ellenforradalminak, mint forradalminak véli helyénvalónak minősíteni.²⁶ Úgy tűnik, Haraksim egyik végkövetkeztetését a nyilván még többször kiújuló magyar-szlovák polémiában a jövőben is érdemes megszívlelni: „1848–1849-ben a szlovák konfliktus a magyarokkal nem a véletlen műve volt, és nem is volt egyedülálló jelenség, de szükségszerű sem volt.”

Érdekes mozzanata a konszolidációs periódus cseh és szlovák történetírására olyanira jellemző eszmei megtisztulás folyamatának, hogy az 1965–1968 közt komoly szenvedélyeket felkavaró 1848-as vitairódalom vonatkozásában V. Matula – aki a „váláságtüneteket” ezen a területen kritikai megközelítésben felülvizsgálta – nem a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos egyoldalúságokra koncentrált a figyelmet, hanem a szlovák mozgalom vezetőinek minősítésére. Matula szerint aligha lehet Štúrékat „valóságos forradalmi–demokratikus szellemiségtől” átitatott politikusnak tekinteni, hiszen a szlovák mozgalom szociális programja távolról sem volt egyértelműen forradalmi. Jól jelzi ezt az a tény, hogy az 1848. évi szlovák nemzeti követelések II. pontjában a jobbágyság megszüntetését örökváltsággal, azaz a földesuraknak fizetendő jóvátételek fejében követelték megvalósítani. Ugyancsak bírálta Matula a szlovák mozgalomban is tetten érhető illúziókat az ausztrorszláv átrendeződés lehetőségeivel kapcsolatban.²⁷

Fölöttébb érdekes az 1848 utáni fejlődés megítélése Michal Potemra és Ladislav Tajták közösen írt bibliográfiai tanulmányában. A szerzőknek az a véleménye, hogy 1848 és 1867 között az egyik legpregnánsabb összekötő kapocs, hogy a magyar mozgalom osztálykorlátai teljes egészében felszínre kerültek, „mert az osztrák–magyar kiegyezés, valamint a magyar uralkodó osztályok hatalmának megszilárdulása után már nem volt szükség leplezniük igazi céljaikat a nemzetiségi kérdés megoldásában”.²⁸

Nincs helyünk a dualizmus kori Magyarország szlovák történeti megítélését jellemző motívumokat külön-külön bemutatni. Mindenesetre fölöttébb jellemző a korszak szlovák értékelésére, hogy az 1867–1918 közötti félévszázadot „a fokozott elnyomás korszaka” terminussal jelölik. Mindez azt jelzi, hogy a dualizmus kori magyar kormányok programjában hol erőteljesebben, hol visszafogottabban jelentkező nemzetállam-törekvések kritikája, illetve a szlovák mozgalom nemzeti emancipációs küzdelme a kor szlovák politikatörténeti feldolgozásainak vezérfonala.²⁹ De jószerivel ez a fajta megközelítés dominál a kor gazdaság-, jog-, művelődéstörténeti vizsgáldásaiban is.³⁰

A magyar történetírás egyik-másik nemzetiségtörténeti teljesítménye éppen ezért fölöttébb nagy vitákat kavart. Érdemes itt megemlítenünk pl. Hanák Péternek a polgárosodás és asszimiláció összefüggéseit tárgyaló tanulmányát, Katus Lászlónak a Wandruschákék által szerkesztett Habsburgermonarchie III. kötetébe készített összefoglalását, mindenekelőtt pedig a Hanák Péter főszerkesztőségével elkészült Magyarország története VII. kötetét, illetve ezek szlovák fogadtatását.³¹

A dualizmus kori Magyarország a szlovák történetírásban továbbra is a „népek börtöne” maradt: az 1868. évi nemzetiségi törvény a szlovák autonómiát követelő 1861-es szlovák program alapján elfogadhatatlanul kevés, egyébként is „jószerivel semmi sem valósult meg belőle”. Hogy a Szlovák Nemzeti Párt az érvényes törvények ellenére

mindvégig működhetett, hogy a szlovák művelődés a kétségkívül sovíniszta zsákutcába jutott magyar iskolapolitika ellenére igen komoly teljesítményeket mutatott fel, s egyáltalán, hogy a dualizmus kori magyarországi gazdasági kulturális fejlődés nem utolsósorban éppen a szlovák régió egyes iparosodottabb részein gyökeres fordulatokat eredményezett, mindez csak elvétve és mellékesen kerül említésre. A kínálkozó lehetőségek kihasználatlanul maradásának belső szlovák okai (szervezetlenség, passzivitás, érdektelenség) pedig valóban kivételszámba menő érvek a legjobb feldolgozásokban.³²

A soknemzetiségű Ausztria–Magyarország felbomlása kétségkívül csak azután vált elodázhatatlanná, hogy a belső átrendeződés esélyei – nem utolsósorban a magyar kormányok által képviselt erők teljes elzárkózása miatt – sem a Lajtán túli, még kevésbé a magyarországi körülmények közt nem nőttek meg számottevően a dualizmus válságba jutásának periódusában. A belső átrendeződés igénye azonban kétségkívül jelen volt a korabeli magyarországi politikai közvéleményben, nemzetiségi politikában, mégpedig a legerőteljesebben éppen a nem magyar nemzeti mozgalmak vezető képviselőinek elképzeléseiben. Hozzávetőleg 1910–1914-ig a történeti államkeretek közötti megoldás alternatívája volt a román, szerb és szlovák pártok hivatalos és nem hivatalos programjainak meghatározó eleme, amit az 1914-ben átdolgozott szlovák nemzeti párti program expliciten is tartalmazott.

Mindezt azért volt érdemes előrebocsátani, mert 1918, azaz a történeti Magyarország felbomlásának, az utódállamok létrejöttének értékelésében talán az egyik legalapvetőbb kiindulópontbeli eltérés az 1918–1920 között lezajlott átrendeződés dualizmus kori forrásainak, azok hatásának megítélése. A szlovák történetírás lényegében a korabeli nemzetiségi publicisztikai szemléletét kölcsönözve Ausztria–Magyarországot, méginkább annak keleti felét úgy állítja be, mintha az a Balkán-háborúban vereséget szenvedett Törökország dicstelen állandó jelzőjét átvéve Európa „beteg emberé”-vé vált volna.

Szembe kell persze néznünk a ténnyel, hogy az első világháborús célpolitika nemzetközi historiográfiájában mindmáig nagy többségben vannak azok a vélemények, amelyek a Monarchia felbomlásában, illetve a Párizs környéki békerendszerben elsősorban egy történelmi folyamat tudatos felgyorsítását, a nemzeti önrendelkezés független kisállami realizálásának előre megfontolt törekvését és eredményét látják. Ugyanakkor éppen a szlovák történetírás kénytelen szem előtt tartani ennek a konstrukciónak a gyöngeit. Arról van ugyanis szó, hogy az önrendelkezés független nemzeti államok formájában való megvalósulásának gondolata lényegében csupán a világháborús kelet-európai – mindenekelőtt a T. G. Masaryk vezette cseh – emigráció tevékenységében vált 1915–1917 közt kizárólagos alternatívává, míg a Monarchia keretei közt tevékenykedő politikusok esetében csak a központi hatalmak vereségének véglegessé válását követően, 1918 nyarán, kora őszén lett általános „nemzeti” programmá a történelmi államkeretekből való kiválás és a nagyromán, délszláv, illetve csehszlovák egységhez való csatlakozás.

Az is kétségtelen persze, hogy a világháború előtti magyar kormányok nemzetiségpolitikájának sovíniszta elemei és az ezeket állandóan leplező nemzetiségi sajtó már Szarajevó előtt meglehetősen nagy réseket ütött a magyarországi nemzetek és nemzetiségek összetartozás-tudatán. De éppen a mozgósítás, a világháborús nemzetiségi részvétel és az áldozatok nemzetiségi arányai jelzik, hogy egy esetleges pár hónapos háborús konfliktus egészen bizonyosan nem vezetett volna túlzottan nagy átrendeződésekhez.

A félreértések elkerülése végett le kell szögeznünk, hogy a szlovák nemzet számára a csehszlovák nemzetegység fikciója jegyében életre hívott Csehszlovák Köztársaság

minden más megoldásnál jóval kedvezőbb, sőt alighanem optimális megoldásnak bizonyult. Ez a jórészt cseh önrendelkezési aktivitásra hagyatkozó–támaszkodó közvetett szlovák önrendelkezési stratégia igazából nem tekinthető az „imperialista békediktátum” aktív tényezőjének. Hiszen a szlovák politikusok, még a csehszlovák orientáció egyik-másik elkötelezett híve is hajlott volna a szlovák különválás magyarokkal egyeztetett, megegyezéssel variálásának kivitelezésére még 1918 novembere–decembere folyamán is.

A szlovák polgári és szociáldemokrata politikusok habozó-felemás álláspontjaiból tehát nem lehet valamiféle heroikus nemzeti-felszabadító mozgalmat rekonstruálni. (A két világháború közti hivatalos legendárium is elsősorban a Masaryk oldalán segédkező szlovák Štefánik személyes érdemeit igyekezett felnagyítani.³³) Ez a hiány, azaz a céltudatos nemzeti-felszabadító aktivitás hiánya, a korabeli szlovák álláspontok felemás volta, olyan tény, amit aligha lehet figyelmen kívül hagyni. A történelmet az osztályharcok történetére redukáló merev és leegyszerűsített szemlélet eszköztára ezen a ponton kétségkívül termékenyítőleg hatott a szlovák történetírásra.

A néptömegek mind határozottabb háborúellenessége, saját kormányzataikkal szembeni elégedetlensége vitathatatlanul az első világháború végének meghatározó faktoraik közé tartoztak. Az sem vitatható, hogy az oroszországi forradalmak a tömegmozgalmakban rejlő lehetőségeket győztes és vesztes hatalmak számára egyaránt ijesztő közelségben és valóságosságban érzékeltették. De, hogy a Monarchia területén létrejövő kisállamok kialakulását a NOSZF hatása és a forradalmi mozgalmak eredményezték volna, e tekintetben viszont alighanem túlzottan leegyszerűsített képlettel van dolgunk. Persze a képlet előnyei vitathatatlanok. A párizsi békerendszer összes problematikus eleme ily módon egy forradalmi folyamat szükségszerű velejárójaként is felfogható lenne, a nagyhatalmi érdekek éppenséggel Szovjet-Oroszország ellen irányuló, tehát alapvetően ellenforradalmi céljait szolgáló „cordon sanitaire” és az ennek jegyében egyfajta ütköző államokként létrehozott közép-kelet-európai kisállamok rendszere pedig ugyancsak problémátlanul az európai történelem progresszív áramlatának részeredménye.³⁴

Tegyük gyorsan hozzá, ez a fajta mechanikus értékelés a konszolidációs periódus viszonylag rövid első periódusát (1969–1976) jellemezte csupán. Mindenesetre T. G. Masaryk munkái 1968–1988 között zárolt kiadványok voltak, s Csehszlovákia létrejöttének okai közt továbbra is a fentebb említett két forradalmi tényező szerepel az első helyen.³⁵ A magyarországi keretek közt működő és gondolkodó szlovák mozgalom 1914–1918 közötti szakaszával legátfogóbban Marián Hronský hadtörténész tanulmányai és Szlovákia a keresztúton c. monográfiája foglalkozik.³⁶ Szlovák relációban elsősorban az ő érdeme, hogy a köztársaság létrejötte kapcsán kimutatható két szélsőséges megközelítés (a forradalmi népi mozgalom, illetve a Masaryk vezette külföldi ellenállás túlexponálása) helyett a nyolcvanas évek elejére – amikor is Szlovákia történetének az 1900–1918 közötti periódusát tárgyaló IV. kötete készült – a korábbiánál jóval mértéktartóbb és árnyaltabb felfogás vált uralkodóvá.³⁷

Alighanem a csehországi történészek hasonló irányú önkorrekciói is erre ösztönözték a szlovák történetírást. Érdekes módon a készülő szintézis előtanulmányait író J. Butvin álláspontja tűnik továbbra is a legmerevebbnek abban a tekintetben, hogy Csehszlovákia kialakulásának külpolitikai meghatározottságait szervezesebben beépítsék a korabeli események leírásába. Ugyanakkor Butvin hangsúlyozza a szlovák nemzeti és szociáldemokrata mozgalomnak azt a törekvését, hogy még 1918 első felében is „Ausztia keretei közt a községi, járási és kerületi szlovák nemzeti öngazgatás, valamint a nemzeti alapokon végrehajtandó föderalizálás” követelményét tekintették célravezetőnek.³⁸

A történeti magyar államkeretekből való szlovák különválás folyamatát szlovák részről L. Tajták tanulmányai elemezték legbehatóbban. Legfőbb következtetései ezeknek azt hangsúlyozzák, hogy a magyar uralkodó osztályok 1918 őszén mindenáron meg akarták tartani Szlovákiát a magyar államkeretek közt, de sem a nemzetiségi öngazgatást ígérő propagandával, sem a Károlyi-kormány gyakorlati intézkedéseivel a különváltást nem lehetett többé megakadályozni.³⁹

Természetesen a csehszlovákiai történészeknek is szembe kell nézniük a versailles-i békerendszer egészének jellegével, hiszen azt a két világháború közti nemzetközi kommunista mozgalom, s így a tömegpártként létrejött CSKP is meglehetősen egyértelműséggel mint imperialista békediktátumot elítélte. Alighanem a magyar történetírásban is szükség lenne a békerendszer átfogó elméleti értékelésére, mert tény, hogy a nemzeti függetlenségük kivívását ettől a békerendszertől számító szomszédállamokban aligha találhatnak megértésre az olyan sommás megfogalmazások, amelyek csakis a béke diktátum jellegét, illetve imperialista elemeit hangsúlyozzák. Magyar–csehszlovák relációban a történész vegyesbizottság 1974. évi ülésén pl. a történelemtankönyvek értékelése során olyan közös állásfoglalás született, amelyben a magyar és a csehszlovák fél a békerendszer körületekintőbb értékelésére tett ígéretet az iskolai tankönyvekben.

Legújabbán Dušan Kováč, aki a szlovák kérdés közép-kelet-európai külpolitikai kontextusát vizsgálja, a következőképpen próbálta árnyalni a korábbi fekete-fehér képletet: „Elvben megállapíthatjuk, hogy a versailles-i békeszerződések a győztes nagyhatalmak diktátumát jelentik. De, ha csak ennél a megállapításnál maradnánk és ha mechanikusan ezt próbáljuk alkalmazni, sok mindent nem érthetnénk meg az adott kor eseményeinek lényegéből. ... Nem lehet kétely afelől, hogy a franciaországi, amerikai, de még az angliai politikai rendszer is a Vilmos-féle Németországgal és Ausztria–Magyarországgal összehasonlítva lényeges előrelépést jelentenek. Ez a tény kínált lehetőséget a nemzeti-felszabadító mozgalmakat képviselő politikusok egy részének arra, hogy szándékaikat megvalósítsák. Az antant a versailles-i békerendszerben az egykori Habsburg-Monarchiában folytatott nemzeti-felszabadító küzdelem eredményeit is figyelembe vette. Csehszlovákia tehát az első világháború eredményeinek következtében mint versailles-i európai békerendszer szerves része jött létre, mégpedig olyan helyzetben, amikor a döntő hatalmi tényezőt a győztes Antant jelentette”.⁴⁰

Talán nem volt felesleges ez a hosszabb idézet Kováčnak a szlovák történészek VIII. kongresszusán korreferátumként felolvasott tanulmányából, minthogy a benne foglaltak szükségszerűen számos további következtetésre inspirálnak. A kétségkívül akár belső fordulatnak – igaz, az azóta eltelt évek termését nézve, meglehetősen elárvult, terméketlen fordulatnak – tekinthető elemzés becsületére váljék, hogy a leglényegesebb aspektust tekintve maga vállalkozott az új koncepció továbbgondolására. Kováč ugyanis arra is figyelmeztetett, hogy az önálló Csehszlovákia létrejötte egyszersmind kedvezőtlenül hatott a közép-európai forradalmi hullám csehszlovákiai áterjedésében. Pusztán ez a tény is pregnánsan jelzi, hogy a versailles-i békerendszer alapvetően a szocialista forradalom lehetőségét igyekezett teljesen kizárni, s ennek fejében adott esetben akár a nemzeti függetlenség eszméjéből is hajlandónak bizonyult volna engedményeket tenni. Ez a magyar elemzésekhez rendkívül közel álló elemzés azonban végső soron mégis a versailles-i békerendszer progresszív elemeinek hangsúlyozásával zárul, mégpedig olyan formában, hogy a békerendszer legfőbb ellenzőit a szélsőjobboldali német és magyarországi erőiben jelöli meg. Mindenesetre azt is hangsúlyozza Kováč, hogy az első világháborút lezáró békerendszer az antanthatalmak közti belső ellentétek növekedésé-

vel rohamosan fellazult, sőt mi több, „hamarabb kezdett széthullani, mintsem valójában gyakorlattá vált volna”.

Arra nézve, hogy az 1918–1919. évi események komplex történeti értékelésénél a szlovák történetírásban továbbra is az államalapítás, illetve a szociáldemokrata munkásegység felbomlásának ideológiai akcentusai szabják meg a kutatások irányát, Viliam Plevza szintetikus igényű feldolgozásai engednek legmegbízhatóbban következtetni.⁴¹ A Szlovák Kommunista Párt KB mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatójának a CSKP nemzetiségi politikájáról készített, magyarul két kiadásban is megjelentetett összefoglalása 1918. október 28-ról így ír: „Csehszlovákia megalakulásának ténye önmagában is a nagy októberi szocialista forradalom alapvető jelszavai hatásának volt köszönhető, elsősorban a nemzeteknek a különválásig terjedő önrendelkezési jogáról kimondott forradalmasító jelszónak, továbbá a békéről szóló jelszónak és azoknak az eszméknek, amelyeket a szocializmus első országa a társadalmi viszonyok megváltoztatásával kapcsolatban hangoztatott.”⁴²

A Magyar Tanácsköztársaságról készült szlovák feldolgozások – pontosabban szólva az azt érintő munkák, hiszen önálló szlovák tanulmányról nem tudunk, csakis a Szlovák Tanácsköztársaságra vonatkozó szép számú munka foglalkozik ezzel a kérdéskörrel – egynémely bizonytalan, illetve túlzottan kritikus elemtől eltekintve a konszolidációs periódusban kiegyensúlyozott képet mutatnak.⁴³ A bizonytalanságok a szlovák történetírásban is elsősorban a világforradalom stratégiájának megítélése, kisebb részben pedig a polgári-demokratikus Csehszlovákiának az ehhez a koncepcióhoz való ellentmondásos viszonya körül adódnak. A válságperiódus egy-két dolgozatán kívül⁴⁴ azonban nem akadunk olyan munkára, amely a magyar tanácsállam elleni csehszlovák intervenciót valamiképpen közvetlen módon is megpróbálná mentetni.

Az említett hiperkritikus vélemények, amelyek tompított formában a közelmúltban is előfordultak, főként Kun Bélának a közép-európai nemzetiségi–nemzeti realitásokat (ezek közt természetesen már a csehszlovák állam függetlensége is szerepel) figyelmen kívül hagyó vagy nem megfelelőképpen értékelő kül- és nemzetiségpolitikájával kapcsolatosak. Így pl. azt kifogásolták, hogy 1919 nyarán nem Csehszlovák, hanem csupán Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltására került sor.⁴⁵

A hatkötetesre tervezett Szlovákia története c. összefoglaló munkából elsőként az 1918–1945 közötti korszakot tárgyaló V. kötet jelent meg. A Tanácsköztársaság értékelése ebben már-már feltűnően pozitív: a magyar tanácsállam létrejötte eszerint a közép-európai forradalmi hullám fontos megnyilvánulása volt, ami komoly hatást gyakorolt a többi szomszédos állam munkásmozgalmára is. Különösen nagy visszhangot keltett Szlovákiában, amit a magyar nemzetiségűekkel szembeni kíméletlen karhatalmi módszerek keltette megdöbbenés (!) csak fokozott (42–43.).

A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását és a magyar tanácsállam segítségét is csak pozitív jelzőkkel illeti a kötet: „A Szlovák Tanácsköztársaságnak szlovák munkások, katonák és parasztok által való létrehozása a testvéri magyar munkásság segítségével jelentős történelmi tettek számítt. Csehszlovákia területén ez volt az első kísérlet egy munkás-paraszt állam létrehozására. A Szlovák Tanácsköztársaság létrejötte megmutatta, hogy a magyarországi tanácskormány felszabadító harcával testvéri segítséget nyújtott a szlovákiai dolgozóknak”. (45.) Ez utóbbi mondat nyilvánvaló utalás azokra a korábban fel-felhangzó vélekedésekre, hogy a magyar Vörös Hadsereg északi hadjárata tulajdonképpen a történeti Magyarország integritásának felújítását célozta. A szóban forgó szlo-

vák munka ezt az állítást csupán mint a magyar–csehszlovák háborús konfliktus során a cseh burzsoá propaganda részéről szított „legendát” említi (48.).

Ami a trianoni béke előzményeit és következményeit illeti, a szlovák történeti munkákból hiányzik az az egyértelmű és elvszerű elhatárolódás, mint amilyen a korszak cseh összefoglalásának előtanulmányában olvasható. (Ott ugyanis a Csehszlovákiához került több mint 4 milliónyi német, magyar, rutén stb. kisebbség vonatkozásában a nemzeti örendelkezés elvének megsértését mint tényt konstatálják.⁴⁶) A szlovák szintézis ezzel szemben a magyar–szlovák határ kialakulásáról szólva az akkor még teljesen egyértelmű etnikai vonal létezését figyelmen kívül hagyva, a „bonyolult történeti fejlődést”, a „sokéves erőszakos magyarosítást” és a dualizmuskori népszámlálások megbízhatatlanságát mintegy mentségül hozza fel. (21.) A páduai és belgrádi egyezmények nyomán beállt helyzettel kapcsolatban pl. ezt olvashatjuk: „Ezt a helyzetet a budapesti kormánykörök megpróbálták felhasználni, és a népszavazás követelésének felvetésével meg akarták semmisíteni a nemzeti-felszabadító harcnak azt az eredményét, hogy a szlovákok az új állam létrehozásában együttműködtek, s hogy Szlovákia ennek az új államnak elválaszthatatlan része.” (uo.) A Károlyi-kormány és M. Hodža közt folytatott demarkációs tárgyalásokat meg sem említik. Azok a tanulmányok, amelyek kitérnek a magyar lakta sávot Magyarországon ellenőrzése alatt hagyó 1918. december 6-i Bartha–Hodža egyezményre, egyöntetűen negatívan ítélik azt meg.⁴⁷ Egyedül M. Hronský utal arra, hogy Hodža tárgyalásainak egyik célja a prágai kormány figyelmeztetése is lehetett, nevezetesen a magyarokkal kötött egyezmény a prágai centralizációs törekvésekkel szembeni esetleges magyar alternatívát, de legalábbis a Szlovák Nemzeti Tanács szuverenitását volt hivatva érzékeltetni.⁴⁸

*

Az önálló Szlovákia számára – akárcsak a térség többi országa számára – nagyon nagy szükség lenne a reális történelmi önszemléletre, amelynek elengedhetetlen része a szomszédokról alkotott árnyalt kép, amely hosszabb távon – megfelelő oktatási keretek, lehetőségek, hatékony közművelődés, tudományos népszerűsítés mellett – fokozatosan lebonthatná a természetüknél fogva makacsul őrlődő nemzeti előítéletek történeti érvanyagát.

Az ezeréves elnyomásról, az ármányos asszimilációs, sőt genocid magyar nemzeti ségpolitikáról, a szlovák nemzeti emancipációt ezer éven át sárbatipró magyar államról kialakult negatív sztereotípiákat persze nagyon nehéz árnyalt elemzésekkel, jegyzetappáratussal semlegesíteni, kivált, ha olykor-olykor mi magyar történészek sem szeretjük igazán a maga tényleges súlyának megfelelően negatívan értékelni a Tiszák szlovákpolitikájának oktatásügyi, demográfiai következményeit, vagy ha ma a szlovák kormányzatban és értelmiségben megint elfogult és egyoldalú történelmi érvekkel is megpróbálják nagyra növesztetni a magyar mumust.

Örülünk annak, hogy a szlovák mediavisták s újkor-történészek között akadnak olyan tekintélyű kollégák, akiknek feltett szándékuk, hogy többé nem kívánnának udvari és pártérdekeket szolgálni, akik nemzeti konjunktúrák idején is többre tartják a források igazságát, mint a tömeghangulat kiszolgálását. A történeti Magyarország históriája lezárt történelem: akár divatosnak is mondható kutatási témák formájában meg kell próbálkoznunk a soknemzetiségű államalakulat etnoregionális, multikulturális tendenciáinak, tradícióinak nemzetközi feltérképezésével. Alighanem egy-egy ilyen amerikai, német, angol részvétellel folyó nemzetközi kutatás nagyobb súlyt, presztízt adhat a történelmi Magyarországot reálisan szemlélő szlovák kutatásnak, mint ezernyi magyar dicséret vagy tucatnyi szlovák bíráló.

Jegyzetek

- 1 Slováci a ich národný vývin (Zborník materiálov z V. zjazdu slovenských historikov v Banskej Bystrici). Bratislava, 1969.
- 2 Dejiny Slovenska slovom i obrazom. I. Szerk. *Tibenský, Jan*. Bratislava, 1973.
- 3 Erre az álláspontra helyezkedett például a Magyar–Csehszlovák Történetész Vegyesbizottság Veszprémben, 1981-ben.
- 4 Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, I. köt. Bratislava 1971. II. köt. 1986. Szerk. *Marsina, Richard*. Regesta Diplomatica nec non epistolaria Slovaciae, I. köt. Szerk. *Sedlák, Vincent*. Bratislava 1980; Výsady slovenských miest v stredoveku I. köt. Szerk. *Juck, L'ubomír*, 1985.
- 5 *Kučera, Matúš*: Genéza štátu a feudálnej spoločnosti na Slovensku vo svetle novej slovenskej historiografie (r. 1960–1975). Historický časopis (a továbbiakban HČ) 1976/1. 54.
- 6 *Sedlák, Vincent*: Nemaďarské vplyvy na začiatku uhorského štátu. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Historické Štúdie 27. köt. Bratislava, 1983. 6–82.
- 7 „Minden szomszédunk nemzeti történetírásában a nemzeti historiográfia alapvető összekötő kapcsa a régi időszakok vonatkozásában az állam, az államigazgatás (esetleg történeti közjog), valamint a dinasztiák, amelyek mintegy az állami és ezzel együtt a nemzeti érdekek képviselői is voltak. Ezeket a középkori államokat modern nemzetállamokként képzeltek el, amelynek hegemon tényezője túlnyomórészt egy adott nemzetiségből került ki, s természetesen annak is az uralkodó osztályából. A szlovák történetírásnak nincs ilyen támasza, ezért a szlovák történetírás formálása nem a „nagy” állami történelem kiépítésében és keresésében megy végbe, amint azt azok a nemzetek teszik, amelyek saját politikátörténettel rendelkeznek, s ezzel együtt jól észrevehető politikai célok jegyében cselekszenek, hanem a mindennapi „kis” történelem feltárásában, mert csak ennek alapján lehet meghatározni és elkülöníteni a szlovákok részese-dését a múltban.” *R. Marsina*: Problémy a úlohy slovenských dejín v stredoveku (10. storočie – 1526). HČ 1982/1. 27.
- 8 *M. Kučera*: Slovensko v dobách stredovekých. Bratislava, 1985.
- 9 L. pl. *M. Kučera*: Nad otázkami našich včasnostredovekých dejín (Poznámky k úvahe P. Ratkoša). HČ 1977/1. 73–103. Györffy György recenziója 1981 májusában jelent meg a Kortársban. Vele azóta többen is vitába szálltak: pl. *Vársik, Branislav*: O vzniku a rozvoji slovenskej národnosti v stredoveku. HČ 1984/4. 529–544. A vita egyik legfontosabb ténykérdése, mióta beszélhetünk önálló szlovák nemzetiségről. Kučera és Varsik hajlanak arra, hogy már Nagymorávia népségét szlovákoknak mondják, Ratkoš a 10–11. századtól kezdve, Marsina pedig a 15. századtól kezdve tekinti biztosnak az egységes szlovák nemzetiség kialakulását. Ez az álláspontja Györffynek is, de itt is érvényes a szabály, ha „ketten mondják ugyanazt, az már nem ugyanaz”. Ráadásul a csehszlovák történeti összefoglalás I. kötetének Peter Ratkoš által írott fejezetében ezt olvashatjuk: „Szlovákiának mint önálló etnikai egységnek – amely a 16. században alakult ki – az értelmezésével ebben az időszakban (ti. a kései feudalizmus korában – Sz. L.) már gyakrabban találkozunk, s ez kétségtől a szlovák nemzetiségi tudatosodás magasabb fokának a megnyilvánulása.” – Přehled dějin Československa. Szerk. *J. Purš* és *M. Kropilák*, Praha, 1980. 303. Marsina említett álláspontja: *R. Marsina*: Slovenská historiografia o období včasného a rozvinutého feudalizmu 1960–1975. HČ 1976/1. 33.
- 10 *Holotik, L'udovít*: Otázky koncepcie dejín Slovenska. HČ 1982/1. 13–19. – Megjegyezhetjük, hogy ezt a gondolatot Holotik már az 1975. évi szlovák történetészkongresszuson is felvetette: *Holotik*: Retrospektívy... i. m. 20. 1.
- 11 *Ratkoš, Peter*: Postavenie slovenskej národnosti v stredovekom Uhorsku. In: Slováci... 10.
- 12 *Ratkoš, Peter*: Die Entwicklung der slowakischen Nationalität bis Ende des 16. Jahrhunderts. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Budapest, 1972. 119.
- 13 *Ratkoš, Peter*: Územný vývoj Veľkej Moravy (Fikcie a skutočnosť). HČ 1985/2. 200.
- 14 *Püspöki Nagy Péter*: A tények erejével. New York, Püski, 1985.
- 15 *Žudel, Juraj*: Stolica na Slovensku. Bratislava, 1984. II.
- 16 *Györffy György*: Néppé válás Európában és az északi Kárpátokban. Kortárs, 1982.
- 17 *Kuzmík, Jozef*: Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu. I–II. Martin, 1976.
- 18 *Kučera, Matúš*: i. m.
- 19 *Novák, Jozef*: Rodové erby na Slovensku. I. Bratislava, 1980. 11–13.
- 20 *Tibenský, Ján*: Ideológia slovenskej feudálnej národnosti pred národným obrozením. In: Slováci... 94.
- 21 Přehled dějin... Ez a könyv Csák Mátét például olyan magyar főnemsként jellemzi, akihez nem kapcsolható szlovák nemzeti érzés. Kučera könyvére I. *Szurka László*: Újromantika avagy a kis nemzeti történetírási dilemmája. Palócföld, 1987/4. 59–67.

- 22 *Kopčan, Vojtech–Krajčovičová, Klára*: Slovensko v tieni polmesiaca. Bratislava, 1983.; *Kapčan, Vojtech*: Turecké nebezpečenstvo a Slovensko. Bratislava, 1986.
- 23 *Szarka László*: Session scientifique hungaro-tchécoslovaque a sujet des guerre d'indépendance dans la HUongrie des XVII–XVIIIe siècles. Acta Historica 1979/1–2. 155–163.
- 24 *Tibenský, Ján*: Slovenský Sokrates. Bratislava, 1983. magyarul: A királynő könyvtárosa. Bratislava, 1985. Ebben az életrajzban a következő fejezetcím található: „Politikai nézetei és szlovák öntudata ellenére is jó magyar hazafi volt-e Adam František Kollár? A kérdést igenlően válaszolta meg a szerző: „... a magyar hazafiság fogalma és a nemzeti tudat akkoriban, s még azután is hosszú ideig, nem mondott ellent egymásnak. (149.) A Bél Mátyás-évforduló alkalmából megjelentetett több mint tíz publikáció közül a két legjelentősebb Tibenský nevéhez kötődik. *Tibenský, Ján*: Vel'ká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. Bratislava, 1984.; *Uő*: Matej Bel, život a dielo. Bratislava, 1984.
- 25 *Haraksim, L'udovít*: Národnostná otázka a slovenské národné hnutie v revolúcii 1948–1949. In: Slováci... 177–178.
- 26 „A kötet (t. i. Magyarország története 1848–1890 – Sz. L.) helyesen feltüntetett tényanyaga ugyanis egyértelműen azt mutatja, hogy a társadalmilag nem haladó és a társadalmi forradalom szempontjából ellenforradalmi tettei Batthyánnak és Kossuthnak (letartóztatások, kiadás, hadsereg felhasználása, Rotarides és J. Král' szlovák forradalmárok elfogatása) egyenesen arra készítették a nem magyar forradalmárokat, hogy a „magyar forradalommal” ellenséges táborhoz csatlakozzanak.” *J. Potemra* recenziója a „Magyarország története tíz kötetben. 6. Magyarország története 1848–1890.” c. kötetéről. HČ 1980. 430.
- 27 *Matula, Vladimír*: Revolúcia 1848–1849 a Slováci. HČ. 1974. 219–220. Arra nézve, hogy Matula álláspontját nem fogadta egyöntetű lelkesedéssel a szlovák történészkörökben. Vö.: *Hučko, Jan*: Stav a úlohy bádaní o slovenskom národnom obrodení. HČ 1976. 143–147.
- 28 *L. Tajták, Ladislav, Potemra, Michal*: Slovenská historiografia obdobia zvýšeného národnostného útlaku. HČ 1976/1. 153–188.
- 29 Uo. 162–173.
- 30 Uo. 157–161.
- 31 *M. Potemra*: Magyarország története tíz kötetben. 7. Magyarország története 1890–1918. recenzió. HČ 1979. 280–285. Potemra kifogásolja – antimarxistának nevezi – Hanák Péter előszavát, kevesli a nemzetiségekről készült részeket és ragaszkodik a „népek börtöne” elméletéhez (284.)
- 32 A Szlovák Nemzeti Párt 19. századi történetét feldolgozó Milan Podrimavský pl. a nemzetiségek politikai együttműködéséről megállapítja, hogy „a kormányzati nyomás dacára viszonylag szolid lehetőségek kínálkoztak közös érdekeik és céljaik demonstrálására. És bár ő is a magyar nemzetiségpolitika magyarosító törekvéseit jelöli meg – véleményünk szerint is jogosan – a magyarországi nemzetiségi egyenjogúság legfőbb akadályaként, a szlovák szerző azt is jelzi, hogy a parlamenti képviselőket általában a „nagy politika” túlértékelése, a szlovák nemzeti erő szervezetenlensége, a sokáig monolit nemzeti párt tekintélyelvű irányítása, a programalkotó és szervezeti munka fogyatékosai egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar kormányzati politika számára a szlovák kérdés csak a tömeges amerikai kivándorlás, majd a századfordulót követően, a felerősödő csehszlovák egységtörekvések formájában jelentett komolyabb kihívást. *M. Podrimavský*: Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia. Bratislava, 1983. az idézet helye: 45.
- 33 A Štefánik-legendákról l. *L'udovít Holotík* alapmunkáját: Štefánikovská legenda a vznik ČSR. Bratislava, 1958.
- 34 Egyebek közt a kérdéseket is elemzi: *L'. Holotík*: Ohlas Velkej Októbrovej revolúcie na Slovensku (1917–1921). HČ 1982. 683–702. Holotíknak ebben az írásában az őszirózsás forradalom, illetve a Károlyi-kormány egyedülállóan őszinte és pozitív értékelését jelző állítására találhatunk: „Szlovákiában a nemzeti demokratikus forradalom a magyar polgári demokratikus forradalom rendelkezéseivel együtt jelentkezett, és a kettő gyakran összekeveredett. Ráadásul a magyar forradalom egynémely intézkedései a csehszlovák kormány polgári demokratikus rendelkezéseit megelőzték. A másik oldalon persze a Károlyi-kormány célja az volt, hogy megtartsa Magyarországnak Szlovákiát, mégpedig az autonómia biztosításának ígéretével.” (692.)
- 35 Egy ilyen megkésett tanulmány a központi szlovák történész-folyóiratból: *V. Čada*: Vznik Československa jako součást revolučních změn v Evropě po Velké říjnové socialistické revoluce. HČ 1983. 672–688.
- 36 *Hronský, Marián*: Slovensko za prvej svetovej vojny a vznik československého štátu. HČ 1979/2. 222–276.; *Uő*: Ozbrojené formy protivojnového socialneho a národného hnutia na Slovensku od VOSR do vzniku Československa. Historie a vojenství 1984/3. 71–92.; *Uő*: Slovensko na rázcestí. Slovenské národné rady a gardy v roku 1918. Košice, 1976.
- 37 Erre enged következtetni pl. *M. Hronský* bibliográfiái tanulmánya: Slovenská historiografia národnoslobodzovacieho a revolučného zápasu Slovákov (1914–1918). HČ 1976/1–2. 189–219.

- 38 *Butvin, Jozef*: Hlavné tendencie slovenského vývinu v období zostreňného národnostného útľaku (1848–1918). HČ 1982/1. 52.
- 39 *Tajťák, Ladislav*: Úsilie maďarských vládnucich tried o udržanie Slovenska v rámci Uhorska v roku 1918. HČ 1966/4. 552–584. *Uő.*: Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918. Bratislava, 1972.
- 40 *Kováč, Dušan*: K niektorým zahraničnopolitickým súvislostiam vzniku Československa. HČ 1982/1. 107.
- 41 *Plevza, Viliam*: Trvalé hodnoty. I–II. Bratislava, 1976.; *Uő.*: Národnostná politika KSČ a česko-slovenské vzťahy. Bratislava, 1979. magyarul két kiadásban, magyar vonatkozású fejezetekkel kiegészítve és a két kiadásban ezeket a fejezeteket átdolgozva–retusálva: *Uő.*: A CSKP nemzetiségi politikája. Bratislava, 1983. és 1985.
- 42 Uo. 55.
- 43 *Kanis, Pavol*: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. HČ 1976/1–2. 211–219.; *J. Klimko, Jozef*: Slovenská republika rád. Pokus o socialistickú štátnosť. Bratislava, 1979. Slovenská republika rád (Szerk. P. Kanis). Bratislava, 1980. stb.
- 44 Főként M. Dzvoniť tanulmányaiban jelentkezett egyértelműen egyfajta szűk látókörű nacionalista megközelítés: Így pl. a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos csehszlovák kormányálláspontról így írt egy 1969. évi, nem megjelentetett tanulmányában: „Függetlenül attól, miként viselkedtek (ti. a csehszlovák kormány képviselői – Sz. L.) a békekonferencia előtt, ahol természetesen kifejezték készségüket, hogy harcolni fognak a bolsevik Magyarország ellen, a csehszlovák szervek a későbbiek során is semlegesekek maradtak a magyarországi bolsevik rendszerrel szemben... Az adott helyzetben csakis arról volt szó, hogy ezzel a szomszédunkkal szemben a legkedvezőbb határokat vívják ki.” Idézi: Kanis: Vývin... 216. *Dzvoniť* nagy feltűnést keltő könyve: Slovensko rozdelené. Bratislava, 1969.
- 45 *Hapák, Pavol*: O niektorých otázkach Slovenskej republiky rád. előadás a Magyar–Csehszlovák Vegyesbizottság 1979. évi kassai ülészakán. kézirat.
- 46 Materiály k politickým, hospodárskym a sociálním dějinám Československa v letech 1918–1929. Sborník k dějinám 19. 20. století. 7. Praha 1981. A szlovák szintézis vonatkozó kötete: Dejiny Slovenska (1918–1945). V. Bratislava, 1985.
- 47 *Přikryl, František*: Národnostná otázka v našich dejinách. Bratislava, 1980. Přikryl az 1918 őszén folytatott magyar–szlovák tárgyalásokról így ír: „A tárgyalások főként 1918 vége felé váltak intenzívekké, amikor néhány politikus (pl. Bazovský, Fajnor, Paulíny) a Károlyi-kormányval tárgyaltak. Csakhogy sem a tárgyalások, sem pedig Hodža kísérletei a demarkációs megegyezésre, amely a magyaroknak hagyta volna Szlovákia déli részeit és Pozsonyt, nem volt reális. Szlovákiáról és annak Csehszlovákiába való betago-lásáról már döntöttek a nagyhatalmak.” (56.)
- 48 *Hronský, Marián*: i. m. 317.

AZ 1918–1938 KÖZTI SZLOVÁK TÁRSADALOM KÉPE A SZLOVÁK TÖRTÉNÉSZEK MUNKÁIBAN

Az 1918–1938 közötti időszak nemzeti történelmünk legfontosabb és legnagyobb társadalmi fordulópontjait magában foglaló szakasza. * Ez az időszak a dinamikus, sőt egyenesen társadalmi fordulatot kiváltó változások, várokozások és csalódások korszaka, valamint a szlovák lakosság széles tömegeinél tapasztalható régi életmód lerombolásának és egy új életmód építésének szakasza. A politikai fordulatok és a múlttól való jelentős elszakadás nemcsak a politikai és gazdasági szférát érintették, hanem közvetlenül megváltoztatták minden egyén életét, erkölcsi és értékorientációját. Pontosan 20 év alatt Szlovákia, de főleg a szlovákokról alkotott kép a felismerhetetlenségig megváltozott. A nemzet, mely a félféudális, antidemokratikus és erőszakot is alkalmazó magyar rezsim létezésének utolsó éveiben, annak uralkodó kasztja által pusztulásra és Európa etnikai térképéről való letérlésre, rendszeres elpusztításra volt ítélve, szociálisan koldusnéppé vált, kegyetlen elnemzetlenítés áldozata lett, csaknem teljesen nemzeti-öntudatos értelmiségi és magasabb szociális réteg nélkül maradt, viszont a megváltozott szociális-politikai viszonyok között képes volt a teljes mértékű regenerálódásra. A hivatalos és államilag átültetett etnikai és etatista csehszlovakizmusról szóló doktrína ellenére, a szlovák nemzeti-öntudatosodási és emancipációs mozgalom feltartóztatlanul a végéhez közeledett, és véleményem szerint a 30-as évek második felében ideológiai síkon egyértelműen és határozottan befejeződött.

Az 1918–1938 közötti időszak, vagyis a szlovákok és csehek első valódi állami szövetségének ezen időszaka, minden, gazdasági, politikai és szociális szférában jelentkező negatívuma ellenére, melyet a nagy nemzeti csehszlovakizmus hozott magával, egyben a szlovák nemzeti történelem azon kulcsfontosságú szakasza volt, melyben a szlovákság mint életképes, egyedi nemzeti közösség bizonyította saját maga előtt, hogy tökéletesen kész ügyei és sorsa sajátkezü átvételére és irányítására. Ez vitathatatlanul az új államjogi viszonyok, valamint a magyar béklyó lerázásának és az ebből származó oktatásügyi, kulturális és politikai, egyszóval az egész felépítményt érintő változások következménye és eredménye volt. A politikai meghatározás alapján a szlovákok lényegében a nemzeti emancipációs fejlődés azon szakaszán mentek át századunk 20-as, 30-as éveiben, mely hasonlít a nyugat-európai nemzetek többségénél a 19. század első felében, a közép-európai nemzetek többségénél pedig e század második felében végbement azonos fejlődéshez. A szlovák fejlődés egyfajta tragikuma az volt, hogy a nemzeti öntudatosodási és nemzeti emancipációs mozgalom belső betetőzése egy időben történt a fasiszmus és a náci agresszió benyomulásával Közép-Európába. Ezek a külső körülmények, melyek nem a szlovák valóságból eredtek, kitörölhetetlen nyomot hagytak Szlovákia belső fejlődésében, és a szlovákok egész nemzeti emancipációs folyamatát bonyolultabbá tették, sőt számos lényeges kérdésben regresszív fejlődést eredményeztek, melynek következményei a mai napig érezhetők.

*A szerző írása a Szlovák Történelmi Társaság X. kongresszusán (1991. április 16–19.) elhangzott előadás alapján készült.

Ha elgondolkodunk afelett, hogy nemzeti történelmünk ezen ellentétekkel teli, ám bizonyára jelentős időszaka hogyan tükröződik a szlovák történészek munkáiban az elmúlt 45 év alatt, nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy a szlovák történelem értelmezése az első Cseh-Szlovák Köztársaság éveiben nem csupán osztályjelleggel és marxista-leninista tényezőkkal volt megbélyegezve, hanem jelentős mértékben a csehszlovakizmus és az autonóm nacionalizmus ideológiájával is. Míg a csehszlovakizmus ideológiája megtalálta a sztálinista és neosztálinista sémákkal, struktúrákkal való együttélési módot, sőt e két ideológia szimbiózisáról beszélhetünk (Sztálin-csehszlovakizmus néven), addig az ellentétes oldal szemléletét „nem marxistának”, elfogadhatatlannak és ellenségesnek nevezték, sőt néhány, a csehszlovakista pozícióból az egyoldalú megközelítés korrekciójára tett kísérletet a hivatalos, az állam által elfogadott és az alkotmány által szavatolt egyedüli „tudományos” ideológiától való elhajlásként értelmezték. E hozzáállás legnagyobb paradoxona az volt, hogy ha a marxista-leninista tanítást és főleg Lenin néhány tételét következetesen alkalmazzák, a politikai fejlődésnek Szlovákiában éppen ellenkezőnek kellett volna lennie, mint ahogy azt a dogmatikus szlovák és természetesen cseh történetírás találta. Ezek a tények is arról tanúskodnak, hogy metodológiai szempontból milyen sekélyesen analizálták és értelmezték a szlovák történelmet az előző időszakban, milyenek voltak a kutatási eredmények, melyek nem az állandóan megénekelte marxista-leninista módszertani alapelveknek, hanem esetünkben a centralizált és centralista hatalom szükségleteinek voltak alávetve. Úgy vélem, történetírásunk a hatalom kiszolgálása közben kompromittálódott a legjobban. Mindazonáltal Szlovákiában a történelemtudomány kompromittálódása amiatt, hogy a párt kiszolgálója és alárendeltje volt, nemcsak az elmúlt 45 évet érinti. Csírái fellelhetők már az előző korszakban is, bár e jelenség teljes kibontakozásáról csak 1948 után beszélhetünk.

Amennyiben az 1918–1938 közötti időszak szlovák történetírásának utóbbi 45 évét fogjuk értékelni, lelkiismeretem nem engedi, hogy ne térjek vissza a szlovák állam időszakához, melyben az első szintetikusabbnak mondható munkákat publikálták nemzeti történelmünknek erről az akkor már lezárt szakaszáról. Vitathatatlan, hogy F. Ďurčanský, K. Sidor, F. Hrušovský, K. Čulen és mások munkái már csak azért is figyelmet érdemelnek, mert arról a korról nyújtanak képet, amelyben keletkeztek. De ezek a munkák már abban a korban szenvednek, mely a háború, de főként 1948 után félig-meddig a legújabbkori történelem. A történetírásnak szabályszerűségévé vált a tények szelekciója, valóság konstruálása kiválasztott tények alapján, a szerkezeti sémába nem beleillő tények mellőzése, továbbá a történetírói érvelés az éppen uralmon lévő hatalom jogosultsága és legitimitása mellett, és főleg a történetírás teleologikus magyarázata: pl. az eseményeknek úgy kellett lejátszódnuk, ahogyan éppen lejátszódtak, és törvényszerűen ahhoz vezettek, ami a munka megírása idején éppen jellemző volt, vagyis az első Szlovák Köztársaság idejében maga a szlovák állam létezése, 1948 után pedig magának a megdicsőült szocialista társadalmi rendszer létezésének a ténye. Meg kell azonban jegyezni, hogy míg a II. világháború éveiben ezek a tendenciák csak csíráikban jelentkeztek, 1948 után, főleg az 50-es évek első felében, néhány szerzőnél teljes mértékben kifejlődtek, aztán pedig a „konszolidáció és normalizáció” éveiben tökéletes karikatúrába csaptak át.

A történetírás efféle értelmezésének a háború éveiből származó csírái az ún. szocialista rendszer időszakában, pontosan az 1945–1948 közötti köztes időszakban jelentkező irányzatok valódi gyökereivé változtak. Ez azzal volt összefüggésben, hogy a II. világháború befejeződése után a szlovák politikai garnitúrával való politikai és büntetőjogi leszá-

molás mellett a történetírással való leszámolásra is sor került. A hatalom új tulajdonosai és az újabb csehszlovákista centralizáció szempontjából nemcsak a háborús bűnösökké és szabálysértőkké nyilvánított konkrét személyeket kellett elítélni, hanem az általuk képviselt politikai irányvonalat is. Lényegében az új rendszer ezzel az igényével nemcsak a későbbi, az 1948-as fordulat alapjait rakta le, hanem a történetírás összes későbbi deformációjának alapjait is, melyeket saját szervezeti részként az államosított marxista-leninista történetírás vett át. Leginkább I. Dérer politológiai memoárja, a „Szlovák fejlődés és népárulás” volt ilyen, valamint a Nemzeti Bíróság ítélethozatalainak teoretikus-történetírói megindoklása, melyek a szlovák történelem későbbi „marxista” és „nem marxista” értékelésének ismérveivé váltak.

Igaz ugyan, hogy Dérer munkáját nem sokszor idézték a későbbiek folyamán, azonban végső következtetései – mint pl. az első Cseh-Szlovák Köztársaság szétesésének első oka az autonomizmus volt, mint olyan, hogy az autonómiáért folytatott harc nemzetellenes, mi több bűncselekedetnek számít, mely végeredményben a csehszlovák állam szétverésére és a háború után felbukkanó atrocitásokra irányult – az ún. marxista történetírás tartós ideológiai összetevőivé váltak és maradtak egészen az 1989-es novemberi eseményekig, s élnek sokak tudatában mindmáig. Ez annak a következménye, hogy ezek az elferdített tézisek generációk történelemtankönyveibe és történelmi tudatába épültek bele.

Az említett időszak történetírásának következő buktatója az, hogy a szomszéd népek történetírásával ellentétben, hiányzik belőle a nemzeti keret, a nemzeti – nem nacionalista! – látószög. Melyik másik historiográfia tartotta volna – a szlovákon kívül – a szlovák politikai élet egyetlen csoportosulása legnagyobb politikai vétkének a nemzeti autonómiára, vagyis a szlovák nemzet helyzetének államjogi rendezésére való törekvést? A két háború közötti és a háború alatti időszak, valamint más korok nemzeti fejlődéséről szóló értékelések kritikátlan átvétele idegen forrásokból – főleg a cseh és a magyar történetírásból – olyan nagyarányú, hogy csak nehezen fogunk tőlük megszabadulni. Ez az Európában minden bizonnyal egyedülálló jelenség csupán a valóság egy újabb bizonyítéka, mely szerint a szlovák történetírás hatalomtól függő volt, és Szlovákia politikai képviseletével együtt hajbókkolt a prágai centralizmus előtt. Ehhez természetesen a szlovák történelem olyan értékelési kritériumainak átvétele is hozzátartozott, melyek megtörték Szlovákia potenciális ellenállását a központtal szemben.

Tárgyi szemszögből nézve látható, hogy az előző korszakot felölelő történetírásunk jelentős mértékben szenvedett apriorizmusban és képtelen volt szélesebb európai irányzatok közé besorolni, és a történelmi folyamatok belső és külső tényezőinek kölcsönhatásán keresztül értékelni a szlovák fejlődést. Ez aztán nagyon sok történészt megtevesztett, főleg mert a hatalom elképzeléseivel is összhangban volt, hogy a múltat a jelen alapján konstruálták, hogy a 20-as, 30-as évek eseményeit nem történelmi szempontok s nem az adott kor irányzatai és tényei (beleszámítva a nemzetközieket is) alapján értékelték, hanem aszerint, hogy az adott politikai szubjektum – lehetett az személy vagy párt – hogyan szerepelt a 40-es, ill. a későbbi években. Valójában e logikátlan és a történelemtől távol álló konstrukciókkal van átszöve legújabbkori történészeink minden alkotása. Nem tért ki előlük valószínűleg egy történész sem, aki munkáját publikálni akarta. A kérdés csak az, milyen mértékben tette ezt.

Az elmúlt időszak általános jellemzői közé tartozik a szervezett kampányszerűség is. Számos történelmi munka, történelmi szeminárium és szimpózium állt összefüggésben konkrét politikai megrendeléssel és szolgált konkrét politikai célokat. Nem is annyira je-

lentős események elmaradhatatlan megünneplésével és értékelésével voltak összefüggésben, mint inkább a hatalom konkrét szükségleteivel. Különösen egyfajta „történelmi” munka segítette nem kis mértékben a történészek tevékenysége iránti bizalom aláásását az említett korszakban. Ezek azok a munkák, melyek az elkövetkező politikai intézkedések előzetes eszmei előkészítését képezték, mely intézkedéseket az 50-es évek elején az ellenség elnyomására foganatosították. A történészek e munkái készítették elő a szlovák szervek hatáskörének leépítését is – egészen az 1960-as alkotmány elfogadásáig –, a normalizációs folyamatot, valamint annak megindoklását. Itt több történész nevét is megemlíthetném, azonban nem áll szándékomban belemerülni e problémakör elemzésébe. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy történetírásunkat e feladat teljesítése közben érte a legtöbb gyalázat az elmúlt időben. Ez nemcsak a konkrét szerzők hibája, hanem mindnyájunké, akik tudtunk erről. Hiszen nyilvánosan is elismertük az ilyen jellegű munkákat, és idéztük őket – csak azért, hogy ne váljunk kegyvesztetté.

Bizonyára érdekes és tanulságos lehet számunkra az az adat, hogy az első köztársaságról szóló történelmi művek az összes történelmi publikáció hány százalékát teszik ki, és mely témák dominálnak bennük. Sajnos meghaladta időbeli lehetőségeimet, hogy a hozzáférhető források alapján részletes statisztikát készítsek. Feltevéseinket azonban némileg igazolja a *Historický časopis*-ban megjelent tanulmányok száma, bár tisztában vagyok vele, hogy ez csak egy tájékoztató jellegű mutató. Tehát a *Historický časopis* létezésének első 15 évében a 2269 bibliográfiai egységből csupán 211, vagyis az adatok 9,73%-a érintette az első köztársaság időszakát. Ugyanez idő alatt 79 egy témát felölölő cikk és tanulmány látott napvilágot a folyóiratban, melyek közül 2 kultúrával, 7 gazdaságtörténettel, 8 a CSKP történetével, 18 jog- és politikatörténettel és 34 az ún. szociálgazdaság-történettel (ami a gyakorlatban megegyezett a CSKP történetével) foglalkozott. Tehát a munkák döntő többsége nem a fő társadalmi és politikai fejlődési irányzatok elemzésével, hanem az adott kor általános fejlődése szempontjából mellékes témákkal foglalkozott. 1970 után ez az irányvonal tovább szélesedett. A 70-es években összesen 16 tanulmány jelent meg a *Historický časopis*-ban az első köztársaság időkéről, ezeknek fele a CSKP-ről, egy-egy a kultúráról és a városokról szólt, a többi pedig általános politikai témával foglalkozott. És ezek között még nem említettem az 1976-os kongresszus hozzászólásait. Az itt bemutatott, bizonyos mértékig egyoldalú és hozzávetőleges statisztikából kitűnik, hogy a szlovák történelem 1918–1938 közötti időszakának jelentősége ellenére a szlovák történetírás a múltban nem fordított kellő figyelmet e korszakra. Ennek sok oka volt; a következő csak egy a sok közül: senkinek sem volt kedve olyan témába bocsátkozni, melyben ott rejtett a hatalommal való összeütközés lehetősége.

Az első köztársaság éveinek ily módon történő háttérbe szorítása leginkább a Szlovákia Története V. kötetének szintéziseiben érződik, ahol az történt, hogy nem volt mire támaszkodni, mert a CSKP történetéről szóló munkák sem voltak e tekintetben felhasználhatók. Többségük csakis a régi frázisokat ismételte, melyeket szükség szerint új vagy felújított tényekkel egészítettek ki. Tárgyi szempontból talán csak azok a munkák képviseltek tartósabb értékeket, melyek a müncheni időszakkal, Szlovákia külpolitikai helyzetének kérdéseivel foglalkoztak, és talán akadt még néhány érdekesebb tanulmány a politikai rendszerről és a politikai felépítményről. Nem lehet azonban nem leszögezni, hogy az 1918–1938 közötti időszak nincs még az előző kornak megfelelő metodológiai szinten sem kidolgozva úgy, hogy konkrét forrásmunkákra támaszkodva átfogó következtetéseket lehetne levonni, ill. terjedelmes analitikus elemzést lehetne végezni mo-

nográfiai vagy tanulmányok formájában. Hiányosak az alapismereteink a polgári CSSZK politikai rendszeréről és működéséről. Lényegében semmit sem tudunk a szlovákiai politikai pártokról, és bizonyos mértékben – paradox módon – a CSKP-ról sem. Nem került sor a szociális és gazdasági struktúra elemzésére, nem ismerjük a gazdasági hanyatlás gyökereit, főleg a tekintetben nem, hogy egy objektív folyamatról vagy a politikai szféra által kiváltott folyamatról volt-e szó. Az e témákban folytatott viták többségénél többé-kevésbé apriorisztikus álláspontok felállításával, nem pedig érvekkel alátámasztott állításokkal találkozhatunk.

Amennyiben gyökeresen meg akarjuk változtatni nemzeti történelmünk két világháború közötti időszakának megismerését, a megközelítés filozófiáját is meg kell változtatnunk. Meg kell szabadulnunk a 20-as, 30-as évek szlovákiai társadalmi fejlődésének apriorisztikus felfogásától. Fontos lenne megtörni a tovább élő csehszlovákista értékelés uralmát, de semmiképpen sem szabad túlzottan nacionalista pozícióba kerülni. Ez utóbbit úgy tudjuk a legkönnyebben elkerülni, ha visszatérünk a forráskiadványokhoz. Új, fiatal generációra van szükségünk, mely terjedelmes levéltári kutatások alapján lát hozzá történelmünk elemzéséhez. Anyagi helyzetunktől függően hozzá kellene fogni a forrásmunkák nagyobb arányú kiadásához. A társadalom ugyanis türelmetlen. Torzítatlan képet akar kapni a szlovák történelemtől. Természetesen állásfoglalásaink valódi átértékelése még sokáig eltart. Hol kezdjük hát? Úgy gondolom, hogy a legsürgősebb a két világháború közötti időszak politika- és gazdaságtörténeti kérdéseinek elemzése. A politika-történet keretében előnyben kellene részesíteni az egyes politikai pártok történetének, programjainak, szociális bázisainak és működésének feldolgozását. Meggyőződésem, hogy ezáltal segítenénk az újjáéledő politikai pártok spektrumának kibővülését, mert a mai szlovák politika a történelmi emlékezet hiányától szenved a legjobban. E terület megismerése önmagában is jelentős politikai tényező lehetne a hibák kiküszöbölésében.

Azonban más olyan témák is vannak, melyeknek előnyös lenne, ha minél korábban feldolgoznák őket – ilyen pl. a politikai rendszer története, az autonomizmus és csehszlovákizmus kölcsönhatása, eszmei, szociális forrásai és politikai következményei a szlovák közösségre nézve; továbbá bizonyos szociálpszichológiai, kulturális stb. kérdések is kidolgozásra várnak. Először is szakítanunk kellene végre azzal a gyakorlattal, hogy a szlovák történelmet elszigetelten, a körülötte levő világtól elszakítva értelmezzük. Történelmünket az európai összefüggésrendszerben kell vizsgálni és megmagyarázni. Csak így lehetünk sikeresek.

Befejezésül még egy megjegyzés. Egyre gyakrabban hallani olyan hangokat, hogy el kell vetni mindent, ami történetírásunkban eddig született és előlről kell kezdeni felépítését. Én azt gondolom, hogy ez nem lenne a leghatékonyabb megoldás, de mégiscsak igazságos sem. Látni kell, hogy a múltban – a mostoha kor ellenére – tetemes munkát végeztünk el. Az általános utasítás nem lenne jót az ügynek, esetleg újabb sokkhoz vezetne. A múltban keletkezett munkákat nem ítéltjük meg mai kritériumok alapján. Csakis igazságos összehasonlítások segítségével dönthető el értékességük és érvényességük az adott korban.

(Fordította: Takács Gabriella)

SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁS 1945 UTÁN

Hozzászólásom* legelején le kell szögezнем, hogy a Szlovák Történeti Társaság előző, 1986-os nyitrai ülésének nem minden határozatát teljesítette. Például a 3. pont: folytatni kell a CSKP történetének kutatását, „leginkább a CSKP vezető szerepének érvényesítése szempontjából a szocialista társadalom építésének szakaszában”. Befejezetlenül maradt a 4. határozat teljesítése is, mely a CSKP XVII. pártkongresszusának határozatával összhangban a legújabbkori történelem kutatásával bízta meg a történészeket azzal a céllal, hogy segítsék a szocialista öntudat, hazafiság és internacionalizmus érzésének kialakítását és a polgári, valamint kispolgári ideológia osztályjellegének felfedését.

A vezető beosztásúak és az érdekelt történészek természetesen a kongresszusi határozatok teljesítésére törekedtek, mely ezúttal valóban objektív okok miatt maradt el. 1989 óta a háború utáni időszak történetírása vesztett csata utáni tájképre emlékeztet: szanaszét szórt, széttrancsolt és hasznavehetetlen fegyverek, eldobott és összetaposott zászlók, romok és üszkös törmelékek között tanácstalanul várakoznak a sebesültek és a legyőzöttek. Vajon mire? Talán arra a pillanatra, amikor lesz erejük önállóan felállni, vagy a mindent eltakaró éjszakára, az irgalmas szamaritánusokra, vagy netán a saját legyőzött, szétfutott hadseregük visszatérésére? Ebből a képből kilóg a 68-as események kivizsgálására létrehozott bizottság tevékenysége, néhány egyéni kezdeményezés és több korábban írt külföldi tanulmány, melyek azonban nem témái e mostani értekezésnek. Felejtünk most el ezt a pesszimista képet. Az egykori harctéren egyszer el kell kezdeni szántani és vetni, igaz, először a romokat kell eltakarítani. Nem gondolom, hogy egy félórás hozzászólással tenni vagy kezdeményezni lehet valami érdemlegeset, azonban vitázni arról, amit tennünk kellett volna egy évvel ezelőtt, lehetséges.

Erről a múltban ideológiákkal, jelenleg pedig moralizálással fertőzött időszakról tárgyilagos és világos kérdéseket kell feltenni. Három kérdést próbálok így módon megfogalmazni: 1. Van-e 1945 utáni történelmünk? 2. Szükség van-e rá? 3. Ha igen, milyen az?

Már korábbi tanulmányokban is szó volt a legújabbkori, azaz az 1945 utáni időszak kutatásainak elburjánzásáról, illetve előnyben részesítéséről, ezért csupán egy rövid összegzés következik. Az 1960-as évvel záruló „Szlovákia története” VI. kötetében 315 felhasznált irodalmat tüntettek fel, s ezek között nem szerepelnek az ún. nemkívánatos belföldi és külföldi könyvek és tanulmányok. A háború utáni időben magas és egyre növekvő számú anyag jelent meg a Historický časopis-ben, de a regionális és tematikus tanulmánykötetekben is, miközben állandóan azt hangoztatták, hogy mindez kevés, és ki kell szélesíteni, intenzívebbé kell tenni a kutatásokat. A háború utáni évekről szóló irodalom elrendezése és átvétele a levéltári dolgozóktól fokozott teljesítményt követelt meg. A szocialista országok kommunista pártjainak ideológiai titkárai a 70-es évek elején Budapestre olyan határozatot hoztak, melynek hatására a múzeumok szerény kiállítótermeit a forradalmi hagyományokról szóló dokumentumok töltötték meg, amelyeknek kötelezően be kellett mutatniuk a jelenkort is. A legdrámaibb helyzet az oktatásügyben volt. Míg az ókori történelmet 11–12 évesen tanulták és tanulják ma is a gyerekek, addig

*A szerző írása a Szlovák Történeti Társaság kongresszusán elmondott előadás alapján készült.

a legérzékenyebb, mindenre figyelő nyolcadikosok egy egész éven át tanulják az 1939-től napjainkig tartó időszakot. A középiskolákban is a háború utáni történelem túltengése jellemző; hasonló képet mutatnak a 70-es években megvédett disszertációk is. Azt is megértük, hogy a normalizátorok szlovák nemzeti díjat ítéltek oda az 1945 utáni korszakkal foglalkozóknak, és mégcsak nem is írói tevékenységért, hanem tanulmányok szerkesztéséért. A nyolc akadémikus és levelező tag közül, akik megkapták az akadémiai díjat, hatan foglalkoztak az 1918 utáni történelemmel. A maradék két díjat – minden bizonnyal tudományos érdemeikért és nem politikai okokból, bár a politikához közel álló tudományról van szó – Daniel Rapant és Branslav Varsík professzorok kapták.

Nyugtalanító volt azonban a történetírás ez irányú elburjánzása. A Szlovák Tudományos Akadémia S. Cambel vezetésével mintegy a Szlovák Kommunista Párt Történeti Intézetének utódjaként működött, miközben az átszervezett Marxista–Leninista Intézet továbbra is fenntartotta felettesi jogát a legújabbkori történelemről írt, kiállított, sugárzott és felvett dolgok megítélésére, engedélyezésére vagy nem engedélyezésére. Érdekes, hogy ennek az intézetnek a működéséről mindeddig szinte szó sem esett még a legkritikusabb hangvételű publikációkban sem. Ez a tény az átvilágítási gyakorlatra emlékeztet: a figyelem középpontjába az engedelmeskedő, terrorizált emberek kerülnek, és nem azok, akik kényszerítették őket erre. Ezt csupán figyelmeztetésül szántam, mert e párt-intézmény kapcsolati és hatalmi szerkezetének, valamint hatásmechanizmusának ismerete nélkül az 1918 utáni (és részben előtti) történelem kutatása lehetetlen.

Folytathatnánk az ehhez hasonló tényezők feltárását, mint pl. a Klement Gottwald Politikai Akadémia átköltözése Pozsonyba, és ennek hatásaként a generációs változásokat a történettársadalomban. Ezen a szakterületen (pontosabban az akkori értelmezésén) azonban kevésbé volt jellemző az igényesség, a nyelvi-szakmai felkészítés, a szakterület-választás, valamint a türelem, céltudatosság stb. Mindez azt a jogos aggodalmat váltotta ki, hogy a szlovák történelem előző korszakai csupán a szocializmus építésének bevezető szakaszaivá válnak. Ez a tendencia jól nyomon követhető a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézete által kiadott „Szlovákia történeté”-ben az egyes témák terjedelmének összehasonlításával, különösen, ha ezt összevetjük a hatvanas-hetvenes évek fordulóján írt „Szlovákia” c. mű első, „Történelem” című kötetével. A funkcionáriusok és az intézetek vezető beosztású munkatársai is érezték az arányok efféle eltolódását a kutatásban és a kiadói tevékenységben, ezért a legújabbkori történelem kulcsfontosságú szerepének hangsúlyozásakor mindig megemlítették, hogy ez ne történjen a régebbi korok kárára.

Térjünk át a második kérdésre. Szükség van-e egyáltalán az 1945 utáni korszak történelmére? Néhány értekezésben és felszólalásban már kifejezésre jutottak hasonló kételemek. Valóban szükségünk van erre a történelemre? A sok átértékelés, kritika és önkritika, azok visszavonása, majd a visszavonás visszavonása után is, aminek a Szlovák Történeti Társaság (SHS, Slovenská historická spoločnosť) 1968-as martini kongresszusán, majd később is tanúii lehettünk? Vajon a nyilvánosság és a történettársadalom túlnyomó részének általános székspszise mellett is szükségünk van erre a történelemre? Mire jó nekünk ez a történelem? A válasz olyan egyszerű is lehetne, mint a hegymászóé, akit megkérdeztek, miért mászik fel a veszélyes és meredek sziklákra. Azt mondta: azért, mert itt vannak. Mi több, a veszedelmes sziklával és hegységekkel ellentétben a legújabbkori történelem elől nem lehet elfutni, de még csak hátat fordítani sem. Itt van, árnyékot vet a jelenre, a mindennapi életre. Sőt, sok esetben ő maga az élet, a legújabbkori történelem mi vagyunk.

A „mozdulatlanság évei” után mindez talán világosabb és érthetőbb. A látszólag nem létező, tisztázott, elfelejtett történelmi események fenyegető időszerűséget nyertek: nemzetiségi viszonyok, államforma, földreform, államosítás. A történelemből és a sírokból politikai egyéniségek lépnek ki a jelenkori politikai színpadra. A múltban soha nem használták fel történelmünket a politika színterén oly sietve és leplezetlenül, valós és hamis időszerűsítéssel, mint tegnap vagy ma, és attól tartok, ez nem is fejeződik be egyhamar. Tehát létezik az a társadalmi megrendelés, melyről a múltban oly sok szó esett, és ha ezt nem a tudomány fogja teljesíteni, akkor valaki más, mégpedig monopolhelyzetben. Nem maradhat vákuum ebben a szférában.

Megjegyzem, a háború utáni történelem nagy része már a klasszikus, „harmincéves távlatba” is beletartozik, tehát a formális meghatározás szerint is „valódi” történelemről beszélhetünk. Nem foglalkozni ezzel az időszakkal pedig ugyanazt jelentené, mintha az ötvenes években nem foglalkoztunk volna a Csehszlovák Köztársaság megalakulásával vagy a müncheni egyezményvel. E két eseményt ugyanolyan időbeli távolság választja el egymástól, mint a jelenkort Februártól vagy 1968-tól.

Ha szükségünk van erre a történelemre, pontosabban, ha nem tudunk előre kitérni, azon kell elgondolkodnunk, hogy milyen legyen. Erre a kérdésre könnyen tudnék válaszolni, ha kéznél lenne olyan egységes ideológia vagy recept, mint az 1986-os nyitrai kongresszuson elfogadott, a történelemtudomány módszertanára vonatkozó alapelvek: Történelem alatt – amint itt elhangzott – elsősorban az „osztályharc történetét kell érteni, melyet 1. a munkásosztály szemszögéből, 2. a marxista-leninista párt pozíciójából, és 3. a történelmi materializmus alapján kell visszaadni. Ezen elvek egységében teljeseedik ki a tudomány szocialista jellege”. [Historický časopis 35, 1981/1, 37. o.]

Ilyen egyszerű recepttel azonban nem rendelkezünk. Ezt a definíciót nem azért idézem, mert a történészek nagy része hűségesen tartotta magát hozzá, és tartja talán ma is, hanem azért, mert találóan dokumentálja, hogy lehetetlen könnyű és problémamentes kiutat találni a mai helyzetből csupán azzal, hogy a dolgokat fejük tetejére állítjuk, a pluszból mínuszt csinálunk vagy fordítva. A történetírás semmivel sem lesz jobb, ha az egyik osztályt a másikkal, az egyik pártot a másik párttal vagy tömegmozgalommal, esetleg több mozgalommal cseréljük fel, vagy ha a történelmi materializmust másik izmussal vagy ideológiával helyettesítjük. Az eredmény ugyanaz lesz, csak egyeseknél pirosban, rózsaszínben, másoknál lehet, hogy kéken vagy Esterházy-kockásban.

A megoldás – legalábbis a megoldás kezdeti keresése – nem indulhat ki a jelenlegi helyzet abszolút tagadásából, azt az eddigi munka rendszeresen előforduló alaphibáinak, tévedéseinek keresésével és analízisével kell kezdeni. Megpróbálok ezen hibák közül hármat felvázolni: 1. A problémakörök nem megfelelő kiválasztása és a kutatási feladatok tudománytalan megfogalmazása; 2. Elégtelen mennyiségű és hiányosan feldolgozott forrásmunka; 3. A háború utáni időszak kiemelése a történelemtudomány összefüggő rendszeréből.

Ami az első tételt, azaz a problémaválasztást és feladatok megfogalmazását illeti: az angolszász országokban azt állítják, hogy egy adott kor történelme kezdetben mint zsurnalisztika létezik és csak később válik tudománnyá. Nálunk ezt az időrendi sorrendet nem őrizték meg. A zsurnalisztika (publicisztika) alaptulajdonságai közé tartozik a kézfoghatóság, a névreszólóság, a megszemélyesítés, valamint a kritikus szerzői hozzáállás és magatartás. Az 1945 utáni időszokról szóló munkák többsége, amelyek tudományosnak hirdették magukat, éppen ellentétes jellemzőkkel bírtak. Nem a tények és események, hanem az ideológiával áthatott és a történetírás területén kívül keletekező té-

zisek felkutatására, szelektálására, rekonstruálására és megmagyarázására törekedtek. Hogy valóban nem a tények és a köztük rejlő összefüggések kezeléséről és magyarázatáról van szó, hanem az ún. „törvényszerű folyamat” reprodukciójáról, bizonyítja az e munkákban leggyakrabban előforduló címszavak szemantikai vizsgálata: „világtörténelmi feladat”, „vezető szerep”, „... szerep”, „... felé vezető úton”, „... fényében”, „CSKP és a ...”, „nők és a ...”, „szakszervezet és a ...”, „ifjúság és a ...”. Aránytalanul gyakran fordulnak elő radikálisan hangzó kifejezések: forradalom, változások, döntő, ...-ért vívott harc, ...-ért való küzdelem; hangsúlyossá válik a visszafordíthatatlanság, az egyedülállóság és az, hogy nem létezik más alternatíva: „győzedelmes”, „döntő”, „... betetőzése”, egészen a híres Tartós értékig. A történelmi fordulópontokat mesterségesen, kívülről ültették bele a tanulmányokba és egyéb munkákba, ezért a sok meghatározás a művek címében: „... szakaszában”, „... betetőzésének szakaszában”, „... küszöbén”, „az X. és Y. kongresszus közötti időszakban”. Egyenesen a forrásmunkákra utalnak: „Marx és ..., Siroky és ...,” esetleg kollektíve: „Marx–Engels ...-ról”, „Marx, Engels, Lenin ...-ról”.

A feladatok kívülről történő átvétele a történetírásban úgy működött, hogy a szocialista társadalom idealizált modelljét ugyanúgy, mint ahogy az a tudományos kommunizmus tankönyveiben szerepelt, maradéktalanul, mint valamilyen tervezetet, áthelyezték a történetírás területére. A kidolgozott témák összessége: vezető erő, hajtóerő, osztályok, állami apparátus stb. szakaszokra, illetve ötéves tervekre vagy kongresszustól kongresszusig terjedő idősakra volt megállapítva. Így egyfajta szürrealista kép alakult ki: kétségkívül léteztek nemzeti bizottságok, de távolról sem feleltek meg annak a képnek, amit róluk alkottak. Persze hogy létezett a társadalomban vezető erő – a párt, de ez sem a társadalom élcsapata nem volt, se nem működött úgy, ahogyan azt a marxizmus–leninizmus esti egyetemein oktatták.

A társadalom illuzórikus modelljének a történelemírás által vakon történő másolása ahhoz vezetett, hogy számos, témájánál fogva egyenesen közkedvelt értekezés született nem létező jelenségekről, sőt azok kapcsolatairól, valakinek valamivé történő átváltozásáról, valahonnan valahová történő átmenetéről, valakinek valamivel kötött szövetségéről. Szörnyen kényelmes megoldás lenne: megírni néhány munkát a munkás-paraszt szövetségről anélkül, hogy tudnánk valami lényegeset akár az egyikről, akár a másikról. A szerző munkája a klasszikusok kivonatolásából (ami a katalógusok megjelenése óta rutinmunkának számít), a megfelelő határozatok lemásolásából és az elsajátított tételek konkrét példával való alátámasztásából állt. Ha valaki számára ez az állítás tudományos fórumra nem illő karikatúrának tűnik, az gondolkozzon el annak a kutatónak az érzéseiről, aki néhány évtized múlva veszi kezébe ezt az irodalmat... Hogyan egyeztesse össze a betetőzésről, az építés befejezéséről, a fejlesztésről, a tanulságokról és a Tanulságokból levont tanulságokról, az erősödő szocialista államról és a vezető szerepről szóló információáradatot azzal a ténnyel, hogy ez a „világtörténelmi erő” nem egészen egy hét alatt nemcsak hogy összeomlott, hanem átadta a hatalmat és szégyenkezve elkötrődött?

A kívülről felvett feladatok lehetővé tették a szerzők számára az első számú halálos történelmi bűn gátlástalan elkövetését, nevezetesen ítéletet alkotni, értékelni és szintézist készíteni még az analízis előtt. Ami más idősokban kényszerhelyzet vagy hipotézis felállítása következtében néha megesett, itt szinte szabállyá vált. Bátorodom ebben a témában az előszónokomra hivatkozni, aki a nyitrai kongresszuson megállapította, hogy az 1945 előtti korszak eddigi kutatása nem teremtett megfelelő feltételeket analitikus tanulmányok és monográfiák formájában szintetikus művek alkotására. „Ez főleg a Feb-

ruár utáni időszakot és főleg a politikai területet érinti. A másik hiányosság a magyarázat bizonyos egyoldalúságával függ össze. A figyelem döntő része a CSKP politikai irányvonalának megvilágítására összpontosul, míg az irányvonal megvalósításának folyamatára kevesebb figyelmet szentelnek. Gyakran a lényegyet kikerülve és a szocializmus immánens, átmeneti korszaka ellentmondásainak kutatását elhanyagolva, képletesen szólva, felülről nézzük a párt és a társadalom életét, ami miatt sok kérdésre nem vagyunk képesek kimerítő választ adni.” [Ugyanott]

E hosszabb idézetet nem azért közlöm, mert mindenben egyetértek vele, hanem mert az a felismerés tükröződik benne, mely a 80-as évek második felében egyre gyakrabban jelentkezik a cikkek egy részében, hogy mélyebbre kell hatolni, nem illusztrálni, hanem kutatni kell. Rokonszenves törekvések voltak ezek, valamiről tanúskodtak, valamit előrejeleztek, de attól tartok, eredménytelenül. A társadalomnak szüksége van, sőt, néha képes is a valós történelem megemésztésére, ám ritkán – nem merem állítani, hogy sohasem – képes és hajlandó erre a politikai hatalom. Nálunk határozottan nem. A múltat túlértékelő legendák között kormány- és ellenzéki ideológiák éltek az első köztársaság és a háború alatt. A háború utáni kormányok mindegyike történelmi bizonyítékokkal is legitimizálni akarta hatalmát: 1945 után az ellenállási mozgalommal és a szlovák nemzeti felkeléssel, az ötvenes-hatvanas években pedig 1948 februárjával. Az 1968-as változásokat sürgető kormánygarnitúra hevesen érvelt a szlovák nemzeti felkelés valódi és hamisítatlan értelmezéséhez való visszatérés mellett. A normalizációs hatalomnak a brezsnyevi tankokon kívül egyetlen eszmei fegyvere volt: az 1968-as események sajátos értelmezése, melyet a kimondottan historizáló „Politikai válság tanulságai” szentesítettek. Ebben törvénybe foglalták a hit egyedül megengedett láncszemeit, az ún. valós fejlődési törvényszerűségeket és a hozzávetőlegesen felsorolt „tartós és változatlan értékek”-et. A történelemnek ezek után csupán a valódiságot igazoló bizonyítékokat kellett összegyűjtenie, amelybe olykor apró hibák is becsúszhattak, ha azok a munkahelyeken őrködő éber inkvizítorok figyelmét elkerülték. Nem csak a történészek tanulnak, tanul a politikai hatalom is, méghozzá sokkal alaposabban. Az egyik korszakban ez a hatalom (tulajdonképpen negyven éven át ugyanarról a hatalomról beszélhetünk, csupán a kormányzás technikájában figyelhető meg némi változás) hibát követett el, és az egyes eseményekről, illetve a szlovák nemzeti felkelésről szóló vitái, megbízásai, feltárásai szét-hasították a nyilvánvalónak tűnő igazság sziklatömbjét. Akik ekkor a hatalomért folytatott harcban ehhez a fegyverhez nyúltak – Husák és Bilak –, a megszállás után már nem követtek el ilyen hibát. Az 1945 utáni fejlődés igazságának nem volt legális esélye hazai talajon. E korszak történetírásának torzulása nemcsak a történészek egyfajta idült képtelenségének, lustaságának vagy megvesztegethetőségének volt az eredménye, bár erre is akadt példa elég. Elismerem, lehet, hogy valamivel több, mint a régebbi korok történészeinél. E korszak torzulásai rendszereredetűek – tegnapi kifejezéssel élve –, törvényszerűek voltak. A történelemírást – mint ahogy az a fenti példából is kiderül – valóban felülről nézték, írták, ellenőrizték és bízták meg. Ez a szemellenző lényegesen befolyásolta a forrásmunkák és a velük való foglalkozás, valamint a történetkutatás minőségi kérdésének megoldását. Ezen a területen az egyszerű, fájdalommentes és gyors megoldásra vonatkozó illúziók továbbélését látjuk. Azáltal, hogy a történetírás tulajdonképpen a hierarchikusan felépített totalitárius társadalom szerkezetét adta vissza, és azáltal, hogy azonosult vele, az a logikus meggyőződés született, hogy minél magasabbra hág a történész ezen a ranglétrán kutatása során, annál jobban megközelíti az igazságot. Tehát, ha a központi bizottság anyagaival rendelkezünk, okosabbak vagyunk,

mintha csupán a területi bizottságéval. Ha hozzájutunk a Politbüro jegyzőkönyveihez, közelebb kerülünk az igazsághoz, mint valamelyik kongresszusi jegyzőkönyv segítségével. E filozófia alapján a moszkvai levéltárak megnyitásával hozzáférhetnénk a bölcsek kövéhez. Nem vagyok ellene: sok mindenre fény derülne. Néhány eseményt pontosabban meghatároztak, megfejtették a rejtélyeket és megvilágították a személyeket, eseményeket. Ez azonban még mindig csak a rendszeren belüli mozgolódás volt; csupán a működésének részletei utáni nyomozás, melynek nem volt esélye a rendszer jellemének és a környezethez való kapcsolódásának felderítésére. Ez egy még fentebbről, még több emelet magasságából eredő szemlélet, de az ilyen vívmányok önmagukban nem tudják lényegesen megváltoztatni a történetírást. Csupán annyi fog változni, hogy érdekesebben lesz egyoldalú.

Az abroncsok szétfeszítéséhez vezető út csakis lentről, a feladatok és témák önálló, független megfogalmazásából indulhat ki. Ezáltal a témák és kérdések – a múlttal ellentétben – sokkal szerényebbek lesznek. Tehát nem közvetlenül és nem helyben oldódik meg a „mezőgazdasági kérdés”, hanem először a mezőgazdaság történetével, valamint annak összetevőivel és a falusi ember életével kell foglalkozni. Nem a „kulturális forradalmon” fogunk rágódni, hanem az emberek kulturális, művelődési, ismeretszerzési, szórakozási, pihenési, kommunikációs és szellemi tevékenység iránti igényét fogjuk kutatni. Ebben a kutatásban a párt, az állam és az intézmények nem tárgyként, hanem a fenti folyamatok eszközeiként, fékező- és hajtóerejeként szerepelnek, amit az adott helyzetben és fejlődésben csak részletes kutatással lehet igazolni.

A feladatok és szándékok ilyen megfogalmazása magától értetődően az eddig használatostól eltérő forrásmunkákat igényel. A moszkvai források jól jönnek, bár nem feltétlenül szükségesek. A nemrégiben még elhallgatott, megkerült témák, mint a cenzúra, terror, különféle táborok, kisajátítás, diszkrimináció, határmenti drótkerítés, információs gettó, kényszeremigráció és az erkölcsi romlás, már nem fehér foltok és nem képezik leleplezés tárgyát, hanem a társadalom, szabadság, demokrácia, tájékozódás és egyéni feddhetetlenség iránti igényének kielégítésére irányuló vizsgálódás logikus összetevői. Lehet, hogy mindez még túlságosan ködös és nem valószínű, de nem hiszem, hogy más úton meg lehet szüntetni a háború utáni idők babiloni zűrzavarát, mely a párt iránti elfogultságból keletkezett.

Ez nem azt jelenti, hogy szükségtelen a politikai hatalom és annak keretében a CSKP szerkezetének kutatása, viszont csakis így tudja a történetírás elkerülni az újabbfajta talpnyalást, azt, hogy bármilyen hatalom kiszolgálójává váljon. Mindez lehetővé teszi a kiegészítést a háború utáni időszak egyik kulcsfontosságú kérdésében: vajon ez a fejlődés az iparosítással és a hagyományos társadalom gyors szétesésével összekapcsolódott civilizációs előrehaladás terméke, vagy magának a – ma már mindenütt totalitáriusnak emlegetett – politikai környezetnek az eredménye? Ez egyben az a táncparkett lesz, melyen hátat fordít egymásnak a tudományosságra törekvő történetírás és a historizáló politikai propaganda.

Legutoljára szeretnék szót ejteni a történetírás e szakaszának beillesztéséről a historiográfia egész folyamatába. A történészek általában kívülről kapják az ösztönzést, de történhet ez magának a kutatásnak az előrehaladtával is. Minden megoldott probléma ugyanis elkerülhetetlenül egész sor megválaszolatlan kérdést von maga után. Ez a mechanizmus több irányban fejti ki hatását. A szakterületek közti kapcsolatot kihasználva a gazdaságtörténeti kutatások időszerűvé tehetik az adott kor szociológia- és politikatörténeti kérdéseit; az idő tengelyén előre és visszafelé haladva, okokat és következménye-

ket kutatva működik. A háború alatti zsidókérdés „megoldásának” kutatása szükségszerű érdeklődést vált ki a régebbi korok antiszemitizmusa, a politikai radikalizmus, annak gyökerei és változó formái iránt. De az előttünk álló időkre is ráveti árnyékát, gondolkodásra és felülvizsgálatra kényszerít: vajon az antiszemita erőszak nem volt-e a polgári társadalom megtörésének, erkölcsi eltompulásának és a politikai erő áttételének egyik összetevője, mely jelenségek nélkül 1948 februárjának eseményei nehezen valósultak volna meg ismert formájukban. Azzal, hogy az 1945 utáni történetírás feladta jogát és kötelességét a saját kérdésfeltevésre, mérhetetlenül megrövidítette az előző korok történetírását. A példák nagyon szemléletesek.

Jelenleg a mi szegény, alakuló piacunkon nagy a kereslet a demokratikus hagyományok iránt. Magától értetődő, hogy az 1945 utáni történetírás nem foglalkozott a demokráciával; az akasztásra váró elítéltek sem beszélnek kötélről. Ezáltal azonban szegényebbé vált a két háború közti időszak kutatása is. Benne a demokráciáról csak szelektíven volt szó: inkább korlátozásról, mint távlatokról, többszöri megszegéséről az érvényesítése helyett és mélyebben a hibáiról, mint az eredményekről. A magyarázat olyan tétel megfogalmazására irányul, mely szerint a demokrácia az akkori formájában, ha nem is veszélyes, mindenképpen fölösleges és „történelmileg megdőntött”. Történetírásunk az 1918 előtti demokráciát szinte kizárólagosan a nemzeti-demokratikus versengés prizmáján keresztül, a demokrácia és a populizmus egymástól való egyértelmű elválasztása nélkül látta. Történelmünk más fontos kérdéseiről – mint pl. az iparosítás, városiasodás, az állam egyházi jellegének megszüntetése, Szlovákia geopolitikai helyzete – sem esett szó összefüggően, folytonosan, hanem minden jelentős történelmi határvonal (1918, 1939, 1945, 1948) után mintegy előlről kezdve. Az egyes időszakok jellegzetessége iránti jogos érdeklődést elnyomták a régóta létező irányvonalak, a kutatóknak egy korszak gettójába történő bezárása által korlátozódott a kommunikációra való kedvük és lehetőségük. A látóhatár szűkül, és vele együtt szűkülnek a történelem számára feltett kérdések, tehát szükségszerűek a válaszok is.

A történetírás egységes szervezetete egészet képez; hosszú távon nem létezhetnek egymás mellett merőben eltérő módszertani megközelítésű és szintű részlegek anélkül, hogy ez ne egymás, illetve a szakmailag fejlettebbek kárára történjen. Ennek az egységnek a felsőoktatásban is érvényesülnie kellene, tehát erősebben ki kellene hangsúlyozni azokat a korszakokat, melyekben legalább a mesterségeket művelték magasabb szinten. Ez az elképzelés nem zárja ki a későbbi szakosodás lehetőségét, bár a legszűkebb specializáció, amit el tudok képzelni, az az egész huszadik század. Az egy témára, eseményre való összpontosítást a kutatási célok biztosan nem zárják ki, azonban határozottan el kell vetni azt a gyakorlatot, hogy a történészek diplomamunkát, kandidátusi, majd nagydoktori disszertációt írnak mondjuk az 1948 februárját megelőző két évről. Egyébként ezekben a művekben, ugyanúgy, mint Dobsinskynál, előttem és utánam is sötétség honol. Ez nem csupán kivitelezési gond, hanem hivatásunk gyökereiből fakadó probléma: egy esemény, egy ötéves terv krónikásai vagy valódi történészek legyünk? A háború utáni időszak tudományos szintre emelése nem csupán az érdekelt történészek önvédelméből történik. Ez az ő kötelességük az egész történészközösséggel szemben, és egyúttal – amiről gyakran megfeledkezünk – a történész társadalom létérdeke is. A történelmi jelen elé tartott görbe tükör és a politikai konjunktúra nyomásának való engedés nem szolgálhat ösztönzésül sem a régebbi korok, sem a legrégebbi, de még mindig a legfontosabb kérdés megválaszolására: honnan jöttünk és hogyan jutottunk el oda, ahol most tartunk. Persze a politizáló történetírás és a historizáló publicisztika számára néha mindez csupán egy

banális problémának tűnik; évszázadok és kakukkfészek feletti mindent elsöprő repüléssel, három közbeékelt leszállással, Samo birodalmából egyenesen a Szlovák nemzeti felkelés terén ér földet. A valós folytonosság érdekében azonban szorgalmasan és kitaratóan kell kovácsolni az összefüggő láncot, melynek minden láncszeme egyformán erős lesz.

Határozatokkal kezdtem; a témára való tekintettel, ide kívánczik – legalább a befejezésbe – egy-egy idézet a klasszikusoktól. A kérdést, a régi jó „mi a teendő”-t Lenin-től veszem kölcsön. A választ pedig Mao Ce-tung, a Nagy Kormányos adja meg, aki, miután leúszott 10 mérföldet a nagy folyón, ezt mondta: „Úszás közben tanulunk meg úszni.”

Remélem, hogy közben nem fulladunk meg. Legalábbis nem mindnyájan.

(Fordította: Takács Gabriella)

AZ 1989 UTÁNI ROMÁN TÖRTÉNETÍRÁS KUTATÁSI IRÁNYAIRÓL ÉS TÁRGYKÖREIRŐL *

Az 1989. évi események Romániában is, akárcsak egész Kelet-Európában, jelentős változásokat eredményeztek. Ezek közé sorolhatók, s nem is utolsósóként, azok, amelyek az intellektuális élet feltételeit határozzák meg.

A kommunista diktatúra negyvenöt esztendejét az jellemezte, hogy a kultúrát 1964-ig szovjet befolyásnak rendelték alá, utána pedig egy hibrid, nemzeti kommunista felfogás jutott érvényre – a történetírásban is –, amely lehetővé tette ugyan a nyugati kultúrával való kapcsolatok részleges újrafelvételét, az elszigetelődési törekvéseken való túljutást, az egyetemes szellemi élethez való közlekedés visszafogott és szelektív jellegének felszámolását azonban már nem.

Egy olyan országban, mint Románia, amely a nyugati, főleg a francia kultúrát illetően régi és mélyen fogant hagyományokkal rendelkezett, ez a kényszerhelyzet egy egyre nehezebben elfojtható feszültséget teremtett, amely aztán 1989 után szokatlan erővel tört felszínre. Mintegy válaszként, elutasításra kerül globálisan minden, ami csak emlékeztethet is a kommunista rendszer által gyakorolt szellemi zsarnokságra. Ez a historiográfia területére is érvényes. Elutasítják a történelmi materialista szemléletet, mondhatni mindenféle materializmust, oly annyira, mintha csak öncenzúra működne, oda jutottak a dolgok, hogy a még gyakrabban előforduló fogalmak használatát is kerülik.

Egyetlen felfogás évtizedekig tartó nyomasztó uralma után szinte egyből megtisztították a teret az újrakezdés, a történelmi gondolkodás valamennyi válfajának fejlődése számára.

Éppen úgy, ahogy azt a gazdasági életben hirtelen beállott szabadság tette, a szellemi szabadság is egy olyan helyzetet idézett elő, amelyet „átmeneti”-nek nevezhetnénk, egy ilyen szakaszra jellemző minden bizonytalanságával, beteljesületlenségével és útkeresztetődésével együtt. A történészek – még a két világháború közötti periódusban Olaszországban vagy Franciaországban tanult idősebbek is – számot vetnek arról, hogy az 1945 előtti történetírói eklekticizmushoz visszatérni már lehetetlenség, ugyanis az egyetemes történettudomány közben olyan haladást ért el, hogy a háború előtti módszerek és szemléletek az új kutatási területek megjelenésével meghaladtakká váltak, vagy teljes egészükben új felfogások és módszerek vették át a helyüket.

A fiatalabb értelmiségi nemzedékeknek és a középnemzedék egy eléggé jelentős részének érdeklődése irányul ma az angol–amerikai kultúra és az angol nyelv felé. Mindezek ellenére – legalábbis a mi benyomásunk szerint – a gondolatok cseréje és a nyugati történetírás ihletforrásainak átvétele terén a román történészek figyelme az utóbbi években is csak a francia történetírás felé irányult, amelynek eszmeiségével és stílusával könnyebben megtalálják a rokon vonásokat, hozzáférhetőbb és alkalmazhatóbb számukra.

Valószínűnek látszik, hogy a román történészek figyelmét tartósan az ún. „új történelem” köti le, azon irányzat tehát, amely továbbfejleszti, megújítja – néha kiigazítja – a

*Elhangzott a Román–Magyar Történész Vegyesbizottság ülésén.

Fernand Braudel és a körülötte csoportosult vagy az utána jövő történészi plejád – Le Goff, Duby, Paul Veyne, Furet és mások – hatása alatt levő Annales-iskolát.

Egy új történetírói szemlélet, illetve az új történetírói felfogások iránti igény beteljesülését – paradox módon – még éppen az elnyert szabadság késlelteti, az, hogy jelenleg bármilyen témakör kutatható és tárgyalható. Következésképpen, nem kevés történész fogott hozzá olyan kérdések kutatásához, amelyeket tiltott a cenzúra, avagy hamisan kerültek bemutatásra. Próbálkozásait az olvasóközönség nagyfokú érdeklődése jutalmazza, amelynek az az érzése, hogy végre belekóstolhat a „tiltott gyümölcs”-be. Ugyanis ezen kérdéscsoporthoz olyan kérdéshez tartoznak, mint: Romániának Németországhoz és a volt Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatai az 1939–1941 közötti években; Besszarabia és Bukovina román tartományok annektálása a Szovjetunió által 1940 júniusában; az 1940–1944 közötti román kormány politikájának és az állam akkori vezetője, Ion Antonescu marsall személyiségének az újraelemzése; vannak történészek, akik ma tisztességes embert, hazafit, a nemzeti újra-együvértartozás és a kommunista terjeszkedés megakadályozása érdekében küzdő harcost látják benne, aki aztán a saját meggyőződésének lett az áldozata, amelyet méltósággal és bátorsággal védett életének utolsó pillanatáig.

Újra a vizsgálat körébe vonják az 1945 utáni román–szovjet kapcsolatokat, amelyeket több mint két évtizeden keresztül a lehető legidillikusabbnak tüntettek fel, 1964 után pedig kezdték bírálni, de ugyancsak az elemi politikai óvatosság diktálta visszafogottsággal. A történetírás ma azzal a hittel, hogy helyreigazítást végez, felfedi azt a könyörtelen gazdasági kizsákmányolást és azt a megalázó politikai alávetettséget, amelyet Sztálin Romániára kényszerített, s amelyhez a román kommunisták beleegyezésüket adták, egyesek őszintén, mások színlelt lelkesedéssel, hogy aztán csak az alkalmas pillanatra várva Jugoszlávia 1948-as példáját követhessék. Ez a pillanat Románia számára 1964-ben és 1968-ban jött el, bár ez nem járt olyan döntő következményekkel a Kelettel és Nyugattal fenntartott kapcsolataira, mint ahogy az Jugoszlávia esetében volt a Kominformmal történt összekülönbözéskor.

Egy másik kérdés, amelynek vizsgálata elé korábban akadályokat gördítettek, ma pedig magára vonja a történészek és a történelmet kedvelők érdeklődését, az az egyháznak és a vallásnak a román nép múltjában betöltött szerepe. A kommunista rendszer idején szinte kizárólagosan az egyházzal csak mint – az építészeten, a festészetben, az ötvösművességben, a kéziratírás és másolás, a román nyelv kezdetei szempontjából fontos könyvek nyomtatása terén – kulturális értékeket létrehozó intézményről volt szabad írni. Az egyházi élet személyiségeiről is lehetett beszélni, de csak annak mértékében, hogy ezek mennyire játszottak nemzeti vagy kulturális szempontból pozitívnak tartott szerepet.

Hasznos és szükséges, hogy a jelenlegi történetírás kitölti az 1939–1989 közötti politikai állapotok miatt keletkezett hézagokat. Úgy gondoljuk azonban, hogy nem ez a várt, az elképzelt változás, amely a jelenlegi román történelmi gondolkodást elméleti, filozófiai szempontból újra megalapozza. Nem tudjuk ezeket a hiánypótló műveket a jövőbeni kutatási irányok koherens részeként tekinteni, inkább hajlunk azt állítani, lehet kissé keményen ítélve, hogy ezek inkább valamilyen konjunkturális kísérletekre utalnak.

Az ókortörténet és régészet terén az 1989 utáni kutatások folytatták a korábban megkezdett irányokat. Ezek: a) a jelenlegi Románia területén élt ókori népesség – a dákok – múltja, kultúrája és civilizációja, hódítás útján való végleges integrálásuk a Római Birodalomba; b) Dácia római provincia betelepítése és megszervezése, külön hangsúlyt fektetve annak vizsgálatára, hogy mi lett a provincia lakosságának a sorsa a rómaiak

visszavonulását követően; c) a régészek fokozták a vaskor első szakaszára (Hallstatt) és a bronzkorra vonatkozó régészeti anyag kutatását, a dákok és az őket megelőző népségek által létrehozott civilizációk szakaszait igyekezve azonosítani.

Az ókortörténeti és a régészeti tanulmányok, e diszciplinák kutatási módszereinek sajátosságaiból adódóan, továbbra is technicista jellegűek maradtak. Következésképpen: a kutatások túlnyomó részét az őslakosság régiségének és a Dunától északra elterülő földrajzi-politikai medencében való folytonosságának szentelik.

A középkor története a román történetírásnak mindig kedvelt területe volt. Az ókori történelem nagy kutatója, Vasile Pârvan kivételével az utóbbi 150 esztendő nagyszerű román történészei valamennyien a román, illetve a bizánci és a délkelet-európai középkori történelem szakemberei voltak elsősorban.

A medievisztika hagyományos területét megnyújtva és elmélyítve az utóbbi három-négy évtizedben Romániában kifejlődött a középkori régészet, amely ásatások folytatásával a népvándorlás korát (különösen Erdélyben), a Havaselve és Moldva kialakulását megelőző periódust, a bolgárok és bizánciak uralmát a Duna alsó szakaszain és a Fekete-tenger partjain kutatja.

A bizantinológiai tanulmányoknak is hagyományai vannak a román történetírásban, s ezek a mai napig fennmaradtak. Bukarestben működik a nagy tekintélyű délkelet-európai történelmi intézetek egyike, amely Bizánc történetével, de az Oszmán Birodalom és a délszláv népek történetével is foglalkozik. Az intézet negyedévenként egy ismert és kitűnő folyóiratot jelentet meg, s állandó jellegű tudományos kapcsolatokat tart fenn a szófiai, szaloniki, athéni, belgrádi és ankarai társintézetekkel.

Működik Romániában egy bizánci tudományok társasága, amelynek égisze alatt 1984 és 1990 között több mint kétszáz bizantinológiai tanulmányt tettek közzé. Témakör szerint ezek a következőképpen rendszerezhetők. 44 bizánci archeológiai; 24 művészeti tárgyú; 17 historiográfiai és eszmetörténeti; 32 ekleziológiai, 38 numizmatikai, 16 epigráfiai és szigillagráfiai stb.

Ha a Romániában jelenleg meglevő fontosabb történelmi folyóiratok alapján szeretnénk a megjelent műveket rendszerezni, megközelítőleg a következő kérdéscsoportok azok, amelyek jobban lekötötték a kutatók figyelmét.

A) Statisztikailag úgy tűnt számukra, hogy első helyen a társadalomtörténet, s különösképpen a paraszti és nemesi kategóriák struktúráinak kutatása áll.

B) Ezt követi, ugyanezen mennyiségi kritérium alapján, a politika- és diplomáciatörténet, amelynek keretein belül igen fontos helyet foglal el a rómaiaknak a többi néphez és államhoz fűződő kapcsolata.

C) A gazdaságtörténet olyan terület, ahol két sajátosabb vonás, újabb keletű kutatási irány jelentkezik: 1. Fernand Brandel, de George Bratianu román történész hatására is, nagy teret szentelnek a Fekete-tenger szerepének a román és a többi nép történetében; 2. a gazdaságtörténet, s főleg a bel- és külkereskedelem története, a statisztikai módszerek használatának és a gazdasági folyamatok dinamikájának értelmezésére alkalmazott matematikai modellek kikísérletezésének területe lett.

D) A hadtörténet ellenben nem örvendett nagy becsnek. 1989 előtt a hadtörténet egy adott pillanatban majdnem hogy átvette a nemzeti történelem helyét, az utóbbi három év vonatkozásában csak egyetlen egy ideillő tanulmányt sikerült felfedeznünk, s az is a hajózás történetével volt kapcsolatos. Egy másik ok miatt itt jelezzük, hogy a technikátörténet is gyengén, mindössze egyetlen tanulmánnyal van képviselve, ennek tárgya pedig

olyan, hogy a legkevesbé számítottunk arra, hogy a román történetírásban találkozunk vele: a Balti-tengeren használatos berakodási technikák a középkorban.

E) A mennyiségi sorrendre visszatérve, utalnunk kell a történetírói életrajzok jelentős arányára. Ezt azonban nem tarthatjuk az 1989 után körvonalazódó új történetírás sajátos és tartós kutatási irányának. A történész-életrajzok gyakorisága egyrészt annak tudható be, hogy 50 éve gyilkolták meg a szélső jobboldaliak Nicolae Iorgát (1940. november 27.), a legnagyobb román történészt. Másfelől a kommunista rendszer több értékes történészt – mint például a már említett George Bratianu is – üldözött és bezárattott, s megpróbálta nevük elhallgatásával kiiktatni őket a történetírás területéről. Ugyanez volt a helyzet azokkal a történészekkel is, akiknek sikerült elhagyniuk az országot. Most a hazai történészek kötelességüknek tekintették, hogy mindnyájukat rehabilitálják, újra ismertté tegyék és bevigyék őket a köztudatba.

F) Viszonylag nagy a száma a művelődéstörténeti tanulmányoknak. Ezek sorába tartoznak a művészettörténeti, a vallástörténeti tanulmányok, valamint a nyelvészet és a történelem közötti kapcsolatokra vonatkozóak.

G) A történetírás története és a történelemelmélet – az előbbi erőteljesebben, az utóbbi bátortalanabban – alkotják a kutatás egy másik irányát.

A historiográfiához fűzhetők a forráskiadványok. Folytatódott a Románia történetére vonatkozó nagy oklevélgyűjtemények közzétételével kapcsolatos tevékenység. A hagyományos sorozatok mellett Romániában első ízben kerültek közlésre a zsidóság történetére vonatkozó források és tanulmányok és Románia történetével kapcsolatos héber forrásanyagok.

H) A segédtudományok közül az utóbbi években a heraldikát és a geneológiát művelték a leginkább a román kutatók.

A történetírás újabb sajátos területei:

I) A meteorológiai, ökológiai, epidemiológiai tanulmányok, amelyek természetesen e jelenségeknek a történelmi folyamatokra gyakorolt hatásaival foglalkoznak.

J) A mentalitástörténeti és a közvélemény történetét bemutató tanulmányok. Ezek nagyon divatosak, főként egyes fiatalabb kutatók körében. Véleményünk szerint azonban szükség volna egy olyan periódusra, amely a nyugati történetírás mintáira támaszkodva biztosítaná a módszerbeli elmélyülést.

K) A történeti demográfiai tanulmányok. Ezek esetében is megmutatkozik a szűkessége annak, hogy meghaladják a statisztikai adatok egyszerű közlésének szintjét.

L) Egy, a történelemre alkalmazott pszichológiai tanulmány, pontosabban egy olyan tanulmány, amely megpróbálja rehabilitálni a pszichoanalízist mint a történetírói kutatás egyik módszerét. Ugyanakkor a tanulmány felidézi azokat a fenntartásokat, amelyekkel a román tudományos közvélemény a pszichoanalízist egészében véve hosszú időn át fogadta.

Az utóbbi területeken folytatott kutatások azonban objektív nehézségekbe ütköznek. Féltő, hogy ezek miatt a nyugati történetírás szintjét elérő tanulmányok megírására nem kerülhet sor. Például: az éghajlatra, a meteorológiai jelenségekre és a betegségekre vonatkozóan rendszeres megfigyeléseket Romániában csak mintegy száz év óta végeznek. Az erre a korszakra vonatkozó kutatásoknak jók a kilátásai. Ahogy azonban időben távolodunk, az említett megfigyelések csak rendszertelen feljegyzésekre korlátozódnak, amelyek egy-egy, a dolgokat műkedvelő szinten ismerő egyénnek tudhatók be, vagy szerzőik krónikaírók, más elbeszélő és okleveles forrásanyag írói voltak.

A mentalitástörténet és a közvéleménytörténet a 19. századig szintén nélkülözi a műveléséhez szükséges források összegzését. Korabeli magánlevelezés alig áll rendelkezésre, teljesen hiányoznak a személyes naplók, egyszerűen az, ami egy személy belső és eredeti gondolatait tükrözi. A hivatalos iratok és beszámolók egyezményes megfogalmazásaikkal csak igen kis mértékben segítik elő a valóságnak megfelelő mentalitás megismerését. Bizonyos fókig előnyösnek tűnhet a klérus mentalitásának kutatása, ugyanis írástudó mivoltából adódóan, a tőle származó írott feljegyzések, ideértve a személyes jellegűeket is, sokkal nagyobb számban fordulnak elő. Számításba kell vennünk azonban, hogy a papi kézből származó feljegyzések azt a mentalitást fejezik ki, amelyet ők a hit parancsának és rendjük kötelességének tekintettek, s elkerülték a szorosan vett személyes vallomásokat.

A történelmi demográfia is egészen későig, a 19. századig nélkülözi a népesség mozgására vonatkozó rendszeres nyilvántartásokat. A parochiális anyakönyvek nincsenek rendben, s főleg – a háborús pusztítások, s más csapások vagy éppen hivatali rendelkezések következtében – nem teljeseek.

Szemléletes lehet a román történelmi kutatás érdeklődési területeinek bemutatása szempontjából azoknak a tárgyköröknek az ismertetése, amelyeket az egyes történelmi folyóiratok jelöltek ki maguknak, majd mindegyik megjelenési szám esetében.

Például: Az „Ökortörténeti és Régészeti Tanulmányok és Kutatások” című folyóirat megemlékezett a Régiséggyűjtemények Nemzeti Múzeumának létrehozásáról, 1992 júniusi számának egy részét a Gyűjtemények és gyűjtők tárgykörének szentelte, s ezáltal felidéztek azokat az ismert vagy már elfeledett 19., 20. századi személyiségeket, akik hozzájárultak a Múzeum alapjainak a lerakásához és a gyűjtemények gyarapításához.

Ugyancsak az 1992 esztendő folyamán „Délkelet-Európai Tanulmányok Szemléje” tematikus számot szentelt a délkelet-európai térség modernizálása kérdésének. E tematikus szám létrehozásában négy román történész mellett közreműködött két-két görög, szerb, bolgár és osztrák, egy német és egy törökországi történész.

Ehhez hasonló tematikus számok, a „Történelmi Szemlé”-ben úgyszólván sorjázva találhatóak, s hogy csak a legújabbakat idézzem: Országhatár a történelemnek a politikával való találkozásánál, vagy Állam és világélmények, vagy Tengerek, óceánok, folyamok – ez utóbbit Amerika felfedezésének 500. évfordulójának szentelték.

Az utóbbi három évben megjelent történelmi monográfiák nagyon különböző kérdéseket tárgyalnak. Az Akadémiai Kiadó kivételével, amely továbbra is csak tudományos szintű, a Román Akadémia alá tartozó intézetek és szakosztályok jóváhagyását élvező munkákat tesz közzé, a többi nagyszámú és többségében magánkézben lévő kiadó nem nagyon igyekszik tudományos munkákat megjelentetni, legfeljebb történelmet népszerűsítő műveket közölnek; s nem úgy tűnik, hogy sikerült kialakítaniok – de nem is nagyon foglalkoztatta ez őket – egy jól meghatározott kiadói politikát. Ez alól csak egy a kivétel, amely filozófiára, esztétikára és minőségi irodalomra szakosodott.

Végül az új szervezési és irányítási elképzelés néhány kiragadott aspektusát szeretnénk bemutatni, amely a Kolozsvári Egyetemen folyó kutatásokra érvényes, tudván azt, hogy lényegében ugyanez a koncepció érvényesül az ország többi egyetemén is.

Ennek az új szervezési formának a vezérelve az, hogy interdiszciplináris kutatói programokat kell megvalósítani, s amennyire csak lehet, együttműködve az ország többi intézetével és külföldi intézetekkel. E kutatások elsősorban az európai integráció, az európai együttműködés és az emberi jogok problematikája köré csoportosulnak. Továbbá az európai integráció folyamatával szemben felmerülő ellenállás megmaradt forrásainak az

azonosítására és feltárására irányulnak, s olyan stratégiák javaslására, amelyek ezeket csökkentik és megszüntetik.

Ilyeténképpen egy egész sor kutatási központ jött létre, amelyek közül a következőket említjük: Brit és Amerikai Tanulmányi Központ; Francia Tanulmányi Központ; Német Tanulmányi Központ; Európai Tanulmányi Intézet – amelyhez még két alközpont, illetőleg munkacsoport tartozik; Héber és Zsidó Tanulmányi Intézet, Európai Központ, Poszttotalitárius Társadalmakat Tanulmányozó Központ stb.

Ezen egységek mindegyikének tervében megtalálható egy vagy több olyan témakör, amely a történelem, a filozófia, a szociológia, a jog, a filozófia, a földrajz és a gazdaságtudományok szakembereinek együttműködését teszi szükségessé.

Munkamódszereik közé tartozik, hogy a témakörrel kapcsolatban tanácskozásokat, szimpóziumokat tartanak, s igyekeznek a célok megvalósítása érdekében minél kiterjedtebb résztvételt elérni. Hasonlóképpen célul tűzték ki, hogy időszaki közleményeket jelentessenek meg, illetve azt, hogy az említett tudományos összejövetelek anyagait publikálják. Ezek az akciók, ilyen vagy olyan mértékben élvezik az Európai Közösség, illetve más szervezetek által felajánlott, Kelet-Európa kulturális–tudományos fejlesztését elősegítő programok támogatását.

Konklúzióként azt mondanánk, hogy a poszttotalitárius társadalmakra való átmenet sokat vitatott jelensége a történetírás területein is tapasztalható, akárcsak a gondolatok áramlása általában véve. E területet több megkülönböztetett vonás jellemzi. Először is: teljesen szabadon lehet megválasztani a kutatási témaköröket, ami nem egy esetben ezek változtatgatásához és felaprózásához vezetett. Másodsorban: egy viszonylagos bizonytalanság észlelhető a kutatás általános célkitűzéseit illetően, s egy eszmei és módszerbeli útkeresés tapasztalható, amely új elméleti alapokat hivatott nyújtani a történetírói eljárásokhoz. Harmadsorban: a történetírás az utóbbi három évben egyrészt arra törekedett, hogy „újrágondolja” a történelmet, másrészt arra, hogy a korábbiakhoz képest hangsúlyosabban foglalkozzon jelenkori történelemmel. Ezek a művek érezhetően „átpolitizálva” tárulnak elénk. Végül, a román történetírás az utóbbi időben ténylegesen nyitottnak mutatkozik a többi társadalom- és humántudománnyal való együttműködésre, és kész helyreállítani kapcsolatait az európai történelmi gondolkodással.

FEJEZETEK BESSZARÁBIA MÚLTJÁBÓL

Mihai Eminescu mondotta a múlt században: ameddig Besszarábia a románok kezén volt, addig Oroszország nem tudta rátenni kezét a Keletre. Besszarábia elfoglalása tehát az orosz külpolitikai törekvésekkel, terjeszkedéssel volt összefüggésben, amennyiben az érdekszféráját a Duna-deltára, a Boszporuszra, a Dardanellákra és a Balkán-félszigetre is ki akarta terjeszteni. Oroszország és az Oszmán Birodalom között Moldva besszarábiai része akadályt jelentett. Hogy a problémáját megoldja, Oroszország megtalálta ideológiáját, és a török uralom alatt élő népek felszabadítójának nevezte ki magát. Moldva számára ez azzal a következménnyel járt, hogy először 1711-ben, majd 1736–39-ben, végül 1787–1791 között megtapasztalta az orosz katonai jelenlétet. Oroszország több szakaszban kebelezte be Besszarábiát. Az orosz diplomácia ügyesen lavírozott. 1781-ben Ausztriával lépett szövetségre a török birodalom megsemmisítésére, és sikeresen nyomult előre Moldova irányába. Tíz év múlva, 1791-ben elérte Dnyeszter vonalát és egyelőre ott állapodott meg. Mint a két román fejedelemség védelmezője igényelte, hogy a Porta az ő hozzájárulásával nevezze ki a fejedelmeket. 1811-ben a szultánnak újabb területre nyújtotta be igényét: egy szakaszra a Dunától Szulináig. Oroszország ekkor bírta Napóleon támogatását is. A francia–orosz háború változtatott ezen a helyzeten, mert Napóleon szándéka Lengyelország feltámasztása volt Oroszországgal szemben, és ebben az esetben Lengyelország határai tolódtak volna ki a Dunáig. Napóleon veresége Oroszország pozícióját erősítette terjeszkedése szempontjából.

1811 novembere és 1812 májusa között folytak a kétoldali egyeztető tárgyalások. Az oroszok először a Szeret folyóig akarták a határt kitolni és egész Moldovára és Havasalföldre igényt tartottak. A szultáni diplomácia szerint: a Prut a határ, Dél-Besszarábia, valamint Ackerman vára a török birodalomhoz tartozik. A tárgyalás második menetében a törökök Izmail és Chilia városok kivételével lemondtak Besszarábiáról.

1. 1812–1917: tartomány az orosz birodalomban

Az 1812. május 6-i *bukaresti béke* szerint a két birodalom között a határ a Prut folyó. Az egész Prut és Dnyeszter közötti terület Oroszország fennhatósága alá került, és kijáratot kapott a Fekete-tengerhez. Elismerte ugyanakkor, hogy a Prut jobb partja török fennhatóság alatt marad. E szerződés megkötését az akkori Európa erőviszonyai tették lehetővé: Napóleon veresége, ezzel Oroszország jelentőségének megnövekedése, s az, hogy *akkor még* e térség problémái nem annyira érdekelték közelről Angliát. Magatartása később változott meg, és szólt bele az egyezkedésbe érdekeinek megfelelően.

A beintegrálódás

1817-ben I. Sándor cár Besszarábiára vonatkozó *Szabályrendeletet* adott ki. Ennek alapján létrehoztak egy *Legfelsőbb Tanácsot*; hatáskörébe a helyi jogi, közigazgatási, gazdasági kérdések tartoztak. A *Legfelsőbb Tanács* 5 választott helyi lakosból és 5, a kormány által kinevezett funkcionáriusból állt. A hivatalos iratok az orosz nyelv nem tudása miatt

kéinyelvűek voltak. A helybeliek (románok) elégedetlensége miatt egy 1818. áprilisi rendelet Besszarábiának autonómiát biztosított, ami azt jelentette, hogy a helyi viszonyokat, szokásokat jobban figyelembe vették – az oroszosítás burkoltabb formában jelentkezett –, és hozzákezdtek az orosz és román törvények egységesítéséhez. 1823-ban a választott hivatalviselőket a kinevezettek váltották fel, és 1823-ban megszüntették a Legfelsőbb Tanács jogi illetékességét. Végül 1828-ban az orosz kormány visszavonta Besszarábia autonómiáját. Ez nemcsak azért történhetett meg, mert az orosz–török viszonyban átmeneti enyhülés következett be, és Oroszország szilárdan érezte magát külpolitikai szempontból, így a belpolitikában keményebben lépett fel, hanem azért is, mert viszonylagos állandóságra kívánt berendezkedni.

Egy évvel később a drinápolyi béke megváltozott körülményekre utalt. Oroszországnak jogában állt csapatokat állomásoztatni a román fejedelemségekben, és a szultán abba is beleegyezett, hogy ne ő, hanem a diván (nemzetgyűlés) válassza a román fejedelmeket. A cár által kiadott Szervezeti Szabályzat modernizálta a román fejedelemségekben az államapparátust, az adózást. Ezt követően Moldovából és Havasalföldről visszavonták az orosz csapatokat, de Besszarábiát továbbra is megszállás alatt tartották. Ekkor kezdték el moldovánoknak nevezni az ott élőket, jelezve: más etnikumról van szó, nem románokról.

A krími háború Oroszország vereségével végződött. A háborút lezáró párizsi béke (1856. március 26., népes aláírói között ott voltak Ausztria, Franciaország, Britannia, Poroszország, Oroszország, Szardínia és az Oszmán Birodalom képviselői, ami azt bizonyítja: a kérdés összeurópaivá nőtte ki magát) új határokat állapított meg a *dunai hajózás* (kereskedelem, gabonaszállítás) miatt. A román fejedelemségek nemzetközi sikersorozata kezdetét vette: Moldova visszakapta Dél-Besszarábiát (9274 km²-t) egészen a Dunáig – tehát kapott egy tengerre kivezető részt –, a Dunát semlegesnek nyilvánították; a fejedelmek jogait a nagyhatalmak garantálták. 1859-ben Alexandru Ion Cuza fejedelem egyesítette Moldovát és Havasalföldet – nemzetközi érdek is szerepet játszott ebben –, ezzel létrejött a modern román állam.

Románia, mivel érdekei úgy kívánták, az 1877–78-as orosz–török háborúban orosz oldalon vett részt. A háborút a maga részéről felszabadító háborúnak nyilvánította, a felszabadulásnak azonban ára volt; Romániának vissza kellett adnia a besszarábiai részeket, s a tengeri sáv elvesztése miatt Dobrudzsában biztosítottak számára kijáratot.

Az oroszbarát szemlélet gyökerei

A megfeszíthetetlennek és megdöbbentőnek tűnő jelenségek gyökerei a múltba nyúlnak vissza: 1916-ban Románia inkább Oroszország mellé állt, 1943-ban Sztálinnak kedvesebbek voltak a román politikusok, és megígérte nekik, megbünteti a magyarokat; 1944–45-ben is jobban megbízott bennük, 1958-ban szintén a bizalom jele volt Hruscsov részéről, hogy Romániából – ahol nem volt forradalom 1956-ban – kivonta a szovjet csapatokat, és Brezsnyev is olykor-olykor szívesen vette Ceaușescu nemzetközi közvetítő szerepét.

A megszállás tényét a két fél – a megszálló és a meghódított – másképp éli meg. Romániában a közelmúltban illett oroszellenesnek lenni. A politizáló románság nem csekély hányadának volt az a véleménye: az orosz megszállások a 18. század eleje óta bármennyire is sérelmesek voltak a román fejedelemségekre nézve, a fanarióta–török elnyomással szemben mégis a pravoszláv Oroszországtól várhattak védelmet.

1711–1821 között Isztambul görögök lakta Fanar nevű negyede adott fejedelmeket Moldovának és Munténának, azaz Havasalföldnek (előbbiben 36-ot, utóbbiban 40-et 110 év alatt); pontosabban a fanarióta fejedelemjelöltek megvásárolták – átlag három évre – a szultántól a trónt. Ez alatt a három év alatt azután igyekeztek mindent kifacsarni az országból és a népből.

A románság nemzeti kultúrája erősen vallásos jellegű, egyházilag a keleti keresztény egyházhoz tartozott. Érthető tehát, hogy a török és orosz birodalom közül a románság inkább azt választotta, amelyikkel a vallás, a keleti ortodoxia összefűzte, és összefűzi a mai napig is. A két népet bizonyos, a szó nem pejoratív értelemben értett, cinkosság kapcsolja össze, amely, ha kellett a közös vallásból, ha kellett a bolsevizmus ideológiájából táplálkozott.

1700-ban például Teodosie bukaresti metropolita arra kérte a cárt, hogy ne feledkezzen meg román ortodox testvéreiről. A következő évtizedben magas rangú román papi méltóságok többször felkeresték a cári udvart, hogy az erdélyi román pravoszláv papokat az orosz egyházi Szent Szinódus szentelje pappá, ugyanaz jelölje ki a püspököket is, és minden eszközzel szembeszálltak a római katolikus egyház egyesítési törekvéseivel az erdélyi románság között. A különbség az erdélyi és a – későbbi elnevezéssel – regáti (Ó-Királyság-i) románság között már ekkor éles volt, hiszen az erdélyi vagy nyugati románok a nemzeti újjáépítést élték épp meg; megfogalmazták a dákromán kontinuitást, mely elméletben a rómainak tették a hangsúlyt, és más módon és úton is nyitottak Nyugat felé. (Például pesti, bécsi, itáliai, német egyetemeken szereztek diplomát.)

Az oroszosítási politika eszközei

Kezdetben a Legfelsőbb Tanácsnak a helyi – az adminisztrációra és az igazságügyre vonatkozó – döntéseit csak az orosz birodalom Államtanácsánál lehetett megtámadni. A levelezés a Tanács és a birodalmi szervek között románul folyt. Fokozatosan azonban az orosz nyelv, az orosz katonaság és az orosz hivatalnokok vették át a román nyelv, illetve a helyi vezetők helyét; a belső ügyekben a lakossággal való érintkezésben 1850-ig engedélyezve volt a román nyelv használata.

Jelentős volt a románok eloroszosodása a vezető körökben. Az eloroszosodást megkönnyítette: 1. a vallás azonossága, 2. a liturgia nyelve a szláv volt, 3. az összes román területeken (Moldovában és Havasalföldön is) a múlt század közepéig cirill betűvel írtak. 1835-ben hoztak ugyan egy rendeletet arról, hogy 7 év alatt el kell sajátítani az orosz nyelvet, s a közigazgatásban fokozatosan át kell arra térni, azonban az nem volt kivitelezhető. Ami a besszarábiai román egyházat illeti, egy 1873–74-es kimutatás szerint: 207 templomban a szertartás nyelve a román, 211 templomban az orosz, 608 templomban az egyházi szláv volt.

A román egyháznak általában a világi életben is vezető szerepe volt: a román értelmiség gyakorlatilag egyenlő volt a papsággal (a románság többsége falun élt), a kisszámú világi értelmiség többsége a 19–20. században jogot végzett. Nem meglepő, hogy a könyvkiadók Besszarábiában kezdetben az egyházak kezében voltak. Az első ilyen kiadót Kisinyovban az 1813-ban megalakult püspökség és szeminárium mellett hozták létre, vallási és más tárgyú könyveket adtak ki, itt jelent meg például az első román ábécés-könyv 1865-ben.

A világi kiadók, lapok a 19. század végén, a 20. század elején meglehetősen rövid életűek voltak. Az első román nyelvű újság szintén Kisinyovban jelent meg 1884-ben. Az

iskolák mindig és mindenhol az elnemzetlenítés eszközei voltak. 1867-re a besszarábiai iskolák eloroszosítása befejeződött, s csak 1905-ben vethették fel az anyanyelvi iskolák alapításának szükségességét. Elmondható, hogy a 19. századra kulturális téren is megnőtt a szakadék a Prut két partján élő moldvai románok között: a besszarábiaiaknak Kiev, Moszkva, Szent-Pétervár jelentette a vonzást, a papi szemináriumokat Kisinyovban látogatták, a színházi élet ismeretlen volt számukra, a konzervativizmus, az ortodoxia alapján álltak.

A román fejedelemségben a görög kultúrát fokozatosan a francia váltotta fel. Ezzel megtették az első fontos lépést Nyugat felé. A következő lépés az volt, amikor nem hazai bojárcsaládból választottak közös fejedelmet, illetve királyt, hanem az idegen (német) és katolikus Hohenzoller-Sigmaringen uralkodóházból.

2. 1917–18: a nemzeti mozgalom születése

A besszarábiai román nemzeti mozgalom több irányból és forrásból, az 1905-ös orosz forradalom hatására bontakozott ki, s emiatt is erőteljesen megkésettnek tekinthető.

Továbbra is meghatározó volt az a tény, hogy polgárság és magyar, lengyel típusú nemesség hiányában, az értelmiségi (világi) funkciókat az egyház töltötte be. A földkérdés, a szavazati jog mellett a nemzeti iskolák és intézmények igénye is ekkor jelentkezett először Besszarábiában a románság részéről. Megalakult a Besszarábiai Nemzeti Párt. Kiemelkedő a népi mozgalom két képviselőjének, Constantin Sterenek és Nicolae Halippának a szerepe. Tevékenységük a két világháború közötti romániai politikai életre is áthúzódott. Meg kell említeni, Romániát ekkor nem túlságosan izgatta az elmaradott, keleti Besszarábia, sokkal inkább izgatta a román irredentizmust a fejlett, nyugati Erdély és Észak-Bukovina. A Kulturális Liga a 19. század második felétől kezdődően hangoztatta az összes román *kulturális egységét*, előkészítve – ennek leple alatt – a *politikai egység* megvalósulását, de ekkor még csak a besszarábiai értelmiség szűk csoportja tekintett Romániára mint anyaországra. 1912–13-ban, a második Balkán-háború idején vált politikai programmá Eminescu és mások álma: Nagy-Románia megteremtése. A kedvező alkalom már nem váratott magára sokáig.

A besszarábiai értelmiség lelkiállapotát leghívebben Halippa egyik írása fejezte ki 1916 októberében: „Csatlakozásunk Oroszország mellé a románság számára nagy örömet hozott. De legnagyobbat a besszarábiaiaknak, akik türelmetlenül várják az órát, hogy visszatérjenek. (Napjaink politikai publicisztikája is a „visszatérés” kifejezést használja Romániában.) És a boldogság órája elérkezett.”*

1917 során a kulturális követelések politikai jellegűvé alakultak át a besszarábiai Moldvai Nemzeti Pártban is. A párt jelentős támogatást kapott Erdélyből: nyomdát, újságot, 20 000 különféle könyvet. Az iskolákban bevezették a moldvai nyelv és irodalom tanítását, és kb. 800 tanuló indult útnak, hogy beiratkozzon Erdély és a Regát román iskoláiba.

Irányzatok a besszarábiai nemzeti mozgalomban 1917-ben

A besszarábiai román politikai mozgalmak nem voltak egységesek. 1. Azok az ellenzékiek – korabeli elnevezésük szerint: forradalmárok –, akik, mint Stere is, megtapasztalták az elnyomó cári rendszert, a szibériai száműzetést, képviselték a legkövetkezetesebb

* Halippa az 1916. augusztus 17-i titkos szerződésre utal.

oroszellenséget. Ő 1914-ben Oroszország ellen, a központi hatalmak mellett akart belépni a háborúba. Azonkívül Stere jól látta: Oroszország és *Besszarábia elmaradottabb Nyugat-Európához, de nem Romániához képest!* 2. A Moldvai Nemzeti Párt a Romániával való egyesülés híve volt. Ennek kedveztek a szétszilált oroszországi viszonyok. Hívei az *Új Románia* című lap körül tömörültek, közelebből: 9 erdélyi, 5 bukovinai, 4 besszarábiai, 4 regáti, 2 macedón, 1 szerbiai román politikus. 3. Halippa és a bolgár Cristian Rakovszkij (a szálini terror áldozata, Trockij közeli híve) ekkor a balkáni föderáció keretei között képzelték el mind Romániát, mind Besszarábiát. Halippa végül a Romániához való egyesülés híveihez csatlakozott, Rakovszkij pedig éppen ellenkezőleg, Szovjet-Oroszországot, illetve Ukrajnát választotta. 4. Egyesek a *teljes önállóság*, saját hadsereg, pénzügy mellett kötelezték el magukat. 5. Már akkor volt egy olyan irányzat, amelyik nemcsak a Prut és a Dnyeszter közötti területre akarta kiterjeszteni a román államiságot, hanem a Dnyeszteren túl, egészen a Donig, arra hivatkozva, hogy Ukrajnában félmillió román él. 6. Egyesülés – vélték megint mások –, de a helyi autonómia fenntartásával. (Ennek minden negatív következményeit megtapasztalhatták később.) 7. Végül: az autonómia hívei is különböző elképzelésekkel bírtak, és különböző fejlődési szakaszon mentek át, politikai meggyőződésüktől, nemzeti, világnézeti hovatartozásuktól függően. (Ghibu szerint: – később Erdélyben oktatásügyi nagyhatalom – 1917-ben ugyan a zsidóság kerekedett felül, de a történelmi körülmények kedveztek a román nemzeti gondolat kiteljesedésének is.)

Az autonómiától az egyesülésig

1917. március 17. után a szovjetek azon proklamációját kihasználva, hogy minden népnek joga van dönteni saját sorsáról; továbbá az annexió nélküli békére hivatkozva a Moldvai Nemzeti Párt Kisinyovban az autonómia mellett foglalt állást; követelte a betelepítések megszüntetését is, a Dnyeszteren túli románok védelmét.

Április 18-án Odesszában, ahol kb. 12 000 román katona tartózkodott, szintén megfogalmazódott az autonómia igénye. A másnap megnyílt egyházmegyei kongresszus kikiáltotta Besszarábia politikai önállóságát, egyúttal megválasztották az Ország Tanácsot, más néven, az ország kormányát.

Július 16-án Iași városában a Besszarábiai Katonák és a Fronton Maradó Románok Tanácsa elhatározta a nemzeti és területi autonómia kidolgozását. Október 23-án a moldvai katonák kongresszusa, amely 70%-ban moldvaiakból, 30%-ban nemzetiségekből állt, kikiáltotta a területi politikai autonómiát.

A besszarábiai nemzeti mozgalom, amely újból sok segítséget kapott Bukovinából és Erdélyből, több civil és katonai csoportosulásból állt, és több városban alakult ki. Jellemzője a nemzetiségek és a románok, valamint különböző szervezetek (pl. a katonák) részvétele. Az október 13-án megválasztott 120 tagú nemzetgyűlésnek 84 román, 36 nemzetiségi tagja volt. Az 1917. november 21-én Kisinyovban megnyíló nemzetgyűlés (románul: Sfatul Țării) összetétele így alakult: katonák: 36 fő; Moldvai Katonák és Tisztek Bizottsága: 2 fő; Odesszai Moldvai Tengerészek: 3 fő; Novo-gheorghevici Moldvai Katonák Egyesülete: 1 fő; A Román Fronton Harcoló Moldvai Katonák: 2 fő; A Paraszt-ság Alkotmányozó Tanácsa: 31 fő; Moldvai Nemzeti Párt: 4 fő; Besszarábiai Románok Kulturális Egyesülete: 1 fő; szövetkezetek: 3 fő; Moldvai Nők Kulturális Ligája: 1 fő; az odesszai diákok „Renașterea” társasága: 1 fő; ukránok: 7 fő; ukrán tanítók: 1 fő; németek: 2 fő; lengyelek: 4 fő; gagauzok és bolgárok: 4 fő; görögök: 1 fő; Soroci küldötte:

1 fő; vasutasok: 3 fő; Szocialista Néppárt: 7 fő; szociáldemokraták: 1 fő; forradalmi szocialisták: 1 fő; zsidó Bund: 7 fő; Chiria város: 3 fő; Orheiu részéről: 1 fő; Kisinyov: 1 fő.

A nemzetgyűlés december 2-án Besszarábiát köztársaságnak nyilvánította. Ugyanakkor az autonómia kikiáltásakor olyan hangok is nyilvánosságot kaptak, „nem kérünk sem az ukrán, sem a román uralomból; nem akarunk elszakadni Oroszországtól”. A Forradalmi Szocialista Párt hasonló véleményen volt, s már az 1917-ben szeptemberi kongresszusukon olyan határozatot hoztak, hogy „Besszarábia nem kaphat autonómiát, mert a lakosság nagy részét áthatja a szeparatizmus, és csatlakozni szándékozik Romániához. Ez pedig veszélyt jelent az orosz államra”. Ebben a szellemben 1917 végén a szovjet hadsereg bevonult Besszarábiába, az országrész politikai vezetői Bukarestbe emigráltak. 1918. január 26-án azonban a Királyi Románia csapatai megkezdték Besszarábia visszafoglalását. Másnap újból kikiáltották a függetlenséget. A román katonai sikerek főleg a rendkívül bizonytalan oroszországi viszonyoknak voltak köszönhetőek. A román csapatok március 13-án elérték a Dnyesztert, majd 1918. március 27-én – ahogyan a kortársak és később a román szerzők megfogalmazták – Besszarábia elsőként egyesült Romániával.

3. Besszarábia 1920–1940 között

A kérdés a békekonferencia előtt

A régi Oroszország területéről 1918 végén és 1919 elején az önrendelkezési jog alapján független államként levált Lengyelország, Finnország, Észtország, Litvánia, Lettország és Grúzia. A békekonferencia tanácsában az egyes országok képviselői eltérő módon viszonyultak az új helyzethez, a régi Oroszország felbomlásához, és Oroszország ragaszkodásához a birodalom fennmaradásával kapcsolatban.

Ami Besszarábiát illeti, 1919. február 9-én határozta el a négy nagyhatalom szakértőiből álló bizottság, hogy a területet Romániának kell adni. A Legfelsőbb Tanács azonban elnapolta a kérdés rendezését. Ebben szerepet játszott az orosz követ álláspontja, mely szerint Oroszország területének egyetlen darabkája sem idegeníthető el, és aláhúzta: Besszarábia népe nem kíván elszakadni, csak az Ország Tanácsának, a Staful Țării-nek szűk csoportja vetette ezt fel. A besszarábiai kérdést Románia erdélyi származású miniszterelnöke, Alexandru Vaida-Voevod tartotta állandóan napirenden, aki bírta a Legfelsőbb Tanács és a franciák támogatását. Lloyd George és Clemenceau azonban minden egyes alkalommal megismételte: *csak azután tárgyalhatnak Romániának Besszarábiára benyújtott igényéről, ha Magyarországról kivonják a román csapatokat*. 1920 februárjában Lloyd George olvasta fel Wilson elnök táviratát, aki 1920. március 1-t jelölte meg utolsó határidőnek a román csapatok magyarországi kivonása ügyében. (A királyi román hadsereg magyarországi tartózkodásának ideje: 1919. augusztus 6.–1920. április.) Egyúttal ajánlották: Románia kössön békét Szovjet-Oroszországgal. Románia feltételei között – ezzel kapcsolatban – a következők szerepeltek: 1. Besszarábia csatlakozásának elismerése, 2. az 1916-ban Moszkvába menekített államkincsek visszaszolgáltatása*, 3. a román hadifoglyok hazaengedése.

* Ez a mai napig nem történt meg. Erre a tényre építik ma Romániában sokan, hogy Románia a térség leggazdagabb állama lesz hamarosan, ha visszakapja a kincstárát.

A szovjetek 1920 márciusi békeajánlata nem fogadta el Besszarábia leválását. A Legfelsőbb Tanács ettől kezdve elismerte, hogy Romániának Besszarábiára, az egykori orosz kormányzóságra történeti, földrajzi, gazdasági szempontból egyaránt joga van.

Az utolsó háború előtti népszámlálás szerint: Románia területe: 137 903 km², lakossága: 7 897 310 fő.

A békeszerződés következtében hozzácsatolt részek:

Erdély	57 819 km ²	2 685 833 lakos
Máramaros	18 592 km ²	466 956 lakos
Körösök vidéke	17 082 km ²	1 145 113 lakos
Bánát	17 980 km ²	910 392 lakos
Besszarábia	44 422 km ² *	2 344 800 lakos
Bukovina	10 442 km ²	811 721 lakos
<i>Nagy-Románia összesen</i>	<i>304 244 km²</i>	<i>16 262 137 lakos</i>

*Más forrás szerint: 45 625 km², 2 622 000 lakos élt.

*A szovjet-román viszony a két világháború után:
1924. március 12.–1940. június 26.*

A szovjet-román kapcsolatok alakulását 1920 után a besszarábiai kérdés erősen befolyásolta. 1920-ban a szovjetek visszafoglaltak a Dnyeszter keleti partján 8300 km²-nyi területet, 3,9 millió lakossal, és 1924 októberében itt alakult meg az Ukrajnához tartozó Moldvai Autonóm Köztársaság, először Balta, majd Tiraspol fővárossal. Ezzel a történelmi Moldva újból kettévált.

A két ország viszonya egyáltalán nem mondható felhőtlennek. 1924-ben például Szovjet-Oroszország az orosz lakosságra való tekintettel népszavazást követelt a Romániához tartozó részekben. 1927-ben Sztálin újból felvetette a besszarábiai kérdést. Ezért Románia határai megvédésének érdekében 1928. augusztus 27-én csatlakozott a Briand-Kellog paktumhoz, amely dokumentum *elutasította* a háborús megoldást a vitás területi kérdések esetében. 1930-ban Lengyelország és Franciaország megneemtámadási szerződést kötött. Ehhez csatlakozott 1933-ban Románia. Végül Románia és a Szovjetunió csatlakozása a genfi biztonsági konferenciához azt jelentette, hogy a Szovjetunió – mely fokozatosan igyekezett kitörni nemzetközi elszigeteltségéből – elismerte Románia határait. Végezetül 1934 júniusában a két ország felvette a diplomáciai kapcsolatokat, amelyet a két külügyminiszter, Titulescu és Litvinov aláírásával szentesített. Mindez azonban csak időnyerés volt a Szovjetunió részéről. A besszarábiai és a bukovinai kérdés összefüggött a szovjet stratégiával, közelebből: a Lvovtól kiinduló, Cernăuţon és Kisiinyovon keresztül a Duna-deltáig és Odesszáig vezető útvonal – akárcsak 1812-ben – újból nélkülözhetetlenné vált számára.

A Molotov–Ribbentrop-paktum következményei Romániára

1940. június 26-án este 22.00 órakor Molotov magához kérte George Davidescu moszkvai román nagykövetet, és a következő ultimátumot adta át: 1918-ban Románia, kihasználva Oroszország meggyengült katonai erejét, a Szovjetunió területéről levágott egy részt, megsértve ezzel Besszarábia történeti egységét, mivel lakóinak többségét az ukránok képezték, s felszólította a nagykövetet, hogy 24 órán belül, azaz 1940. június 28-án 14.00 óráig ürítsék ki Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A román kormány a kérdést tárgyalásos úton szerette volna megoldani, a Szovjetunió azonban hajthatatlan volt.

Gheorghe Tatarescu miniszterelnök 1940. június 28-án délelőtt 11.00 órakor bejelentette, hogy az erőszaknak engedve eleget tesz a szovjet ultimátumnak, és az utókorra hagyta cselekedete megítélését. Besszarábia elfoglalása 1940. június 28-án mindössze 10 órát vett igénybe. A Vörös Hadsereg 9. hadteste 14 órakor öt helyen lépte át a határt és este 20 órára már berendezkedett Besszarábiában.

Molotov augusztus 1-én bejelentette: a Szovjetunió területe Besszarábia elfoglalásával 33 500 km²-rel, lakossága 3 millió 200 ezer fővel, majd Észak-Bukovina bekebelezésével 6 ezer km²-rel és 500 ezer fővel nőtt.

Másnap törvény mondatta ki a Moldáviai Szovjet Szocialista Köztársaság megalakulását. Észak-Bukovinát az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz csatolták.

Mivel nemcsak a Szovjetuniónak, hanem Magyarországnak és Bulgáriának is voltak Romániától területi követelései, Románia felmondta a távoli angol és francia garanciát és Németországgal fonta szorosabbra kapcsolatait.

Az 1940 júliusában megalakult új román kormány politikai szerződést ajánlott Németországnak. Ezt Hitler azzal a feltétellel fogadta el, ha Románia bizonyos mértékig kielégíti Magyarország és Bulgária területi igényét. II. Károly király elfogadta ezt, feltétele az volt, hogy Németország garantálja határait. Ezután került sor a bécsi döntést előkészítő tárgyalásokra és magára a döntésre 1940. augusztus 30-án.

1941 júniusában Németország figyelmeztette Romániát: csak akkor kapja vissza Besszarábiát és Észak-Bukovinát, ha nem marad ki a háborúból. 1941. június 22-én Románia hadat üzent a Szovjetuniónak.

Az önálló román hadműveletekben kezdetben 3 hadosztály és 9 dandár vett részt, közvetlenül Ion Antonescu marsal, államfő irányítása alatt. Július 16-án elérték a Dnyesztert, s továbbhaladtak a Dnyeper és a Bug felé. Augusztusban Odessza és a Krím félsziget irányában folytatódtak a hadműveletek. Hitler hozzájárult ahhoz, hogy augusztusban a Dnyeszter és a Bug közötti területen Transznisztria néven román közigazgatást vezessenek be.

1941. július 27-ére Antonescu 24 hadosztályra emelte a keleti fronton harcoló román katonaságot. A megszállt területeket a német és román csendőrség a Vaszgárdával együttesen teljesen „zsidótlantította”. Kb. 300 000 zsidó esett áldozatul az azonnali megsemmisítő táborokban. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy teljes falvak tűnjenek itt el.

1943 nyarán a nyugati hadszíntéren bekövetkezett fordulat változtatott Románia magatartásán. Besszarábiáról és Észak-Bukovináról hajlandó volt lemondani, Észak-Erdélyről azonban nem. 1944. február 26-án Antonescu felajánlotta Hitlernek, hogy szeretne részt venni Magyarország tervezett német megszállásában. Április 12-én a román diplomaták Kairóban megkapták a Szovjetunió fegyverszüneti feltételeit: 1. Románia kilép a háborúból, 2. részt vesz a Németország elleni hadműveletekben, 3. visszaállítja az

1940-es szovjet–román határt (azaz Románia kiüríti az általa megszállt területeket), 4. jóvátételt fizet, 5. a szovjet csapatoknak szabad átvonulást biztosít országában.

1944 áprilisában a szovjet csapatok elérték a Dnyesztert, majd a nyári hónapokban visszafoglalták Besszarábiát és Bukovinát. A meghódított országrész anyagi és emberáldozata igen jelentős volt. 1940. június 28. és július 4. között Cernăuți, Cetatea Albă, Bălți és Kisinyov megyékben 1122 személyt tartóztattak le, többségükben értelmiségieket. 1941. június 23-án egyetlen éjjel 5000 családot deportáltak; augusztusban Besszarábia déli részéről 53 356 fiatalot vittek el kényszymunkára. 1944–49 között újabb 80 000 embert; 1949 júniusában három nap alatt 11 000 családot deportáltak a szovjet hatóságok. A kb. 2 millió románnak nem volt román iskolája, visszatértek a cirill betűs írás-hoz, a templomokban oroszul miséztek.

1946 folyamán a Moldáviai Szovjet Szocialista Köztársaság Kommunista Pártja Központi Bizottságának vezetősége levelet intézett Sztálinhoz, s kérte Besszarábia politikai–közigazgatási egységének módosítását. Hivatkozási alapja „Hotin megyének Észak-Moldovából, valamint Akkerman és Iszamil dél-moldovai megyéknek Ukrajnához való csatolása súlyos következményekkel járt a Moldovai Köztársaság gazdasági és kulturális fejlődésére. A köztársaságnak nincs sem dunai, sem tengeri kikötője. (Ld. Bugaz, Akkerman, Chilia, Ismail, Vilcov, Reni kikötőket.) A Köztársaságot megfosztották Moldova déli és északi részeinek gazdasági és kulturális központi részei révén gyakorolt közvetítő szerepétől”.

A levél elment, Sztálin válasza negatív volt, sőt újabb retorziók következtek, párhuzamosan a Szovjetunió más, nemzeteiségek lakta területeit is érintő politikájának megfelelően. A besszarábiai veszteségeket még ma sem lehet számokban kifejezni. A több száz- ezres nagyságrend valószínűsíthető, de vannak akik az egymilliót megközelítő számokról beszélnek, amit részint Brezsnyevnek rónak fel, az általa foganatosított munkaerőpolitikának, mely arra kényszerítette másokkal – például a kárpátaljai magyarokkal – együtt a besszarábiaiakat is, hogy munkahelyek hiányában a szovjet birodalom távoli vidékein vállaljanak munkát.

1946. augusztus 12-én a Szovjetuniónak átadott terület Moldávia néven a Szovjetunió tagköztársasága lett, annak minden következményével. Megbízható, minden lényeges kérdésre kiterjedő, statisztikákkal igazolt forrásaink a legutóbbi szovjet (orosz és ukrán) „megszállásról” eddig nincsenek. A közölt adatok jó része torzít, ezért megfelelő kritikával kezelendő. A szovjet rendszernek megvannak az *általános* jellemvonásai, amelyek minden tagállamra érvényesek – függetlenül a szövetségi viszony milyenségétől –, így a románok lakta részekre is. A *sajátosságokról* minden valószínűség szerint a világ a közeljövőben szerez tudomást, már ami a besszarábiai (és bukovinai) kérdés *múltját* illeti. *Jelene és jövője* még több bizonytalanságot rejt magába.

4. Besszarábia demográfiai helyzete

Dimitrie Cantemir írja fő művében, a Moldva leírásában, hogy Moldovát rendkívül tarka népesség lakja. Besszarábiában 45 632 km²-en 1897-ben 2 millió (pontosabban: 1 936 403) igen vegyes nemzetiségi összetételű népesség élt, amelynek már nem sok köze volt az egykori Moldova nemzetiségi összetételéhez, ugyanis az oroszosítás azonnal megkezdődött. Ám ez csak az egyik ok. Szinte azonnal megkezdődött a román emigráció Moldova másik, román felébe. A fogyásnak ez csak az egyik formája volt. A hadiesemények elől az emberek a hegyekbe menekültek. Egy orosz tábornok jegyezte fel:

„Az emberek menekülnek, és még a török elnyomás is jobb volt rájuk nézve, mint a miénk.” (Ez ellentmond a két világháború közötti erdélyi román történész, Octavian Ghibu állításának: az orosz megszállók ellen nem lépett fel elégedetlenség.) Más forrás szerint is olyan méreteket öltött a menekülés, hogy ennek megakadályozására a hatóságok elzárták a Pruton túli területet, azt állítván, hogy járványveszély van. Végül: 1812-től tömegesen jelentek meg a zsidó, örmény, görög bérlők és a cigány, tatár, török, bolgár, kozák, lengyel, ukrán bevándorlók. Egy román forrás szerint 1837–1857 között évente 21 000 idegen telepedett le, ez húsz év alatt 420 000 főt jelent.

Az ellentmondó és hiányos adatok ellenére a különböző szerzők statisztikái sokat elárulnak Besszarábia lakosságáról.

Függelék

Népszámlálási adatok:

1812-ben a	340 000–350 000 (14 románra 1 nem román jut) lakos 87 %-a román volt (20–30 000 lakos nem román)
1817-ben	419 240 lakosból 7 románra 1 nem román jut (63 390 nem román)
1818	389 000 lakos (emigráció miatt csökken!)
1823	550 000 lakos
1830	469 000 lakos
1836	533 000 lakos
1843	719 000 lakos
1850	873 000 lakos
1856	990 000 lakos
1881	1 466 000 lakos
1891	1 642 000 lakos
1897	1 935 000 lakos
1909	2 393 000 lakos
1913	2 591 000 lakos
1918	2 642 000 lakos, abból
	1 683 000 román
	267 000 zsidó
	254 000 ukrán
	75 000 orosz
	59 000 lipován
	147 000 bolgár, gagauz
	79 000 német
	67 000 egyéb
1923	3 125 259 lakos
1930	2 864 402 lakos, ebből
	1 485 152 román = 56%
	253 916 orosz = 13%
	314 321 rutén, ukrán = 12%
	153 532 bolgár
	105 551 zsidó, más forrás szerint a zsidóság száma:
	204 858 fő volt
	92 351 török, tatár
	77 433 német
	6 122 cigány
	1 734 albán
	1 649 lengyel
	284 magyar
	264 cseh, szlovák
	329 görög
	81 délszláv
	108 más
	517 nem nyilatkozott

Változások két dátum között

1867–1871 között			1897		
moldován	692 000	67,4%		920 919	47,58%
orosz	162 252	67,4%		155 774	8,05%
bolgár	25 684	2,5%		103 225	5,33%
német	33 501	3,5%		60 206	3,12%
zsidó	93 590	9,1%		228 168	11,79%
cigány	17 863			8 656	0,45%
más	336		ukrán	382 169	11,75%
			lengyel	11 698	0,65%
			örmény	2 080	0,11%
			gagauz*	57 045	2,95%
			más	2 737	0,11%

*Megyei adatok 1918 előtt
(%-ban)*

	moldován	orosz	zsidó	bolgár	német
Kisinyov	71,00	5	12,8		
Orheli	82,5	4,75	12,25		
Bălțilar	82,50	12,90	12,90		
Soroca	70	13,01	14,19		
Bender	59,80	16,36	80,44	18,40	
Hotin	29	52,26	4,64		
Akerman	40	40		40	1
Ismail	44,15				

* Török eredetű görögkeleti keresztények

Néhány adat a zsidóság számarányáról

Tighina: 1806-ban

331 család közül

169 román

101 zsidó

52 orosz

9 örmény

Chilia: 478 család közül

393 román

52 lipován

27 zsidó

Cetatea Alba

334 család közül

168 román

132 örmény

18 zsidó

16 szerb

Hotin 648 család közül

279 román

340 zsidó

11 örmény

Kisinyov 1812-ben a zsidók száma (az összes lakos) = 4%

1892-ben = 37%

1912-ben = 37%

KLIÓ A GYORSULÓ IDŐBEN

Kegyetlenül rövid idő szabatott ki Dankanits Ádámnak, a történésznek, rövidebb, mint azok többségének, akiknek története utolsó pályaszakaszában foglalkoztatta, s akiknek korát „az emberi élet ritkaságával és rövidségével” jellemezte. 1932 januárjában született Kolozsváron, és néhány hónappal negyvenötödik születésnapja után már halott; írásra pedig ennek az időnek is csak a töredéke jutott. Életében egyetlen könyve jelent meg, halála után még egy posztumusz könyvecskéje; tanulmányai és cikkei szaklapokban és folyóiratokban hevernek, amelyeket legfeljebb a kutatók ha föllapoznak, készülő nagy munkájának darabjai szinte egészében megsemmisültek. Ez a vázlat pedig még a megjelent anyag összességére sem támaszkodik: a két könyv és másfél-kéttucatnyi esszé, tanulmány, jegyzet, hozzászólás és könyvrecenzió alapján kísérli meg rekonstruálni történelemképét, tudományfelfogását és programját, próbálja összekapcsolni a láncszemeket úgy, hogy kirajzolódjék belőlük az alkotó értékírányultsága. Az sem kizárt: a történelemben sokszor sorsdöntő véletlennek is szerep jutott abban, hogy éppen azokat a szövegeket vizsgálhatom, amelyek a pálya útjelzőinek bizonyulnak.

Az adatokkal kell kezdenem, azzal a kevéssel, amennyi írásaiból meg a róla szóló cikkekből és megemlékezésekből – elsősorban Tóth Sándor búcsúbeszédéből – és a *Romániai magyar irodalmi lexikon* szócikkből kibányászható és összeilleszthető.

Dankanits Ádám szülővárosában, a Bolyai Tudományegyetemen végzett történész-ként, majd egy évig Deményházán volt általános iskolai tanár. 1955 augusztusától a nagyenyedi történelmi múzeum igazgatója, 1957-ben a hajdan a kollégiumhoz, akkor már az akadémiához tartozó Bethlen Könyvtár főkönyvtárosa lett. A hatvanas években a marosvásárhelyi pedagógiai főiskola történelem tanszékén tanított, majd – 1968-tól – akadémiai kutatóként dolgozott Marosvásárhelyen, 1970-ben pedig elvállalta az akkor induló bukaresti *A Hét* című társadalmi-politikai-művelődési hetilap tudományos rovatának szerkesztését, amelyet haláláig gondozott. Az egyik szerkesztője volt a tudományos munkákat közreadó *Korunk könyvek* című sorozatnak.

Az enyedi időszak a könyv- és könyvtártörténeti kutatásoké: ekkor készítette a 18. századi erdélyi nyomtatványok (kéziratban maradt) kollektív katalógusát, s ezeknek az éveknek az eredménye doktori disszertációja, amelynek egy részéből később a *16. századi olvasmányok* című könyvét megírta.

A bibliográfia távolról bizonyára egyhangúnak tűnő – valójában ezer örömet rejtő – pepecsmunkája sokakat örökre elbűjtatott a katalóguscédulák mögé, s elveszejtett az adatokban. Dankanitsot a sorra halmozódó cédulák ezzel ellentétes magatartásra: a tudomány szerepével és céljával kapcsolatos következtetések megfogalmazására ösztönözték. Bizonyára a dokumentumok faggatásának módjában keresendő a magyarázat, s a kérdező szemléletének nyitottságában. Dankanits már egy a történelmi szituációt tekintve is korai cikkében későbbi programjának számos elemét szerepelteti. Az 1957-es, a *Korunkban* közreadott könyvrecenzió Julius Belz Nagyszebenben megjelent könyvéről (címe magyar fordításban: Adalékok a régi erdélyi könyvkötészet történetéhez) határozottan bejelenti a kulturális-tudományos élet decentralizációjának igényét (hivatkozva a múlt század végi hagyományokra), a vidéki tudományos értelmiség munkakörülményei-

nek javítására és alkotókedvének ösztönzésére, eredményeik közzétételére vonatkozó követelményeket. A cikkben szükségesnek látta a helyi könyvtárellátás és a könyvtárközi kölcsönzés pontosabb megszervezését, a forrásközlést, a forrásfeldolgozás és a szintézis munkájának összehangolását; azaz komplexebb tudományos megközelítést, szervezeteileg egységesebb tudományos életet, s végül implicite tudományelméleti kutatásokat sürgetett. Mindezt egy könyvismertetés kapcsán, jegyzetnyi terjedelemben tömörítve.

A forráskutatás, adathalmozás (nagyenyedi munkájához tartozott a város és környéke helyrajzi könyvészetének továbbfejlesztése) nála a szemléletváltozás forrása lett. A Bethlen Könyvtárban „a sokszor könnyelműen elhangzott történelmi általánosítások taszító hatása alatt” került „a tények vonzásába”. Az állami szervek olyan feladattal látták el, amely nem volt szakmai jellegű, s amelyekben szünetek is adódtak: „rövidek ahhoz, hogy az ember könyvet vegyen a kezébe, túl hosszúak egy cigarettára”. Ezt az időt arra használta föl, hogy Petrik Géza betűrendes bibliográfiájából kigyűjtse a román határ mögé került területek 18. századi nyomtatványait. Az e munka folytatásaként a Bethlen Könyvtárban, majd a nagyobb erdélyi könyvtárakban és a zilahiban végzett kutatások olyan adatcsoportot eredményeztek, amely egyértelműen cáfolni látszott egy, a köztudatba is átszűrődött tudományos sztereotípiát. Ez a tanulság, s a 16. századi könyvanyag tanulmányozásából levont következtetések ismertették föl vele, hogy bizonyos történelmi korszakokról a feltáró munka hiányosságainak köszönhetően hibás beidéződések élnek. A művelődéstörténet és a közvélekedés a 18. századot a szellemi ernyedés, az adatokkal is igazolható visszaesés korának tekintette, ahol különösen az anyanyelvű kiadványok számának apadása feltűnő; az évszázad „hanyatló korszak; az anyanyelvűség, a világias szellem majd csak a felvilágosodás nyomán jelentkezik; a kor hazai hagyományoktól idegen, gyökértelen szellemi világ képét mutatja”. Ekkor jelenik meg Dankanits munkásságának egyik kulcsfogalma: a kisempíria. A bizonyára vaskos és néma katalógus szerint ugyanis a könyvanyag száma, szerkezete és nyelvi megoszlása alapján nemcsak az összképet kell megváltoztatnunk – a tények olyan logikusnak tetsző állításokat is cáfolnak, mint azt, amely szerint a humanizmus és a reformáció idején tartós és közvetlen volt a kapcsolat a kontinens fejlettebb színtereivel: valójában éppen ebben az időben csökken a külföldi egyetemeket látogató diákok száma. Az előkerült és katalogizált anyag a 18. századot, ezt az elsíratott korszakot folyamatos és egyértelmű emelkedésnek, fejlődésnek mutatja: „a tizenhetedik század alig ezer nyomtatványával közel *háromezer* tizennyolcadik századi erdélyi nyomtatvány állítható szembe”. S ha arányukban nem is, szám szerint gyarapodtak a magyar nyelvű könyvek. Bebizonyosodott ugyanakkor, hogy a vizsgált korszakban a „gyökeresség és gyökértelenség” kérdése távolról sem olyan mértékben befolyásolta a kiadói programokat, mint gondolnánk. A fentiekkel egybehangzó tanulságokat olvasott ki a történész a 16. században Erdélyben circulating könyvanyagból, illetve annak recepciójából. 1974-ben megjelent könyvében a megtalálható könyvek alapján, mértékletesen következtetve a részről az egészre – hiszen a történész, „mennél távolabbi kort kíván rekonstruálni, annál kisebb töredékekre van ráutalva. Törekvése tehát csak az lehet, hogy a töredék mennél szignifikánsabb legyen” – statisztikai módszerekkel a korabeli értelmiség összetételét és világképét elemezte, föltárva, milyen arányban és irányban hatottak (olykor egymás ellenében is) az akkori Európa eszméi. A könyv egyik legfontosabb eredményének az a tétel bizonyult, hogy a 16. század negyvenes éveiben „művelődési robbanás” következett be, amellyel addig a történészek nem foglalkoztak kielégítően. A robbanást a könyvkiadás fejlődése idézte elő, s a könyvek szaporodásának volt a következménye a reformáció térhódítása,

nem pedig – mint addig vélték – a könyvkiadás föllendülése volt a reformáció eredménye. A tanulságoknál azonban lényegesebb talán a munkából adódó fölismerés, amely Dankanits érdeklődését a továbbiakban meghatározza: nem a könyv fontos önmagában, hanem a könyv funkcionalitása, nem a holt anyag, hanem az abból leszűrt következtetések *gyakorlati* értéke, az olvasóra gyakorolt hatás – és maga az olvasó. A szemléleti fordulat, amely az addig elkönyvelt és igazoltnak vélt eredmények mellé is kérdőjeleket állít, ekkor következik be Dankanits pályáján: „művelődéstörténet és művelődési gyakorlat középpontjában nem az alkotó, nem is az alkotás áll. A tudománytörténet, művészettörténet számára fontos személyek és művek művelődéstörténetileg, egy közösség művelődése szempontjából néha nem is léteznek. És fordítva: jelentéktelen személyek és munkák válhatnak művelődéstörténeti hatóerejűvé. A magyarázat kézenfekvő: a tudomány- és művészettörténet számára az önmagában vett alkotó, illetve alkotása a tárgy, míg a művelődéstörténetnek a kulturális javakat *a történeti léthez kell viszonyítani*. Mondjuk az éhezők százazezreihez a marhadögről szóló kompiláció fordítását és Bod Péter írói lexikonát egyaránt. S persze tudomásul kell vennie azt, hogy az adott történeti helyzet, a marhavésszel, éhínséggel és a tömeges éhhalállal jellemezhető történelmi helyzet szempontjából értékesebb aktus a marhadögről írott és magyarra fordított kompiláció kiadása – ez a pillanatnyi választásba sűrűsödött életismeret –, mint Bod Péter eredeti, nagy erudícióval és hatalmas munkabírással elkészült lexikona”. (*A XVIII. század helye könyvtörténetünkben*. Korunk, 1972. 8.)

Az életlehetőségek feltételeinek módosulása és közvetlenül az *életbiztonság* válik Dankanits számára elsődlegessé – amely összefügg a mezőgazdasági, termelési, technikai és egészségügyi kultúra fejlődésével, mint a hagyományos világ évszázadait meghatározó éhínség és a járványok leküzdésének legfontosabb eszközei és módszerei hazai meghonosodásával. A posztumusz könyv, a *Hagyományos világ alkonya Erdélyben* így indokolja a pálya központi fölismerését, s így jelöli ki tudománya feladatait: „Feltéve – amint feltehető, sőt elfogadható –, hogy az emberi lét elemi biztonsága egyben az emberi lét megítélésének elsődleges értékkritériuma, következik, hogy azzá kell válnia a történeti vizsgálódásban is. Azaz ilyen irányú kutatásokra lenne szükség és arra, hogy a biológiai lét övezetéről látszólag igen távol álló jelenségtartományokat, a kultúra jelenségeit is például a létbiztonságra, erre az alapvető viszonyítási alapra csatoljuk vissza.”

Az alakuló program elemei az erdélyi tudományosság szerkezetváltásával és általában a kisebbségi kultúra irányultságával kapcsolatos fejtegetésekben jelennek meg. A *Tanügyi Újságról* papírra vetett jegyzetekben (Korunk, 1973. 4.) kimondottan a kisebbségi pedagógia funkciója lesz a kérdések tárgya. Az e téren megfigyelhető általános tudatlanság – szögezi le Dankanits – a tanárig vezet vissza, de a bajok fészke a tudományos élet struktúrájában rejlik. A pedagógia és a pedagógus helyzetét, állapotát és feladatait azért nem mérték föl, mert a magyar kisebbségi értelmiségben éppen a nyugaton legnépesebb társadalomtudományi szakmákban mutatkozik a legnagyobb hiány: kevés a szociológus és a pszichológus, s így e kérdések feltárása magára a pedagógusra hárul. A múltközponitű, hagyományokra építkező romániai magyar szellemi közegben – itt egy felmérés eredményeire hivatkozva, de bizonyára általános tapasztalataira is támaszkodva fogalmaz – a pedagógus gyakran a regionális hagyományok ápolását, a tárgyi és szellemi emlékek gyűjtését tekinti a legfontosabb feladatának. A regionális kultúra pedig – következtethetünk későbbi gondolataiból – a statikus térszemlélet szülötte. A kultúrának azonban az aktuálisabb, frissebb – tehát fontosabb – feladatokra kell irányulnia. Eredeti funkcióját csak így töltheti be. A pedagógia – ritkán értelmezett közhely – a jövőnek ne-

vel, az iskolapadokat koptatók felnőtt korukban olyan problémákkal fognak szembesülni, amit a pedagógus talán már meg sem láthat. Nem a jelennek, hanem egy másik közegeknek dolgozik tehát, s ez a szempont a kisebbségi szellemi életből hiányzik. Persze nem regionális, nem is pusztán kisebbségi kérdés ez, hanem egyetemes gond: Dankanits Galtung norvég jövőkutatóra hivatkozik, akinek felmérései bizonyítják, hogy a mindenkori cselekvés célja a jövő, „az emberi lét általánosan elfelejtett kiterjedése”. „A jövő – sohasem tudtuk ennyire, mint ma – *más* lesz.” Így a ma felhalmozott adatok, a ma gyűjtött tárgyi ismeretek nem segítik majd az emberi létben való eligazodást, hanem nehezékké válnak. Tanári tapasztalataiból azt szűrte le, hogy „terjedelem és hatékonyság jobbra fordított arányban állanak”: azok a tanítványai, akik ismerték az adatokat, gyakran nem érzékelték a folyamatokat, sőt, a tények között is önkényesen és rosszul szelektáltak. Egyidejűleg kellene tudatosítani a *szemlélet* primátusát az eseménytörténet helyett, s a „tudománytörténetileg adott értékrend” módosításának szükségességét. Dankanits hadat üzen a „receptíróknak” és az „ideológusoknak”: nem kétséges, hogy a fontiek miatt az első helyre, a kultúra többi ága – így a történelem és az irodalom – elé kell helyezni a neveléstudomány kérdéseit, kitüntetett szerepet juttatva a szülőnevelésnek és a pedagógusképzésnek. Harmadrangú vitatémák helyett e kérdések körül kellene összpontosulniuk a sajtópolémiáknak. Tudta persze, hogy elvei alkalmazásának reménye illúzió. A politikai akadályokat nyilvánvalóan nem nevezhette meg, de éppilyen gátakat látott a kisebbségi közgondolkodásban: „S ha tapasztalataimat, töprengéseimet igazoló tekintélyekre hivatkoznék, az sem segítene: sznobizmus, gyökértelenség vagy kozmopolitizmus vádja érhetne Piaget-emlegetésem hallatára; »a mindennapi gyakorlatban a dolgok másképp néznek ki« – mondanák, ha hazai forrásokból merítve védeném álláspontom. Védtelen vagyok hát, mert a hordó tetején álló nem ismer tekintélyt – a tekintélyek ugyanis onnan nem látszanak. Talán mert nem állnak hordóra.” Azokhoz kell fordulni a lehetséges válaszokért, akiknek álláspontja mindenki számára vitathatatlan: a pedagógia nagyjaihoz. Pestalozzihoz például – erdélyi hatásáról és olvasóiról két cikket is írt –, s főképpen Comeniushoz, akinek válogatott írásait előszóval látta el. A könyvecske a Kriterion könyvkiadó népszerű Téka sorozatában jelent meg 1971-ben.

Dankanits a rendszeralkotó pedagógust tiszteli Comeniusban – az előszó címe: *A pedagógia Newtonja* – s a rendszert és elemeit máig érvényesnek tekinti: a szemléltetést, a kísérletezést, a rákérdezést, a nevelés távlatainak fölmérését és összekapcsolását a társadalmi kérdésekkel. (A történeész egyébként minden esetben számon tartotta a különböző elemek korrelatív viszonyát.) Fontosnak tartja Comeniusnál a reáliák és a technikai ismeretek terjesztését, a humaniorák egyeduralmának föloldását, a gyermekre irányultságot, a cselekvésközpontúságot s mindenekelőtt annak tiszteletét és megismerését, amit manapság személyiségnek nevezünk; ugyanakkor pedagógiájának korában szokatlan demokratizmusát, az oktatás egyetemes kiterjesztésének programját. Az előzményeket kutatva megállapítja, hogy Comenius pedagógiájának néhány eleme – ha nem is abban a formában – másoknál is szerepel: nyugat-európaiaknál. Annál meglepőbb – de bizonyára van rá magyarázat –, hogy éppen a mi akkor már elmaradottabb tájainkon született meg s kapott támaszt az új nevelési rendszer. Éppen a régió követelményei hívták életre; az alkotói képességek mellett vagy helyett – „Zsenik mindenütt vannak” – a helyzetre, indítatásra–rendeltetésre, a történeti gyökerekre, a huszitizmus plebejus szárnyának hagyományára és a bukása kiváltotta megrendülésre utal Comenius tevékenységének alapjaként. Ez a magyarázata emigrációjának is, hiszen a gondolkodó éppen leigázott népe közvetlen közösségi feladatait, társadalmi – s ha kell: nemzeti – teendőit

szándékozott elvégezni az új nemzedék problémaérzékenységének fölkelésével. Comenius a történeti–politikai helyzet állítja döntés elé: a múltat vagy a jövőt válassza-e közössége érdekében? S a következő nemzedékekben a jövőt választotta. Dankanits fogalmi ellentétpárja szerint a *retorikus* helyett a *gyakorlati* formát. „Tálán tudta, hogy akik túlságosan múltjukba bonyolódnak, akik túl gyakran járják a temetőt, azoknak előbb-utóbb halottjuk sem lesz. Gyakorlati érzéke sugallhatta, hogy egy közösségnek nem annyira a hagyományok adnak tartást, mint inkább az élet maga.” A Habsburgokkal, az általa gyarmatosítónak tartott birodalommal csak műveltség és bölcsesség szegezhető szembe. S e döntés jelentőségét még inkább kiemeli, hogy Comenius természettudományos világképe meglehetősen hagyományos volt – azaz nemsokára túlhaladottá vált ; mint az előszóíró kiemeli, tagadta a copernicuszi világképet.

Mindezek summájaként Comenius közössége jövőjének biztosítójaként lép föl: „tudta, hogy egyébként védtelen kis közössége csak úgy tarthatja fenn magát, ha saját szűk körébe nem zárul bele, hanem abból kilépve egyetemes értékekhez, törekvésekhez kapcsolódik. A hazátlan vagy magába, vagy az egyetemes – a hazákon túli felé fordul. Comenius, aki tudta, hogy »valamennyien szerepelünk a világ nagy színpadán, ami itt történik, az mindenkit érdekel« – az utóbbi tartás jelképe.”

A további tanulmányokban, recenziókban különböző formákban, új témák kapcsán tér vissza a közösség szellemi szintfejlesztésének igénye, most már konkrétan is megnevezve: a provincializmus elleni harcként. Ha a romániai magyarság ki akar szabadulni politikai megkötöttségének nyűgéből, a fentiekből következően meg kell szüntetnie kultúrája irodalomcentrikus beállítottságát (másutt az irodalmártúlsúlyt tekinti a nagyobbik gondnak: azt, hogy a szerkesztőségekben és a kiadókban ülő bölcsészek gyakran érzéketlenek például a természettudományok s általában a tudományok kérdéseivel szemben), módszeresebben kell kiépítenie pedagógiájának alapjait, el kell ismertetni a reálértelmisség szerepét kultúrájában és közéletben, s általában a tudományokat kell beállítani a kultúra középpontjába. Halála után megjelent munkája „tette fel” a kérdést, hogy milyen szerep vár szakmájára, a történettudományra. Mit tehet a történész, Klió szolgája a gyorsuló időben, amikor már „nem bármilyen múltra vonatkozó ismeret szolgálja az élő történelemben való tájékozódást. A historikus értetlenebbül állhat a körülötte zajló eseményekkel, folyamatokkal szemben, mint kortársai”, amikor „a közgazdász, a fizikus, a mérnök és a szociológus képzettsége jobb tájékozódást biztosít, mint a történészé”? (*Klió a gyorsuló időben*, Korunk, 1978. 7.) A szakma egyik feladata a leszámolás a hagyománymentés mitológiájával, a historizmussal. S ez nemcsak a közösségi szemlélet módosítása szempontjából lenne fontos; ebben rejlik a tudomány szerepe és tekintélye visszaszerzésének egyetlen lehetősége is. A történelemtudomány a társadalomtudományok anyja volt valaha, de megcsontosodott; elzúgott fölötte a tudományos–műszaki forradalom, anélkül, hogy annak eredményeit hasznosította volna, noha köztudott, hogy a műszaki eredmények döntő szerephez jutottak a történetkutatásban. Különösen az őskor vizsgálatában, mert a szakmának ez az ága mutatkozott nyitottnak az új módszerekre. A számítógép, a matematikai szemlélet és az empátia egyaránt nélkülözhetetlen a kutatásban, amelynek az életminőséget alakító vonásokra kell irányulnia; az interdiszciplinaritás nélkülözhetetlenné vált a meghatározó jelenségek, például az írni–olvasni tudás (mint az információbefogadás alapfeltétele) a „környezet, a táj, a növény- és állatvilág múltbeli alakulásának felmérésében”, s a demográfiai kutatásokban („a népesség mindenfajta történeti vizsgálódás viszonyítási alapja”). A korabeli történelemtudomány jellegzetes vonásának tekinti a *gyakorlati érdeklődés hiányát*: jellemző példája szerint az

életminőség javulásában elsődleges fontosságú technikatörténet vizsgálatában a természettudományos képzettségű kutatók mutathatnak föl több eredményt, mint a történészek.

A Klio szolgájának felelősségéről föltett kérdésre utolsó, s valószínűleg befejezetlen munkája adhatta volna meg a méltó választ. Utolsó évtizedeiben olyan monográfiához gyűjtötte az adatokat, amely köztörténeti, mentalitástörténeti kiindulópontból, a reáلتudományokra, gazdaságtörténetre „extrapolált művelődéstörténet” szempontjából dolgozta volna föl a 18–19., más források szerint a 19–20. század helyi folyamatait. (Gyaníthatóan a három évszázad együtt szerepelt volna a munkában.) Ennek egyik, talán első fejezete lett volna az az esszé, amely *A hagyományos világ alkonya Erdélyben* címmel 1983-ban jelent meg a Magvető Könyvkiadó *Nemzet és emlékezet* című sorozatában. A kisember sorsa foglalkoztatja benne az általa hagyományosnak nevezett kultúra felbomlásának időszakában, tehát az 1848-at megelőző száz-százötven évben. A „kisember” már ezt megelőzően szintén egyik kulcsfogalmává vált, erről a 17–18. század fordulója lelkészenek, Fogarasi Sámuelnek *Marosvásárhely és Göttinga* címmel Juhász István gondozásában megjelent könyvéről szóló ismertetése tanúskodik. A cikk alap gondolata: az életkeretek állapotát, változásait a művelődéstörténeti szempontból jellegtelenebb, alacsonyabb színvonalú alkotások rögzítik hitelesebben. Különösen igaz ez a társadalmi kategóriák, csoportok helyzetének tekintetében, hiszen „a forrásérték az írói szándék árnyékában növekszik: a szöveg mindig a mellékes, a járulékos vonatkozásokban a legmegbízhatóbb – ott, ahol nem érvényesül intenció, ahol nem hatnak értékítéletek”. E cikkben újra vitába száll a 18. századi hanyatlás „makacs babonájával”, amely „egy hajdani szűk kis csoport közérzetéből és egy történelmi kategória – a formáció hanyatló szakasza – köznyelvi, konkrét értelmezéséből, azaz tragikus félreértéséből származik”.

A vizsgált kor legfontosabb tendenciája a hagyományos világ lebontása, a hivatkozás ezekre az eredményekre – szintén félreértésből eredően – a kisebbségi kultúra egyik legsebezhetőbb pontját érinti. Az etnográfia – egyébként Dankanits szerint is érthető okokból – az értékmérésre specializálódott, adós maradt viszont az életforma-történet feltárásával. A hagyományos társadalom ugyanis nem pusztán fönmaradt emlékeiben, értékeiben élt: tekintélyelvű, merev és dogmatikus volt. Márpedig a történetírás tárgya az emberi élet: „A történetírás nagyon hosszú ideig népek eredetmitoszával, az uralkodóházak és háborúik históriájával, majd pedig az állam történetével volt egyértelmű... Pedig századok óta, hol alig láthatóan, hol követelőzőbben, van egy másik történelem is, amely tagadja a hagyományos képet, többet, mélyebbet akar tudni, mondani az emberi lét múltbeli kiterjedéséről.” Dankanits tehát azoknak a mindennapjait igyekszik föltárni, akiken kersztül végbement a történelem. Félreértés – vagy félremagyarázás – ne essék, nem marxista okfejtésről van szó: azt a tételt semmi sem bizonyítja, amely szerint a történelem osztályharcok története volna. Fontos szerep az emberi lét hagyományos ellenségeinek jut: a betegségnek, az éhségnek, a háborúnak. Közülük az utolsó a vizsgált korszak Erdélyében (18–19. század) már nem igazán fontos tényező, a másik kettő azonban változatlanul pusztít. A kor tér- és időszemlélete statikus, a távolságok gyakran leküzdhetetlennek bizonyulnak. A források összefűzésével a történész a pusztulás elleni harcot követi, s e harc legfőbb akadályá egy valóban hagyományos elem: a mágikus gondolkodás. Az életbiztonság növelése összefügg a mezőgazdasági viszonyokkal, a maghozam növekedésével és a haszonnövények bár lassú, de fokozatos térhódításával, valamint a higiéniai szempontok érvényesítéséért vívott harc eredményeivel, nem utolsósorban pedig az értelmiség gyarapodásával és szerkezetváltozásával, például az orvostársadalom ki-

alakulásával. A legnagyobb gát – a mágikus gondolkodás – az emlegetett korrelatív viszonyoknak megfelelően még nagyon sokáig rányomja a bélyegét a térség viszonyaira: a racionalizmus megjelenése és nyugat-európai diadalútja mozgósítja az irracionális helyi erőket, évtizedekkel késleltetve az egészségügyi, gazdasági, táplálkozási eredmények meghonosítását. (Dankanits szélsőséges példaként említi, hogy még 1766-ban is rendeznek boszorkánypereket.) Mindezek következményeként tovább él például a székelly faluközösség, döcög az iparosodás, késik a városodás, az iparfejlődés. A hagyományos világ fenntartója: az írástudatlan társadalom. Az analfabetizmus nemcsak megelőzte és késleltette a tömegkultúra és a közművelődés korát, hanem determinálta is azt. Ez már egy másik vázlat tanulsága, a *Korunk* 1977. 1–2. számában, tehát nagyjából Dankanits halálával egy időben megjelent *A közművelődés történetéről* című írásé. A 20. század elején az írástudatlanság a Székelyföldön még ötven százalék körül mozog, amely viszont az információrobbanást tolja évtizedekkel hátrább. Ennek következménye pedig az áldatlan kulturális szerkezet kialakulása lett a kisebbségtörténet első szakaszában, amelynek két példáját emeli ki: az irodalomcentrizmust (sokadszor már) és az elitszemléletet, mint két lényeges elemét annak a kultúraeszménynek, amely pusztán a művészteket sorolja a fogalomhoz. S annak igazolására, hogy ez a kultúrakép a cikk írása idején általánosan elfogadott volt, Dankanits *A Hét* 1974/36-os számában közölt felmérésre figyeltet. A történész, aki több tanulmányban számolt be az erdélyi olvasóközönség kialakulásáról, itt hangsúlyozza, hogy az olvasók köre is csak egy szűk töredéke a közösségnek, a „közösségre tájolt művelődéstörténetre” pedig a közművelődési gyakorlatban hasznosítható tanulságok miatt is szükség volna. S hogy ezzel kapcsolatban mekkora a tudatlanság, szellemes példával bizonyítja: „Nemrég félreértés folytán egyik cikkemben – »sajtótörténetünk mintegy hétezer időszak kiadványáról« szoltam (min-tegy kétezer helyett). Amikor a hibát észrevettem, úgy döntöttem, meg sem próbálom helyrehozni, hanem megvárom, akad-e valaki, aki észreveszi, szóváteszi. Gyanítottam, ha azt írtam volna például, hogy *A Keleti Újság* (*Keleti Újság* helyett – F. T. G.), rögtön többen felszisszennek s megrónak, hogy annyit sem tudok, mi volt a lap pontos címe, egyszerűen részletehíbbal azonnal rajtakapnak, de egész sajtótörténetünk egyik összefoglaló adata esetében nagyjából azt írhatok, amit akarok. A kísérlet sikerült: hibámat senki sem tette szóvá. Parkinson törvénye beigazolódt: szenvedélyeket csak kis tételek szoktak kiváltani.”

Ezek hát Dankanits terveinek, koncepciójának körvonalai. A kritika számos vitatható pontot ismert fel könyveiben, így Tonk Sándor „téves forrásértelmezésre épített hipotézisről” beszél a *16. századi olvasmányok* egyes eredményeivel kapcsolatban, s a statisztikai elemzéshez használt kulcsszámok finomítására utalt, Für Lajos pedig a posztumusz kötetéről szólva többek között megemlíti a történész járatlanságát a demográfiai és az agrártörténeti kérdésekben. A szemléleti nyitottságot, a vitára készítő szempontokat azonban mindkét írás örömmel nyugtázza. Für a továbbiakban azt rója még föl Dankanitsnak, hogy vizsgálódását leszűkíti a Romániához tartozó egykori magyar területekre, azaz egy olyan régiót szakít ki a szervezettebb fejlődés folyamatából, amely csak 1920 óta alkot egységet. Ez kétségtelenül igaz, a mi szempontjaink szerint azonban erény is lehet: kora romániai magyar társadalmának előtörténetét kutatta, tehát közössége múltjáról beszélt, s akkora területet vizsgált, amekkoráról be tudta szerezni az adatokat. A dolgozat *A Hét*-ben jelent meg folytatásokban, 1979-ben. *A Hagymányos világ alkonya* címmel, Erdély neve tehát csak a magyarországi kiadásban került a címbe, azaz Dankanits nem

használt közös földrajzi-politikai fogalmat a régió megnevezésére: „a szülőföldi tájak”-at, „tájaink”-at emlegette. S tudatában volt munkája vázlatosságának is.

Hogy abból a nagyobb munkából, amire utolsó éveiben készült, mennyit végzett el, sosem fogjuk megtudni. Valószínűleg a *Hagyományos világ alkonya* lehetett az az egyetlen, véglegessé formált fejezet, amelyről Tóth Sándor öt nappal Dankanits halála után a Házsongárdi temetőben azt mondta, hogy ha az nem került vissza a szerzőhöz – aki gépelés után odaadta valakinek, hogy olvassa el –, talán megmaradt. A monográfia többi része, alapanyaga 1977. március 4-én, a bukaresti földrengés napján, szerzőjével együtt pusztult el. „Mondják a szemtanúk, hogy dolgozószobája feltárt romjait ellepte a szét-szórt, szélsodorta cédulák tömege – olvassuk Tóth Sándor búcsúbeszédében –. Külön filosz-tragédia, amikor együtt az alkotóval a megtervezett nagy műnek még az összehordott építőkövei is megsemmisülnek.” Céltalan volna ezért Dankanits helyét firtatni az erdélyi magyar tudományosság ranglétráján. Ma, amikor már vitát lehet folytatni Erdélyben a civil társadalomról, időszerűvé váltak viszont a szempontjai, amit a tanulmányok és cikkek megőriztek.

MAGYAR-AMERIKAI KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK (1945–1948)

Dolgozatunk arra keres választ, hogy történelmünk sorsfordító időszakában, a II. világháborút követő években, hazánk milyen kulturális és tudományos kapcsolatokat épített ki az USA-val. Magyarország szellemi és politikai elitje a vesztes háború után is lehetőséget látott a demokrácia és a politikai pluralizmus megvalósítására és a korábban nem vagy alig létező külkapcsolatok kiépítésére, valamint a háború okán megszakadt kapcsolatok újraépítésére. Más szóval: választ keresünk arra, hogy a magyar kultúrdiplomácia milyen kapcsolatokat, milyen együttműködési formákat próbált kialakítani az USA-val, s hogy a korabeli magyar szellemi elit miként kívánt hozzákötődni az új tudományos világközponthoz, továbbá, hogy miként próbált hidat verni az amerikai emigrációban élő magyar tudósok és az óhaza között. Vizsgálat tárgya az is, hogy a világhatalommá vált USA miként reagált a felé irányuló jövő kezdeményezésekre, s hogy a korábbi elszigetelődéssel szakító szuperhatalom felkészült-e kultúr- és tudománypolitikailag az új világhatalmi státus kezelésére, s hogy a Jalta utáni nagyhatalmi osztozkodás folytán közömbös volt-e az amerikaiak számára a kelet-közép-európai régió, valamint hogyan befolyásolta a hidegháború és a népi demokráciák létrejötte az amerikai–magyar kultúrkapcsolatokat.

*

Ismeretes, hogy az új magyar kultúrdiplomácia irányítói, a magyar szellemi élet meghatározó személyiségei már 1945 derekán döntően fontosnak tartották a nyugati, ezen belül az amerikai kapcsolatok kiépítését. Ez utóbbit hátráltatták a pénzügyi nehézségek, s hátráltatta a politikai feltételek hiánya, csakúgy mint a nagy földrajzi távolság. Csak egy konkrét példát hadd említsünk: 1945 szeptemberéig még távirati összeköttetés sem volt USA és Magyarország között. Ami pedig a politikai feltételek hiányát illeti, az 1944 decemberében született magyar törvényhozó és végrehajtó hatalom nem nyert elismertetést a győztes hatalmak előtt, csak az 1945. novemberi választásokon *legitimált magyar demokrácia* létrejötte után tettek diplomáciai lépéseket az új Magyarország elismerésére. Amint e lépések megtörténtek, s 1945 novemberében sor került a diplomáciai kapcsolatok felvételére Magyarország és az USA között, az utóbbi egyre jelentősebb tevékenységet fejtett ki a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolása terén.¹

A magyarországi kezdeményezések példamutató értékűek voltak: színházaink egyre-másra tűzték műsorukra azokat az amerikai műveket, amelyek a háború alatt tilalmi listára kerültek, a könyvkiadás mulasztásait próbálta bepótolni Dos Passos, Hemingway és Steinbeck regényeinek megjelentetésével, míg a kapcsolatteremtés másik területén, a zeneművészetben, Leonard Bernstein és Doráti Antal budapesti koncertjei, valamint Kodály Zoltánnak az Egyesült Államokban tett hivatalos látogatása jelezték a magyar–amerikai kapcsolatok mihamarabbi teljes kibontakozásának lehetőségeit.²

E kezdeményezések szellemében Keresztury Dezső, a Tildy-, majd az őt felváltó Nagy Ferenc-kormány kultuszminisztere, a kapcsolatok kiterjesztését abban látta, hogy mihamar létrejöjjön egy amerikai egyetemre telepített Magyar Intézet.³

Ahogy halmozódtak a megvitatásra váró kérdések, annál sürgősebbé vált a kapcsolatok törvényesítése, s így jött létre az első amerikai–magyar kulturális eszmecsere 1946. július 31-én; a megbeszéléseken részt vett Keresztury Dezső kultuszminiszter, L. Revey, az USA budapesti követsége sajtó- és kulturális osztályának vezetője és sokan mások, köztük a magyar művelődés megannyi jelentős adminisztrátora, élen Bossola Zoltán VKM államtitkárral.

Szinte lehetetlen felsorolni mindazokat a pontokat, amelyekre a tárgyalásokon részt vevők határozottan, teljes meggyőződéssel ne mondtak volna egységesen „igent”. Teljes volt az egyetértés pl. abban, hogy Magyarország örömmel fogadja a State Department kulturális osztálya által felajánlott oktatófilmeket, valamint az amerikai tárgyalópartnerek által felajánlott vetítőgépeket, annál is inkább, mert a magyarországiak majd mind elpusztultak a háború során. Teljes volt az egyetértés a tudományos információcsere, a tanszékfejlesztés, ösztöndíjazás kérdésében; mégsem mondhatjuk, hogy döntő „áttörés” történt e 1946. júliusi megbeszéléseken. Az amerikai tárgyaló delegációt óvatosságra intette az a tény, hogy a State Department frissen alapított kulturális osztálya ekkor még igen csekély költségvetési kerettel rendelkezett, a magyar delegáció pedig még csak kérésekkel hozakodhatott elő.⁴

A kérések teljesítésére, az elképzelések megvalósítására, köztük a magyar–amerikai kulturális egyezmény megkötésére a magyarországi negatív irányú belpolitikai változások és a nemzetközi politikában történt földcsuszamlások miatt nem kerülhetett sor. A világ kettészakadt; az államközi kulturális kapcsolatok szinte lehetetlenné váltak. Már 1947 nyarától előre látható volt, hogy a Magyarországon megteremtett politikai pluralizmus, demokrácia helyébe mihamar baloldali totalitárius rendszer lép. Az amerikai magyarság azonban még hitt az óhazában: az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc centenáriumának USA-beli méltó megünneplésére „nemzeti bizottságokat” hozott létre New Yorkban, Los Angelesben és Chicagóban, amelyek számos magyar származású kiválóságot delegáltak a New Yorkban székelő Magyar–amerikai 48-as Jubileumi Bizottságba, köztük Kocsis Imre neves baptista lelkészt, Fischer Gyula rabbit, Lengyel Emil egyetemi tanárt, Göndör Ferencet, a jeles újságírót, a bizottság ügyvezető testületébe pedig dr. Takaró Géza esperest, dr. Keresztury Kamillt, Forbáth Jánost, a Word Jewish Congress magyar osztályának elnökét, Rév Györgyöt, a University of Columbia tanárát és Márki Kálmán gyárigazgatót. Az óhaza iránti bizalomnak jele volt az is, hogy az 1948 márciusára tervezett ünnepekre 2–3000 „amerikás magyar” szeretett volna hazalátogatni.⁵

Ekkor már hidegháborús szelek fújtak: véreink nem kaptak beutazási engedélyt, s ugyancsak a hidegháborús atmoszféra felelős azért, hogy a sokak által óhajtott kulturális egyezmény megkötésére sem kerülhetett sor a negyvenes évek végén, jóllehet az Amerikában élő magyar emigráció egyre határozottabban, egyre eltökéltebben tevékenykedett a két ország közötti kulturális kapcsolatok létrehozása terén. A két világháború között az USA-ba távozott magyar „emigránsok” most egy születőben lévő demokratikus Magyarországon reménykedve tevékenykedtek az amerikai–magyar kapcsolatok helyreállításában.

A magyar kormány 1945 óta jó két éven keresztül támogatott és elismert minden ilyen kezdeményezést, köztük a hazaiakat is: még 1945. május 10-én történt, hogy a Magyarok Világszövetsége azt kérte: a magyar művészek, tudósok, írók elismerésére létrehozott alapítványi díjakat elsősorban a külföldön élő magyar szellemi kiválóságoknak ítéljék oda. Ez meg is történt: a kuratórium, amelynek elnöke maga a vallás- és közoktatásügyi

miniszter volt, Kármán Tódor fizikust, Ferenczi Imre szociológust, Pogány Nelli festőművészt, Ormándy Jenő karmestert, Vasváry Ödön történészt és Mendlik Oszkár festőművészt, Amerikában élő magyar származású alkotókat részesítette alapítványi elismerésben.⁶

Ugyanakkor a magyar kormány rendíthetetlenül fáradozott külföldre kényszerült honfitársaink repatriálása ügyében is. Már 1945 júliusában történtek kormány szintű lépések: a magyar kormány szóbeli jegyzékben kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy támogassák a testületnek Károlyi Mihály, Vámbéry Rusztem és Bartók Béla hazatérésére vonatkozó kérését az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányainál.⁷

Az amerikai magyar emigráció és az óhaza közti kapcsolat kialakításában jelentős szerep jutott a Washingtonba akkreditált magyar diplomatáknak. Szegedi-Maszák Aladár követ 1946. február 6-án írt Keresztury Dezső kultuszminiszternek az időközben elhalálozott Bartók Béla özvegyének, Pásztory Dittának hazatérése tárgyában.⁸

A kultuszminiszter szinte postafordultával válaszolt: „Bartók Béla özvegyének Magyarországon van a helye – írta levelében –, a kérdés csak az, hogy a háború után kialakult körülmények között otthonra találhat-e Magyarországon.”⁹

A magyar származású – most már amerikai – tudományos elit erkölcsi jóvátétele, és az óhazával kialakítandó kapcsolataik szempontjából ismét a washingtoni diplomáciai képviselőink éleslátását illeti dicséret: 1946. április 11-én Szegedi-Maszák Aladár követünk számos magyar kiválóság díszdoktorrá avatását javasolta a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorának. A névsor elképesztő: Kármán Tódor, Szilárd Leó, Neumann János, Teller Ede, Wigner Jenő... Ennél kiválóbb kutatókat aligha produkált a tudománytörténet valaha is.¹⁰

Mégis, mi történt? Az ügyben a VKM véleményt kért a budapesti Műegyetemtől, aztán meg, hirtelen, „ad acta” tette az ügyet. Egyedül csak az 1947 nyarán Európában tartózkodó Kármán Tódor rövid látogatásra szóló meghívására került sor,¹¹ a többieket amolyan tudánypolitikai „süllyesztőbe” kényszerítette az 1947 után kialakuló kommunista diktatúra, amely már a kezdetektől kezdve a Nyugat „alásüllyedését”, s ezzel szemben a Szovjetunió „tudományos felsőbbrendűségét” hirdette¹² minden alap nélkül és rendkívül sok kárt okozva a későbbiekben a magyar tudományosságnak, tudományos életnek.

De még ilyen politikai körülmények közepette is történtek kísérletek arra, hogy valamilyen formában mégiscsak együttműködésre kerüljön sor USA-beli és magyar kutatók között. 1947. május 4-én, a Magyar Egyetemek és Tudományos Intézetek Segély-Közösségének megalapításakor, Szalai Sándor szociológus (később bebörtönözték) azt javasolta, hogy „a két világháború közötti időszakban tekintélyt veszített magyar tudományosság új elismerése érdekében minél előbb keressenek kapcsolatot azokkal a magyar származású professzorokkal, akik időközben egyetemi katedrát nyertek USA-beli egyetemeken.”¹³

Az efféle kapcsolatteremtésnek a fokozódóan totalitárius rendszer áthághatatlan gátat szabott: míg újabb kivándorlási hullám tizedelte a hazai értelmiséget, politikai bűncselekménynek számított már az is, ha egy egyetemi hallgató a magyarországi USA-misszió könyvtárában kereste a szakdolgozatához elengedhetetlenül szükséges köteteket. Az elmúltak kutatója elképedve áll az egykori események előtt: a nemzetközi szembenállás és a háború folytán megszakadt kapcsolatok helyreállítása helyett egyre mélyebb szakadék kezd elválasztani egymástól a kapcsolatot kereső partnereket. Pedig mindaz, ami a korábbi egy-két „koalíciós” évben történt példaértékű volt: a kormány 1945. december

8-án rendeletet adott ki „az amerikai–magyar könyv- és folyóirat csere” intézményes megszervezésére, s ezzel egy időben létrehozta az Országos Könyvtári Központot, amelynek elsőrendű feladata a nemzetközi kapcsolatok folyamatos ápolása volt.¹⁴

Az amerikaiak késedelem nélkül nyújtottak segítő kezet: 1945 decemberében O. Riegel sajtóattasé felkereste a VKM illetékeseit s bejelentette, hogy az American Library Association elnevezésű szervezet mindenben segítségére kíván lenni a háborús károkat szenvedett magyar könyvtáraknak,¹⁵ majd, néhány héttel később már arról tájékoztatót, hogy a Smithsonian Institute ezerszámnyi kötetet készül ajándékozni hazai könyvtárainknak.¹⁶

Más USA-beli szervezetek is jelezték, hogy támogatni kívánják a magyarországi tudományosság újjászülését: a Rockefeller Alapítvány több mint 2000 szakfolyóirati példányt juttatott el Budapestre, míg USA-beli nagy egyetemek, Cleveland, California, Columbia, Yale pompás szakkönyvgyűjteményekkel segítették a magyarországi tudományos képzés megújítását.¹⁷

Mindezek egyeztetésében jelentős szerep jutott hazánk akkori washingtoni követének, Szegedi-Maszák Aladárnak, valamint az észak-amerikai körútjáról épp hazatért Kodály Zoltánnak és a magyar tudományosságot a legmagasabb szinten képviselő tudósoknak, Szentgyörgyi Albertnek; mellettük az ún. „aprómunkát” is – amíg lehetett – kitűnő diplomatagárda végezte, Sík Endre akkori washingtoni kultúrattasé vezetésével.¹⁸ Az ő érdeme volt pl. azoknak az agrártudományi programoknak bemutatása még 1947 nyarán, amelyek nagymértékben segítették a gazdakörök munkásságát és a „farmergazdálkodás” létrehozását a nagybirtokrendszertől szabadult Magyarországon.

Mindezzel egy időben jelentős lépések történtek magyar kutatók USA-beli utaztatására vonatkozóan is: az Országos Ösztöndíjtanács által kiírt 89 nemzetközi pályázat között tíz szólt az USA-ba már 1945 augusztusában. Ugyanakkor az USA legjobb egyetemei hívtak meg magyar szakembereket vendégoktatóként, mint például, György Andrást, aki a Yale egyetemen nemzetközi politikai előadássorozatot tartott, Lányi Györgyöt, aki Harwardon tanított nemzetközi jogot és Jászi Andrást, aki ugyanott közgazdaságtani szemináriumokat tartott.¹⁹

Mindezek csak korai lépések voltak, s az új lehetőségek akkor nyíltak volna meg igazán, amikor a diplomáciai kapcsolatfelvételt követően, 1946. július 31-én megkezdődtek az amerikai–magyar kulturális tárgyalások.

A magyar tárgyalóküldöttség az ösztöndíjak kérdésének tulajdonított nagy jelentőséget, s rögtön ajánlatot tett magyar származású amerikai diákok magyarországi tanulmányútja biztosítására, az amerikaiak pedig az egyenjogúság és reciprocitás szellemében a magyar tudósok és szakemberek ösztöndíjas utaztatását vállalták.²⁰

Pontosabb lett volna azt mondanunk, hogy „vállalták volna”. Mert, amikor ezek a jövőt formáló tárgyalások elkezdődtek, a hidegháborús koncepciók első szelei már új, más égtáj felé orientált elképzeléseket kezdtek rákényszeríteni külügyminisztériumunkra és valamennyi érdekelt hazai intézményünkre: az 1946. július 31-én elkezdett tárgyalások egyre nehezkesebben haladtak előre, s kerek egy esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a magyarországi gyermekgyógyászat kiválósága, Kerpel Fronius Ödön meglátogathassa a legjelentősebb észak-amerikai intézményeket, az ottani anya- és gyermekvédelmi eljárásokkal ismerkedhessen, s részt vehessen az V. Nemzetközi Gyermekgyógyászati Kongresszuson, 1947 júliusában. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz hazatérte után benyújtott „útijelentése” történelmi értékű: elsőrendű tudománypolitikai feladatként jelzi a vezető USA-beli és nyugat-európai klinikusokkal való személyes kap-

csolatok kialakítását, s talán elsőként figyelmeztet írásos jelentésben „a magyar részről tapasztalható ellenséges hozzáállás” veszélyeire. Kerpel Froniusz – a fentebb mondottak ezt jelentik – elsőként tette szóvá „hivatalos” formában a magyar tudományszervezési és kultúrpolitikai folyamatok beszűkülését, s ennek ellensúlyozására sürgette a már kialakult ösztöndíjas kapcsolatok továbbfejlesztését.²¹

Hasonló jelentés érkezett külügyminisztériumunkhoz 1947. november 17-én, amikor a Szegedy-Maszák Aladár helyébe lépett Vámbéry Rusztem követünk arról tájékoztatót, hogy majd minden USA-beli egyetem és kutatóintézet kész támogatni a magyarországi felsőoktatási és tudományos intézményeket, minek viszonzásaként csak egyes ösztöndíjasok magyarországi fogadását kéri.²²

Az eddig mondottakat igen egyszerűen lehet összegezni: 1946/47-ben a magyar tudománypolitika teljes mértékben elismeri az USA tudományos vezető jelentőségét, ám a belpolitikai átrendeződés és a Keletről jövő nyomás hatására országunk az „új tudományos központ”-nak hirdetett Szovjetunió felé kezd kényszerűen orientálódni; így nem volt véletlen, hogy már 1947-ben megszakadtak az amerikai–magyar kulturális–tudományos tárgyalások, s a kialakuló totalitárius rendszer elleni tiltakozás jegyében egyre több és több kiváló tudósunk hagyta el Magyarországot.²³

Számos más kezdeményezés is áldozatul esett a születőben lévő hidegháborús intézkedéseknek: például az 1946 júliusában megkezdett magyar–amerikai tárgyalások kiemelt kérdése volt egy magyar tanszék létrehozása az USA valamelyik egyetemén, továbbá az 1937 és 1940 között New Yorkban működő „magyar könyvtár” újjáélesztése, nem beszélve arról, hogy Keresztury Dezső, akkori kultuszminiszter még szorosabb javaslatokat készített elő az amerikai–magyar kulturális együttműködés véglegesítendő programja számára.²⁴

Ezek a nagyszerű elképzelések mind kútba estek, csakúgy, mint az amerikai kultúra és tudományos művelése érdekében még 1946-ban létrejött, s a budapesti egyetem keretén belül működött Amerikai Intézet. Lassovszky Károly, a Csillagászati Tanszék vezető professzora, ugyanezen időben a Magyar–Amerikai Baráti Társaság elnöke, vállalta az intézet igazgatását, de pénzügyi és tudományos támogatás híján, neki is hamarosan csődöt kellett jelentenie, annak ellenére, hogy 1947. április 1-én Frank Dielh Fackenthal, a Columbia Egyetem rektorra konkrét lépéseket tett az egyetemén felállítandó Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék ügyében, s rögtön tájékoztatta is Ortutay Gyula kultuszminisztert, hogy e tanszék élére Lotz Jánost, az akkori stockholmi Magyar Intézet vezetőjét kívánja felkérni. Ezzel a javaslattal Ortutay messzemenően egyetértett: Lotz Jánosnál kiválóbb személyt alig találhattak volna az USA-ban felállítandó tanszék élére, mert általános nyelvészeti kutatásai, magyar–angol kontrasztív nyelvi vizsgálatai, csakúgy mint a finn–ugor nyelvészet terén elért eredményei őt, és egyedül őt ajánlhatták az újonnan alakítandó tanszék vezetésére. Lotz János meg is kezdte egyetemi tevékenységét a Columbián 1947 januárjában. Csakhogy a magyar kormány nem teljesítette a tanszék fenntartásával kapcsolatos, korábban vállalt kötelezettségeit, s a Columbiában felállítandó magyar tanszék ügye egy-kettőre politikai kérdéssé vált: Sík Endre kulturális attasé, aki – korábban, ameddig pártja engedte – minden formában támogatta az amerikai–magyar kulturális- és tudományos együttműködés ügyét, most, az átrendeződött kultuszminisztérium nyomására nem tehetett mást, mint hogy egyetértsen a hazai kommunista koncepcióval, s így kijelentse, „sem célszerűnek, sem kívánatosnak nem tartja, hogy a magyar állam finanszírozzon egy olyan USA-beli tanszéket, amelynek vezetőjét olyan személyek nevezzék ki, akik az európai népidemokráciákkal szembeni felfogás talaján állanak.”²⁵

A szemléletváltozás háttérében az MKP politikáját találjuk, amely már 1946-ban is helytelenítette Magyarországnak a Nyugattal, mindenekelőtt az USA-val kialakult kapcsolatait.²⁶

Igaz, hogy a fokozódó kommunista nyomás ellenére akkori kultuszkormányzatunk még ellenállt a „teljes szakítás” politikájának, legalábbis olyan formában, hogy Ortutay külön „minisztertanácsi megbeszélésre” javasolta az amerikai–magyar kulturális kapcsolatok kérdését,²⁷ de egyre nyilvánvalóbb lett, hogy ezek a kapcsolatok nem számíthatnak a „hivatalos” Magyarország támogatására.

Ezért sorvadtak el azok a kezdemények, amelyek még 1946-ra nyúlnak vissza, amikor Baranyai Lipót elnökletével létrejött a Magyar–Amerikai Társaság, s megannyi vidéki szervezete,²⁸ amelyek jelentős szerepet vállaltak a magyarországi angol–nyelvoktatásban és az ifjú mozgalmak, cserkészcsapatok létrehozásában és számos egyéb kulturális–művészi vállalkozás támogatásában. Ami a cserkészmozgalmat illeti, Washington György nevét vette fel egyik csapatunk, s ennek vezetői tisztét William Key altábornagy vállalta 1946 őszén, s az ő kezdeményezése és jelentős anyagi támogatása eredményeként jelent meg a következő év (1947) július 4-én a Függetlenségi Nyilatkozat bilingvis kiadása, a Vecseklőy István fordította magyar szöveg és az eredeti egyesített facsimile változata.²⁹

S, ha ismét az elsorvasztott kezdeményezéseket vizsgáljuk, rögtön meg kell emlékeznünk a Magyar–Amerikai Társaság előadásairól, melyekre 1947 őszén az USA nagykövetség könyvtárában került sor. Az összesereglettek az amerikai demokráciáról, a többnyelvűségről, a multikulturális problémákról hallgattak kiváló előadásokat az amerikai diplomatáktól, Arthur Shoenfeld nagykövettől, E. L. Levey sajtóattasétól és másoktól, akik közreműködtek az akkori programban.³⁰

1947 ősze még más formákban is ígérte az amerikai–magyar kapcsolatokat fejlesztését: a Magyar–Amerikai Társaság rendezésében magyarországi színházi ősbemutatókra és hangversenysorozatokra került sor, amelyeken Tildy Zoltán köztársasági elnök és Kéthly Anna, a Társaság elnöke, a magyarországi szociáldemokrata mozgalom kiemelkedő alakja vett részt.³¹

Ezenközben sugározta a Magyar Rádió azokat a programokat, amelyeket a Budapesten akkreditált amerikai diplomaták szerkesztettek magyarországi hallgatók számára. Igen ám, de 1949-ben az amerikai–magyar kulturális kapcsolatokat szorgalmazó bármely civil intézményt felszámolta már az új, kommunista rezsim, amely az USA-t „fő ellenségnek” tekintette, s a magyar–amerikai kapcsolatokat a legminimálisabb szintre süllyesztette, és a „nem kívánt” kategóriában tartotta jó három évtizeden át.

Jegyzetek

- 1 Nemzetgyűlés Naplója, I. kötet. Hiteles Kiadás. Athaeneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója. Budapest, 1946. 23.
- 2 Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban: UMKL). XIX-I-le 1946-64269
- 3 Szabad Nép, 1945. december 11.
- 4 Szabad Szó, 1946. június 5.
- 5 UMKL, XIX-I-le. 1948-247802. Érdemes megemlíteni, hogy Jászi Oszkár, akkor már az Oberlin College professzora, is csak úgy tudott az USA-beli emigrációból néhány hétre hazalátogatni 1947-ben, hogy kultuszministerünk, Rákosi Mátyás határozott ellenzése ellenére is, személyesen hívta meg egykori hazánkfiát. V. ö.: *L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században.* Bp. 1977.
- 6 Magyar Közlöny, 1946. október 3.
- 7 UMKL, XIX-I-le. 1945-88539
- 8 UMKL, XIX-I-le. 1946-26211
- 9 UMKL, XIX-I-le. 1946-53195
- 10 UMKL, XIX-I-le. 1946-75279
- 11 UMKL, XIX-I-le. 1946-53195
- 12 PTI, Arch. 274-24/17
- 13 Népszava, 1947. május 6.
- 14 Magyar Közlöny, 1946. október 6.
- 15 UMKL, XIX-I-le. 1945-88539
- 16 UMKL, XIX-I-le. 1946-29778
- 17 Kis Újság, 1946. július 24.
- 18 UMKL, XIX-I-le. 1947-30799
- 19 Köznevelés, 1946. 20. 17.
- 20 UMKL, XIX-I-le. 1946-87523
- 21 UMKL, XIX-I-le. 1947-127861
- 22 UMKL, XIX-I-le. 1947-1509
- 23 *Palló Gábor: A magyar természettudomány a háború után. Világosság, 1990. 2. 141. old.*
- 24 UMKL, XIX-I-le. 1946-64269
- 25 UMKL, XIX-I-le. 1947-60170
- 26 PTI Arch. 274-24/17
- 27 UMKL, XIX-I-le. 1948-247802
- 28 UMKL, XIX-I-le. 1946-96901
- 29 Magyar Nemzet, 1947. július 6.
- 30 Magyar Nemzet, 1947. október 9.
- 31 Népszava, 1947. október 8.

ATOMMONOPÓLIUM VAGY ATOMFEGYVER-TILALOM, 1945–1946

Harry S. Truman nehéz feladatokat örökölt Franklin D. Roosevelttől 1945. április 12-én bekövetkezett halálakor. 1944 novemberében választották alelnökké; tisztsége, zömmel protokolláris teendői nem járultak hozzá, hogy megismerkedjék az elnöki funkciókkal. Nyomasztóan hatott rá a hadviseléssel és a háború utáni világrend megalapozásával összefüggő döntésekhez szükséges ismeretek hiánya, az előd hazai és nemzetközi tekintélye, munkastílusa és az a tény, hogy Amerika és a világ tudatában 1933 óta Roosevelttel asszociálódott az elnöki poszt. Honfitársai nem tartották Rooseveltt méltó utódának. A korszak egyik krónikása fanyarul jegyezte meg, hogy nem volt ugyan olyan ok, amelyik alelnökségét kizárta volna, de ez nem jelentette, hogy elnök legyen és éppen Roosevelttől után.¹ Ám Truman makacs ember volt. A kisebbségi érzés leküzdése érdekében a hivatalviselésére jellemző szorgalommal tanulmányozta az ügyiratokat, sűrűn tanácskozott Rooseveltt munkatársaival, hangsúlyozta, hogy elődje politikájának folytatását tekintve feladatának. Magatartása gyors metamorfózison ment keresztül a hivatalba lépését követő hetekben. A kezdeti tanácstalanságot, bizonytalanságot olykor túlzott magabiztosság, határozott, pattogó hang váltotta fel.

Az amerikai–szovjet kapcsolatok terén egyfajta ambivalencia jellemezte Truman gondolkodását. Egyetértett a katonai vezetők álláspontjával, s ennek megfelelően feltétlenül szükségesnek tartotta a Szovjetunió hadba lépését Japán ellen. Másrészt a Moszkvával szemben tanúsítandó szilárd magatartás szükségességét hangoztatta. Az előbbi a szövetségestől várta, az utóbbit a szovjet kormány iránti gyanakvása és ellenszenve táplálta. Noha a roosevelti politika folytatására tett ígéretet, nem vélekedett elődjével azonosan a Moszkvával való kapcsolatról. Rooseveltt mindenekelőtt a súlyos áldozatokat vállaló szövetségest látta a Szovjetunióban. Gondot jelentett számára a német és a lengyel problematika, Kelet-Európa sorsa, a háború utáni rendezés, de tervei középpontjában az antifasiszta koalíció vezető hatalmainak a béke idején fennmaradó együttműködése, a majdani ENSZ eredményes tevékenysége állt, s ennek függvényében vizsgálta a kialakítandó világrend problémáit. Az eltérő álláspontok kompromisszumokkal való áthidalását tartotta célravezető, helyes politikának. Truman ezzel szemben mindinkább ideiglenes kényszermegoldást látott a felfogásával ellentétes kompromisszumokban. Politikusi habitusából következően nemegyszer gyorsan formált, leegyszerűsített nézetei voltak. Nem mérlegelte a szovjet állam földrajzi helyzetéből következő moszkvai biztonságpolitikai érveket.

Az 1945. július 17. és augusztus 2. közötti potsdami konferencián még érvényesült a trumani gondolkodás ambivalenciája. A katonai vezetés az Alamogordóban végrehajtott atomrobbantási kísérlet sikere dacára szükségesnek tartotta a Szovjetunió hadba lépését Japán ellen. Sztálin megerősítette idevágó korábbi közlését; Truman elértnek tekintette potsdami útja legsürgősebb célját. Másrészt, értesülve a robbantási kísérlet sikeréről, határozottabban lépett fel a tárgyalásokon. A Hirosima és Nagaszaki ellen végrehajtott támadás nyomán megszűnt az ambivalencia, nem hatottak többé a szovjet hadba lépéssel kapcsolatos stratégiai megfontolások. Előtérbe került az atombomba problematikája.

Truman nyilatkozatban szögezte le, hogy az adott körülmények között mindaddig nem hozzák nyilvánosságra az atomenergiára vonatkozó műszaki ismereteket és a katonai alkalmazás lehetőségeit, amíg meg nem vizsgálják „az azonnali pusztulás veszélye” elleni védekezés módszereit; a kormány javaslatokat tesz a Kongresszusnak, amelyek arról tájékoztatnak, „miként válhat az atomenergia a világbéke megőrzésének hathatós eszközévé”.² Augusztus 15-én utasította az illetékes kormánysszervek vezetőit, tegyenek intézkedéseket az atombomba tervezésével, előállításával, fejlesztésével, katonai célú felhasználásával összefüggő információk adásának meggátolása céljából; tájékoztatás csak az elnök előzetes jóváhagyásával nyújtható.³

Stimson hadügyminiszter 1945. szeptember 11-i feljegyzésében felvetette, hogy a szovjet kormány feltehetően tud azokról az amerikai nézetekről, miszerint az atomfegyver kizárólagos tulajdona az Európával kapcsolatos szovjet törekvések elhárítását célozza, ezért ki akarja fejleszteni ezeket a fegyvereket. „Ha most nem lépünk kapcsolatba az oroszokkal, s csak kérkedően, csipőnkél tartott (atom)fegyverrel folytatunk tárgyalásokat velük, növekedni fog a céljaink és indítékaink iránti gyanakvásuk és bizalmatlanságuk.” Stimson azt javasolta, hogy Washington, egyetértésben Londonnal, vesse fel Moszkvának a meg egyezés lehetőségét, nevezetesen: a három kormány kölcsönösen megszüntetné az atombombák gyártását és az előállítás tökéletesítését; az Egyesült Államok zár alá venné meglevő bombáit, ha meg egyezik a Szovjetunióval és Angliával, hogy egyikük sem vet be atombombát, erre csak a három kormány egyetértése esetén kerülhetne sor.⁴ A kabinet szeptember 21-én megvitatta Stimson javaslatát. Többen – félreértve Stimont – elutasították az atomenergiával kapcsolatos titkok megosztását. A hadügyminiszter nem erre tett javaslatot. Mások a kérdés további tanulmányozását ajánlották. Néhányan többé-kevésbé egyetértettek Stimsonnal. Figyelmeztetése – hogy ti. Amerika ne diktáljon feltételeket atomfölényére támaszkodva, hanem keresse az antisziszta koalíció vezető államai együttműködésének új útjait – elsikkadt a viták során. Stimson nem volt szovjetbarátsággal vádolható, javaslatát feltehetően reálpolitikai felismerés sugallta. Truman elgondolásai, melyek még formálódtak, nem vágtak egybe a nyugállományba vonuló Stimson szemléletével, azzal, hogy az Egyesült Államok közvetlenül forduljon a Szovjetunióhoz javaslatával. A hadügyminiszter hangsúlyozta, hogy Moszkva nem venné komolyan a nemzetközi szintű megközelítést, mert ez olyan akció lenne, amelyben a háborúban részt nem vett kis országok is közreműködnének. Az elnök figyelmen kívül hagyta ezt az érvet. Október 3-án tájékoztatta a Kongresszust, hogy elsőként az atombomba előállításában partnerállamokat: Angliát és Kanadát vonja be a tárgyalásokba, s ezt követően lép kapcsolatba más országokkal. Leszögezte, hogy a cél a nemzetközi együttműködés és a tudományos információcsere módozatainak megállapítása. Október 8-i sajtóértekezletén kijelentette, az atombomba előállításával összefüggő tudományos kérdések már ismertek, de a gyakorlati alkalmazás, a know-how „a mi titkunk”, nem lenne helyes beavatni ebbe a szövetségeseket, mert a gyártási és mérnöki lehetőségek, illetve képességek hiányában nem tudnának élni vele.⁵

Az amerikai–brit–kanadai tárgyalások tervének kialakításában feltehetően közrejátszott Attlee brit miniszterelnök szeptember 25-i levele, amelyben a háború folyamán létrejött atompartneri viszony megvitatását szorgalmazta. Az elnök novemberi tárgyalásokat javasolt Attlee-nek, s meghívta Mackenzie King kanadai kormányfőt is Washingtonba, annak tudatában, hogy brit részről fel fogják vetni az 1943 augusztusi, Roosevelttel és Churchill québeci megállapodásában rögzített információcsere problémáit.⁶ A tárgyalásra készülő elnök a vezérkari főnökök egyesített bizottsága álláspontjára támaszko-

dott, miszerint az atomfegyver előállításának számos műszaki eljárása, gyártási folyamata titoknak minősül, információ átadása gyorsítaná az atomfegyverkezési versenyt; „az amerikai monopólium valószínűleg korlátozott tartama alatt” meg kell tenni a nemzetközi ellenőrzéssel kapcsolatos lépéseket „az atomfegyverek használatának korlátozása, illetve törvényen kívül helyezése érdekében. Fennáll a lehetőség, hogy más nemzetek nem túl távoli jövőben atomfegyvereket fejlesztenek ki...”⁷

Az 1945. november 10-én kezdődött amerikai–brit–kanadai megbeszélések az elnök és a két kormányfő november 15-i nyilatkozatával zárultak. A dokumentum leszögezte, az emberiség eladdig ismeretlen, pusztító erejű eszköz birtokába jutott, a civilizált világ egésze felelős, hogy a felfedezések ne a pusztítást, hanem az emberek javát szolgálják, a három országnak mindazonáltal – elért eredményeik alapján – kezdeményezniük kell. „Készek vagyunk kölcsönösség alapján megosztani más ENSZ-országokkal az atomenergia gyakorlati ipari alkalmazására vonatkozó részletes információkat, *mihelyt hatékony, érvényesíthető biztosítékok állnak rendelkezésre pusztító célú felhasználásával szemben*” – hangzott a nyilatkozat. Az elnök és a két kormányfő állást foglalt egy, az ENSZ égisze alatt működő bizottság mielőbbi létrehozása mellett, mely főként a következő kérdéskörökre tegyen javaslatokat: békés célú alapvető tudományos információk nemzetközi cseréje; az atomenergia olyan mérvű ellenőrzése, mely biztosítja annak kizárólag békés célú felhasználását; az atomfegyverek és tömegpusztításra alkalmazható minden más jelentős fegyver kiküszöbölése a nemzetek fegyverzetéből; az államok hatékony védelme a megállapodások megszegésének vagy kijátszásának kockázatával szemben, felülvizsgálatok vagy más eszközök révén. A nyilatkozat hangsúlyozta, hogy a bizottság *elkülönített szakaszokban* dolgozzék; figyelmét először a tudósok és a tudományos információk cseréjére fordítsa, a második szakaszban nyersanyagok forrásaira vonatkozó minden ismeretet szerezzen meg.⁸

A hármas nyilatkozat több célt szolgált. Lekerült a napirendről a Stimson ajánlotta megoldás: a Moszkvának közvetlenül teendő javaslat. Az atomkérdés ENSZ hatáskörbe utalásával a világszervezet erősítésének szándékát deklarálták az aláírók. Mindenekelőtt: lehetőség nyílt az atommonopólium előnyének kihasználására. A nyilatkozat ugyanis előírta, hogy az elkülönített szakaszokban dolgozó bizottság akkor térhet át tevékenységének következő szakaszára, ha már teljesítette a megelőző szakasz feladatait. Az előírás értelemszerűen azt jelentette, hogy a várhatóan amerikai vezetéssel működő bizottság az ellenőrzések, felülvizsgálatok elvégzését az atombombák megsemmisítése előfeltételének nyilvánítaná. Más szóval: Washington azt várta a bizottság működésétől, hogy az ellenőrzések révén minél hosszabb ideig fenntarthassa atommonopóliumát, s ezt az ENSZ-szel legalizáltassa. A szövegből kitűnik, hogy a nyilatkozat az amerikai atombombákat illetően látványos gesztus volt csupán. A nyilatkozat tényleges célja a szovjet atombomba kifejlesztésének meggátlása volt.

A hármas nyilatkozat alapján kidolgozott tervezet az 1945. december 16–26. között Moszkvában tartott szovjet–amerikai–angol külügyminiszteri konferencia egyik napirendi pontja volt. Byrnes amerikai külügyminiszter hosszas vitára számított, erre azonban nem került sor. Szovjet részről egyetértettek az ENSZ Atomenergia Bizottság létrehozásával. Molotov egyetlen érdemi változtatást javasolt, nevezetesen azt, hogy a bizottság közvetlenül a Biztonsági Tanács elé terjessze jelentéseit, ne a Közgyűlés útján tegye ezt. A külügyminiszterek megállapodtak abban, hogy a bizottság a Biztonsági Tanácsnak nyújtsa be jelentéseit és ajánlásait, ezeket nyilvánosságra kell hozni, hacsak a BT másként nem intézkedik; indokolt esetben a BT a Közgyűlés elé terjeszti a jelentéseket.

A külügyminiszterek által december 27-én aláírt dokumentum, amely atomenergiát ellenőrző bizottság felállítását javasolta, a bizottság tevékenységét illetően megegyezett az amerikai–brit–kanadai nyilatkozattal. Nem tartalmazta azonban az ott megjelölt első és második szakasz teendőit.⁹

Az ENSZ Közgyűlés 1946. januári, Londonban tartott első ülészakán a brit kormány a Biztonsági Tanács öt állandó tagja és Kanada nevében határozati javaslatot nyújtott be Atomenergia Bizottság létrehozásáról. A Közgyűlés január 24-én megszavazta az előterjesztést, s úgy döntött, hogy a Bizottság 1946. június 14-én tartja első ülését New Yorkban.

Byrnes londoni útja előtt öttagú bizottságot nevezett ki a részletes amerikai javaslat kidolgozására. A bizottság, amely Dean Acheson külügyi államtitkár elnöklétével működött, egy szakértői testület segítségével végezte munkáját. A testület elnöke David Lilienthal, a Tennessee-völgy Hatóság vezetője, egyik tagja Dr. Robert Oppenheimer volt. A munkálatok kiindulópontja a Közgyűlés által jóváhagyott külügyminiszteri dokumentum volt; a szakértői testületre hárult a feladat, hogy az elveket leszögező dokumentum alapulvételével részletes akcióprogramot dolgozzon ki. 1946. február végén előterjesztett tervezetében Atomfejlesztési Hatóság létrehozását javasolta, amely nemzetközi szerződésben rögzített felhatalmazása alapján kizárólagos joggal illetékes atomfegyverek előállításával összefüggő valamennyi tevékenység ellátására, nemzeti intézkedések csak jóváhagyásával eszközölhetők. A tervezet értelmében a Hatóság megszerzi az atomfegyver gyártásához szükséges anyagokat kitermelő bányák tulajdonjogát, illetve bérli azokat, tulajdonába kerülnek az urán- és tóriumkészletek, működteti az ezeket feldolgozó üzemeket; felépíti és működteti az összes plutóniumtermelő és -dúsító üzemeket; végzi a kutatómunkákat; az általa nem közvetlenül vezetett üzemeket felügyeli és engedélyezi tevékenységüket. A tervezet hangsúlyozta, hogy nem oldható meg az atomháborút kizáró biztonság kérdése olyan nemzetközi megállapodások rendszere keretében, amely az atomfegyverek törvényen kívül helyezését *pusztán* felülvizsgálatok és ezekhez hasonló rendőri módszerek révén ellenőrzi.¹⁰ Az Acheson-bizottság hosszasan vitatkozott a tervezetről. A fő kérdés az volt, hogyan kapcsolódnak össze az egyes akciók, milyen módon kell időzíteni ezeket, miként garantálható az ellenőrzési rendszer biztonságos működése. Acheson leszögezte, hogy „a javasolt rendszer nem tenné lehetetlenné az atomháborút, de azt ígéri, hogy figyelmezteti az amerikai népet, ha egy másik hatalom nukleáris fegyverek kifejlesztéséhez fog hozzá”. Felvetette egy átmeneti szakasz gondolatát. Az az álláspont alakult ki, hogy a nemzetközi ellenőrzési rendszer működésének kipróbálásáig az Egyesült Államok nem szolgáltatja be nukleáris nyersanyagkészleteit és atombombáit, nem szünteti meg üzemei tevékenységét.¹¹

Acheson 1946. március 18-án küldte meg Byrnesnek a szakértői testület jelentését. A külügyminiszter 21-én adta át az ún. Acheson–Lilienthal-jelentést az elnöknek, melynek – nem túl udvarias fogalmazással – „megvalósíthatóvá tételét” tartotta szükségesnek. Választása az elnökök tanácsadójaként emlegetett, kiterjedt kongresszusi és külföldi kapcsolatokkal rendelkező Bernard Baruchra esett. Acheson tiltakozott, nem osztotta a Baruchról alkotott kedvező véleményét. Nézetével nem állt egyedül. Herbert Feis, a State Department gazdasági tanácsadója ekként vélekedett: „Az a csekély esélyt, hogy az amerikai terv tárgyalás alapját képezi, csökkentette annak az embernek a kiválasztása, aki az ENSZ elé terjeszti majd.”¹² Byrnes hajthatatlan maradt, sőt szabad kezét adott a követeléseket hangoztató Baruchnak, hogy az Acheson–Lilienthal-jelentést átvizsgálja, javaslatokat tegyen, munkatársait kiválassza. Truman egyetértett a jelentés

továbbfejlesztésével, s bejelentette, hogy Baruch fogja képviselni az Egyesült Államokat az ENSZ Atomenergia Bizottságában.

Május derekától június elejéig több ízben tanácskozott Acheson és a szakértői testület a Baruch-csoporttal. Baruch fő kifogása az volt, hogy az Acheson–Lilienthal-jelentés nem tett említést szerződösszegés esetén alkalmazandó szankciókról. Ragaszkodott ahhoz, hogy a ratifikált nemzetközi szerződést aláíró kormányokat, ha nem teljesítik kötelezettségeiket és pusztító céllal atomenergiát fejlesztenek ki, azonnal meg kell büntetni, a Biztonsági Tanács állandó tagjai pedig nem vétőzhatják meg a büntetést. Achesonék nem értettek egyet a szankciókkal. Attól tartottak, Moszkva háborús fenyegetésként értelmezi a büntetés kilátásba helyezését, az ENSZ-ben pedig az egyesült Államok fenyegetését támogató szövetségest fog látni. Arról próbálták meggyőzni Baruch csoportját, hogy a szovjet kormány nem mond le a vétőjogról, s ha Washington annak feladását javasolja, kudarcra van ítélve az amerikai terv. Baruch kitartott álláspontja mellett. Június 1-i feljegyzésében a következők olvashatók: „Az atomenergia terén nem lehet vétő, mert miközben tárgyalunk, elpusztíthatnak bennünket.”¹³ Június 7-én Truman döntése véget vetett a vitának. Jóváhagyta a Baruch által módosított Acheson–Lilienthal-jelentést, hangsúlyozva, hogy a dokumentum elveket tartalmaz, megvalósításuk módozatait Baruch bírálja el. Az átdolgozott jelentés fő érdemének a szankciókat javasoló részt tekintette. A szenátus atomenergiával foglalkozó különbizottsága és a vezérkari főnökök egyesített bizottsága elégedett volt a Baruch-tervvel. Eisenhower tábornok június 14-i, Baruchnak küldött levelében leszögezte: „Az atombomba az elrettentés eszköze az agresszióval szemben. Ez idő szerint nem korlátozhatjuk a fegyver előállításával vagy használatával kapcsolatos lehetőségeinket...”¹⁴

Az ENSZ Atomenergia Bizottságában Baruch által 1946. június 14-én előterjesztett terv Nemzetközi Atomfejlesztési Hatóság létrehozását indítványozta, mely az atomenergia fejlesztésének és felhasználásának minden fázisára kiterjedő hatáskörében a következő funkciókat látja el: ellenőrzi vagy végzi a világ biztonságára potenciálisan veszélyes valamennyi atomenergia tevékenységet; ellenőriz, felülvizsgál és engedélyez minden más atomtevékenységet; előmozdítja az atomenergia békés célú felhasználását; az atommal összefüggő ismeretek és fejlesztés vezető szerve, felderíti a visszaéléseket. A Hatóság egyik első célja, hogy teljes tájékozottságra tegyen szert a világ urán- és tóriumkészleteiről s megszerezze tulajdonukat. Ellenőrzi és működteti a hasadóanyagokat veszélyes mennyiségben előállító üzemeket, melyeknek termékei a tulajdonába kerülnek. Kizárólagos joggal végez kutatásokat. Mihelyt uránnal vagy tóriummal dolgozó üzem eléri a veszélyes felhasználás potenciálját, a Hatóság átveszi az üzemeltetés ellenőrzését. Képviselőinek szabad bejárás biztosítandó a felülvizsgálatok és nyersanyagellenőrzések végzése s a tiltott tevékenységek meggátolása céljából. A terv megismételte a Közgyűlés határozatában kimondott elvet a szakaszos munkáról. Leszögezte, hogy az első lépés a Hatóság funkcióit, hatáskörét szabályozó alapokmány kidolgozása. Elfogadása után „időre van szükség a Hatóság és az ellenőrzési rendszer teljes megszervezéséhez... *Az ellenőrzés terve tehát egymást követő szakaszokban lép érvénybe.* Ezek rögzítendőek az alapokmányban, vagy megjelölendő az egyik szakaszról a másikra való átmenet”.¹⁵

A végrehajtást illetően azt indítványozta a Baruch-terv, hogy miután megegyezés jött létre az atomenergia ellenőrzési rendszeréről, beleértve a bombáról való lemondást, s a rendszer hatékonyan működik, illetve megállapították az ellenőrzési szabályok megszegése esetén alkalmazandó büntetéseket – akkor megszüntetendő az atombombagyártás,

a meglevő bombákról a szerződésben kikötött feltételek szerint kell intézkedni, s a Hatóságnak álljon rendelkezésre minden információ az atomenergia-termelés technikai ismereteiről. A terv nemzetközi büntetnek minősítette atombomba törvénytelen birtoklását vagy használatát, atombombához felhasználható atomanyag törvénytelen birtoklását vagy szétválasztását, a Hatósághoz tartozó vagy általa engedélyeztetet üzem vagy más tulajdon lefoglalását, a Hatóság tevékenységébe való beavatkozást, veszélyes objektumok létesítését vagy működtetését a Hatóság engedélyével ellentétesen, illetve engedélye nélkül. Baruch hangsúlyozta, hogy a biztonsági rendszer magva a büntetés; az öt nagyhatalom (Szovjetunió, Anglia, Kína, Franciaország, Egyesült Államok) számára az ENSZ-alapokmányban előírt vétőjog nem védheti meg azokat, akik megszegik azon megállapodásukat, hogy nem fejlesztenek ki vagy használnak atomenergiát pusztító célokra. Az Egyesült Államok szerepét a következőképpen világította meg Baruch: „Országom kész teljes mértékben hozzájárulni a kitűzött cél eléréséhez, természetesen alkotmányának megfelelően és *azzal a kikötéssel, hogy a véglegesen kidolgozott, megfelelő ellenőrzési rendszer teljesen hatékonyan működik...* Amikor létrejön a Hatóság, az Egyesült Államok ... tájékoztatásokat bocsát rendelkezésére, funkciói ellátása érdekében. Amint sorra kerülnek a nemzetközi ellenőrzési rendszer egymást követő szakaszai, az Egyesült Államok hajlandó lesz átengedni a Hatóságnak, *az egyes szakaszok által megkívánt mértékben*, az adott területen kifejtett tevékenységek feletti nemzeti ellenőrzést.”¹⁶

A Baruch-terv félreérthetetlenül leszögezte, hogy az Egyesült Államok a szerződésszegések felderítését és megtorlását tekinti elsődlegesnek, s ki akarja venni az atomkérdést a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért fő felelősséget viselő ENSZ-szerv, a Biztonsági Tanács hatásköréből. Az intenció nyilvánvaló volt. Washington amerikai szabályok alapján kívánta működtetni a névleg nemzetközi ellenőrzési rendszert; az Egyesült Államok atomtevékenységét tetszőleges időhatárig amerikai ellenőrzés alatt akarta tartani, az amerikai célok és érdekek szerint megállapított szakaszokban végzendő ellenőrzésével érvelve az utolsó szakaszra halasztva az Egyesült Államok atombombagyártásának megszüntetését és meglevő bombái megsemmisítését. Az intencióról e szavak olvashatók Truman memoárjában: „Tervünk előírta olyan nyersanyagokkal kapcsolatos azonnali ellenőrzések fogantatását, melyekből hasadóanyagok állíthatók elő. Csak akkor vettük volna fontolóra felhalmozott bombáink likvidálását, ha létrejönnek ezek az ellenőrzések.” A memoár idézi az elnök Baruchnak küldött levelét: „Semmilyen körülmények között ne dobjuk el fegyverünket, amíg meg nem győződünk, hogy a világ nem fegyverkezhet ellenünk.”¹⁷

A szovjet kormány javaslatát Andrej Gromiko 1946. június 19-én terjesztette elő. A javaslat nemzetközi egyezmény kötését indítványozta, amelyben a kormányok kötelezettséget vállaltak, hogy nem használnak atomfegyvert, megtiltják gyártását, és három hónapon belül megsemmisítik atombombakészleteiket. Indítványozta továbbá, hogy az Atomenergia Bizottság állapítsa meg az atomfegyver és a tömeggyártásra alkalmas minden más fegyverfajta gyártásának és felhasználásának tilalmát biztosító rendszabályokat, s dolgozzon ki rendszabályokat az atomenergia felhasználásának ellenőrzésére, az atomfegyvert betiltó rendelkezések betartására és az atomenergia törvénytellenes felhasználásának megtorlására.¹⁸

A szovjet küldöttség az ENSZ Közgyűlése elé vitte az atomkérdést, s összekapcsolta a fegyverzetcsökkentés ügyével. Molotov a Közgyűlés 1946. október 29-i ülésén, az ENSZ-alapokmány II. cikkére hivatkozva javaslatot tett a fegyverkezés általános csökkentésére, s indítványozta, hogy a megvalósítás során tekintsék elsőrendű fontosságúnak

az atomenergia háborús célokra való előállításának és felhasználásának eltiltását, a Biztonsági Tanács pedig biztosítsa e feladatok megoldását. November 28-án kiegészítő javaslatot tett két szerv létrehozására a Biztonsági Tanács keretében, melyek a fegyverkezés csökkentéséről szóló határozat és az atomenergia hadicélokra való felhasználását megtiltó határozat végrehajtásának ellenőrzésében illetékesek.¹⁹

Az amerikai és a szovjet álláspont összeegyeztethetetlen volt. Baruch ragaszkodott előterjesztése koncepciójához, noha a megvalósítás tekintetében továbbra sem tisztázódtak az előkészítés során felmerült problémák (az egyes fázisok időzítése, kapcsolata stb.). Az amerikai tárgyalók között nézetkülönbségek voltak. Abban nem volt vita, hogy az Egyesült Államok meghatározatlan időpontig folytatja atomtevékenységét. A szándékot bizonyította a szovjet javaslat előterjesztése után két héttel, július 1-én végrehajtott atomkísérlet a Bikini-korallzátonyoknál. A kísérlet összhangban volt az elnök Baruchnak küldött, fentebb idézett instrukciójával. A katonai vezetés úgy vélekedett, hogy a kísérlet ráébreszti a Szovjetuniót az amerikai atomhatalom imminens veszélyére, és rugalmasabb magatartást tanúsít. Henry Wallace kereskedelmi miniszter, Rooseveltt egykori mezőgazdasági minisztere, majd 1940-től 1944-ig az Egyesült Államok alelnöke másként gondolkodott. Trumanhoz intézett 1946. július 23-i levelében arra figyelmeztetett, hogy az amerikai atomjavaslat joggal ébreszt gyanakvást a szovjet kormányban; a Baruch-tervből kiolvasható, hogy az Egyesült Államok meg akarja tudni, milyen nyersanyagkészletekkel rendelkezik a Szovjetunió és mik a gyártási céljai; Washington kívánja eldönteni, milyen időpontban ad tájékoztatást az atombomba előállításának egyes fázisairól és mikor semmisíti meg bombáit. Felhívta az elnököt, ne ragaszkodjék a vétőjogról való lemondáshoz; rámutatott az atomfegyverkezési verseny veszélyére, a háború lehetőségére. A sajtó szeptember 18-án közzétette a levél tartalmát. Baruch nyomban tiltakozott az elnöknel, visszautasította Wallace megállapításait, kétségbe vonta, hogy az Egyesült Államok meghatározatlan ideig fenn akarja tartani atommonopóliumát, követelte az állítások visszavonását, illetve azt, hogy Truman határolja el magát azoktól. Az elnök az ügy tisztázását helyezte kilátásba a lemondással fenyegetőző Baruchnak. Két nappal később felszólította a hivatalos politikát következőt bíráló kereskedelmi minisztert, mondjon le posztjáról. Wallace lemondásával távozott a kormányból a roosevelti vonalvezetés utolsó prominens személyisége.²⁰

Az Atomenergia Bizottság munkája nem haladt előre. Baruch 1946. november elején felhatalmazást kért Byrnestől a Bizottság elé terjesztendő jelentés kidolgozására, amely rögzíti az amerikai terv lényeges vonásait és javaslatokat tesz a további lépésekre. Truman megadta a felhatalmazást, utasítva Baruchot, szögezze le, hogy „csaknem egy év óta tárgyalunk olyan kérdéssről, amelyben az oroszok a leggyengébbek, mi pedig a legerősebbek vagyunk. Nem értünk el semmilyen eredményt. Ilyen körülmények között elképzelhetetlennek tűnik, hogy az oroszok őszintén tették javaslatukat az általános leszerelésre...” Baruch december 5-én előterjesztett jelentésében megismételte az eredeti amerikai javaslatot, hangsúlyozva a vétőjogról való lemondás követelményét. Csaknem valamennyi megfigyelő alkalmatlannak ítélte a jelentést további tárgyalások céljára. Az Atomenergia Bizottság 1946. december 31-én némi változtatással, tíz igenlő szavazattal jóváhagyta a Biztonsági Tanácsnak szánt jelentést; a szovjet és a lengyel delegátus tartózkodott a szavazástól.²¹

A záróaktus a Biztonsági Tanácsban zajlott le. Gromiko 1947. február 14-én és március 5-én élesen támadta az amerikai tervezetet. Többek között kijelentette, hogy az atomfegyverek tilalmát kimondó egyezmény megkötése nélkül nem lehet komolyan be-

szélni szigorú nemzetközi ellenőrzésről, amelyet a Szovjetunió támogat; rámutatott, hogy az atomenergiával kapcsolatos ellenőrzés korlátlan ellenőrzéssé való átalakítása beavatkozás lenne az érintett országok gazdasági életébe, érdekeiket az Egyesült Államok érdekeinek rendelnék alá, megsértenék szuverenitásukat; a vétőjogra vonatkozó amerikai javaslat ellentmond az ENSZ alapelveinek; a szerződésszegőkkel szemben szankciókat kell alkalmazni, erre a Biztonsági Tanács hivatott. Gromiko kiemelte, hogy az ellenőrző szerv bizonyos esetekben többségi szavazattal hozhatna döntéseket, de az ily módon született határozat erejével nem szabad beavatkozni egy ország gazdasági életébe, a szovjet nép nem számíthat a többség jóakarátú magatartására. Következtetése: az ellenőrző szervre ruházott korlátlan jogok javaslatát az Egyesült Államok kísérletének kell tekinteni, melynek célja az atomenergia terén biztosítandó világmonopólium megszerzése.²²

*

Az ENSZ fórumain lezajlott összecsapás legszembetűnőbb vonása a két fél intranszigienciája, a kompromisszumra való törekvés hiánya volt. Mind az amerikai, mind a szovjet fél a saját feltételeit akarta érvényre juttatni. Lényegüket tekintve nem tárgyalások folytak, hanem szócsaták. A homlokegyenest ellenkező megközelítések kölcsönös gyanakvásban, bizalmatlanságban gyökereztek.

Az amerikai előkészületek, törekvések, belső viták a rendelkezésre álló dokumentumok alapján világosabban állnak előttünk, mint a szovjet intenciók háttere. Washington azt tette, amitől Stimson óvta Trumant. Atomfölnyére támaszkodva próbálta feltételeit oktrojálni, s ezt nyomatékossította a Baruch-terv magva: a büntetés hangsúlyozása és a vétőjogról való lemondás követelése. Acheson és a szakértői testület tiltakozott Baruch javaslata ellen, de Truman Baruchnak adott igazat. Feltehetően nemcsak a politikusi habitusával egybevágó javaslat iránti rokonszenve miatt döntött így; biztosítani akarta a Kongresszusban hangadó törvényhozók egyetértését, akik a kemény intézkedések mellett voltak és fenntartásokat hangoztattak a „professzorok” nézeteivel szemben. (Elsősorban Oppenheimerről volt szó.) Ha Truman más habitusú, talán elgondolkodott volna a Moszkva számára „elfogadhatatlan” terv és a tudósok, sőt a katonák által is hangoztatott vélemények közti ellentmondásról. Ha ti. „nem túl távoli jövőben” (Groves tábornok, az atombombát előállító Manhattan-projektum parancsnoka szerint 5–7 éven belül) a Szovjetunió képes lesz atomfegyver gyártására, akkor a célt mielőbbi modus vivendi kialakításában kellett volna látnia, nem pedig az ENSZ-alapokmány egyik sarkalatos rendelkezése, a vétőjog figyelmen kívül hagyását javasolni, amelyhez nemcsak a szovjet kormány, hanem az amerikai szenátus is ragaszkodott. Byrnes szerint viszont az 1945-ös amerikai-brit-kanadai nyilatkozat „nagylelkű ajánlathoz hasonlítható... Megtarthattuk és fenyegetésként felhasználhattuk volna ezt a fegyvert, hogy más kormányoktól engedményeket kényszerítsünk ki. Ehelyett a három kormány sietve felajánlotta az (atom)energiának a titkát egy nemzetközi szervezetnek...”²³ Márpedig ha valaki ismerte, sőt irányította a fejleményeket, az Byrnes volt. Az 1945-ös nyilatkozat kiindulópontul szolgált az Acheson-Lilienthal-jelentés számára, továbbfejlesztését Byrnes ajánlotta az elnöknek. Az eredmény a Baruch-terv volt; a szankciók (a „fogak”) szövegbe iktatását Byrnes beszélte meg Trumannal. Az amerikai atombombagyártás folytatása az ellenőrzési rendszer működésének megindításáig, a szerződésszegők megbüntetésének a Biztonsági Tanács megkerülésével történő kilátásba helyezése, a Bikini-korallzátonyoknál végrehajtott robbantás aligha minősülhetett másnak, mint Moszkvára gyakorolt nyomásnak.

Az amerikaiak feltételezték, hogy a Szovjetunió atombomba előállításán fáradozik. Alátámasztotta a feltevést, hogy az Acheson-bizottság munkáinak befejezésével csaknem egyidejűleg nyilvánosságra hozta a kanadai kormány egy szovjet atomkémkedés leleplezéséről szóló jelentését. Az ügy Baruch álláspontját erősítette és azt a felfogást, hogy az atomfegyver gyártási folyamatait, műszaki eljárásait minél hosszabb ideig amerikai titokként kell kezelni. Felvetődik a kérdés, miért járult hozzá a szovjet kormány csaknem vita nélküli a nemzetközi ellenőrzést előírányzó hármas nyilatkozat ENSZ elé terjesztéséhez? A válasz abban kereshető, hogy a moszkvai külügyminiszteri konferencián meggyezés jött létre a Biztonsági Tanács szerepéről. Molotov szóvá tette a szakaszos ellenőrzést, illetve a javasolt első és második szakaszt (tudósok és tudományos információk cseréje; nyersanyagforrásokra vonatkozó ismeretek átadása). A szovjet érdekekkel ellentétes volt a két szakasz teendőit felsoroló szövegrész. Byrnes hozzájárult a szövegrész törléséhez, s ezzel az amerikai titkok átengedése miatt aggódó szenátorok követeléseinek is eleget tett.

A világháború másnapján, az atomfegyverkezési verseny küszöbén érthetőek voltak az ENSZ Atomenergia Bizottságában és Közgyűlésén előterjesztett szovjet javaslatok. Fel kell azonban figyelni az előterjesztések időzítésére. Gromiko 1946. június 19-én ismertette a szovjet kormány álláspontját és javaslatát az Atomenergia Bizottságban, Molotov 1946. október 19-én terjesztette elő a Közgyűlésen a fegyverzetcsökkentésre tett indítványt, hangsúlyozva az atomfegyver betiltásának elsődlegességét. Az általános fegyverzetcsökkentésre vonatkozó szovjet javaslat tehát akkor hangzott el, amikor már nyilvánvaló volt, hogy az Atomenergia Bizottságban kibékíthetetlen ellentétek feszülnek az amerikai és a szovjet álláspont között. Molotov az általános fegyverzetcsökkentés követelményének keretében sürgette az atomfegyver tilalmának kimondását, az utóbbit az előbbi elsőrendű feladatává nyilvánítva. Az időzítésből és a Molotov által hangsúlyozott fontossági sorrendből következik, hogy a szovjet kormány a Közgyűlés fórumát is fel akarta használni az Egyesült Államok atombombagyártásának megszüntetését és atombombái megsemmisítését indítványozó javaslata elfogadtatásának érdekében. Molotov megkísérelte meggyőzni a Közgyűlést, hogy a Biztonsági Tanácsban érvényesíthető vétőjog nem gátolná a BT határozata alapján létrehozott ellenőrző bizottságok tevékenységét.²⁴ Az engedménynek szánt megállapítás azonban nem változtatott az eredeti szovjet állásponton, mert Molotov ugyanakkor deklarálta a vétőjoghoz való ragaszkodást. Nem volt nehéz arra következtetni, hogy Molotov valójában csak látszatengedményt tett, hiszen a BT által esetleg jóváhagyott ellenőrzői tevékenység eredményét zsákutcába juttathatta volna a szovjet vétő. Ami mármost a fegyverzetcsökkentésre vonatkozó javaslatot illeti, csak feltevésekre hagyatkozhatunk. A bontakozó hidegháború viszonyainak, a világháború utáni évek szovjet külpolitikája tényeinek ismeretében megállapítható azonban, hogy Moszkva aligha vette fontolóra a szovjet hagyományos fegyverzet csökkentését. A Közgyűlésen tett molotovi indítványt tehát a közvetlen szovjet cél: az amerikai atomjavaslat kivédése érdekében tett lépésnek kell tekintenünk.

Nem jött létre a Nemzetközi Atomfejlesztési Hatóság. Az atomkérdés elválaszthatatlan a szovjet-amerikai szembenállás problematikájától. A formálódó hidegháború talaján keletkezett, megoldatlansága gerjesztőleg hatott a hidegháborúra.

Jegyzetek

- 1 *Eric F. Goldman*: The crucial decade – and after. New York, 1960. 18.
- 2 *Memoirs by Harry S. Truman*. Vol. 1. Year of Decisions. Garden City, New York, 1955. 423.
- 3 Uo. 524.
- 4 *Herbert Feis*: From trust to terror. The onset of the cold war, 1945–1950. New York, 1970. 95–96.
- 5 *Truman*: i. m. 524–527., 533–534.; *Feis*: i. m. 96–97.
- 6 *Truman*: i. m. 534–536. – Roosevelt és Churchill a québeci találkozón három amerikai és három angol tagból álló bizottság alakítását határozta el az információcsere megvalósítására. Az atomfegyver előállítását célzó kísérletekkel kapcsolatos információkat három kategóriába osztották. Az üzemek tervezésével, építésével és működtetésével, valamint az atomfegyver előállításával összefüggő információk cseréjét esetenkénti engedélyhez kötötték. Az angolok ismételten szóvá tették, hogy ezeket a brit szempontból legfontosabb információkat az amerikai tagok az Egyesült Államok számára kívánják fenntartani. A háború befejezésekor amerikai részről beszüntették az információszolgáltatást. Attlee washingtoni útjának egyik célja az információcsere felújításának kieszközlése volt.
- 7 *Truman*: i. m. 527–528.
- 8 Az amerikai–brit–kanadai nyilatkozatot l. uo. 542–544. (Kiemelések tőlem. L. I.) – Attlee nem ért el eredményt az amerikai–brit információcsere terén. Truman ígéretet tett az ügy rendezésére, de az atomkérdést szabályozó McMahon-törvény végrehajtása során lehetetlenné vált az együttműködés a két ország között. Vö. *Twilight of Empire. Memoirs of Prime Minister Clement Attlee*. New York, 1962. 95–119.
- 9 *James F. Byrnes*: Speaking frankly. London, Toronto, 1947. 266–268.; *Feis*: i. m. 102–105. – A szenátus különbizottsága Arthur Vandenberg szenátor ösztönzésére a Moszkvába utazó Byrnesnek adott elnöki direktíva módosítását követelte. A szenátorok attól tartottak, hogy az önálló gondolkodásáról ismert külügyminiszter az ellenőrzési rendszer működését megelőzően információcserét helyez kilátásba. A riadalom indokolatlan volt. *The private papers of Senator Vandenberg*. London, 1953. 227–236.; a moszkvai konferencia határozatát l. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1945–1982. Bp. 1985. 58–59.
- 10 *Feis*: i. m. 106–108. (Kiemelés az eredetiben.)
- 11 Uo. 108–109.
- 12 *Dean Acheson*: Present at the creation. My years in the State Department. New York, 1969. 153–154.; *Feis*: i. m. 109.
- 13 *Acheson*: i. m. 154–155.; Baruch feljegyzését idézi *Feis*: i. m. 112.
- 14 Eisenhower tábornok levelét idézi: *Feis*: i. m. 113.
- 15 A Baruch-terv szövegét l. A documentary history of U. S. foreign relations. Vol. II. The mid-1890's to 1979. Univ. of New Hampshire, 1980. 102–104. (Kiemelés tőlem. L. I.)
- 16 Uo. (Kiemelések tőlem. L. I.)
- 17 *Memoirs by Harry S. Truman*. Vol. 2. Years of trial and hope. Garden City, New York, 1956. 11.
- 18 *V. M. Molotov*: A külpolitika kérdései. Bp., 1949. 370–373.
- 19 Uo. 315., 375.
- 20 *Feis*: i. m. 148–150., 160–166. – A Wallace-affér közvetlen előzménye egy szeptember 12-én tartott nagygyűlésen mondott beszéd volt. Wallace élesen támadta a Szovjetunió ellen irányuló külpolitikai irányvonalat. Kijelentette: „El kellene ismernünk, hogy ugyanúgy nem szólhatunk bele Kelet-Európa ügyeibe, mint ahogy Oroszország sem szólhat bele Latin-Amerika, Nyugat-Európa és az Egyesült Államok ügyeibe.” A Párizsban tárgyaló Byrnes lemondással fenyegetőzött, ha Truman nem intézkedik. Vö. *Alonzo L. Hamby*: Beyond the New Deal. Harry S. Truman and American liberalism. New York, 1973. 128–134.
- 21 *Feis*: i. m. 152–153.
- 22 A documentary history of U. S. foreign relations. 104–106.
- 23 *Byrnes*: i. m. 265.
- 24 *Molotov*: i. m. 385–386.

AZ „ÖRÖK” OROSZ TALÁNYHOZ PJOTR KROPOTKIN 1919-ES LEVELE GEORG BRANDESHEZ

Pjotr Kropotkin herceg az orosz és a nemzetközi anarcho-kommunista irányzatnak mintegy másfél nemzedéken át volt legolvasottabb és legtekintélyesebb képviselője. Ismeretes, hogy 1914 után Kropotkin a német császári militarista veszélyt tekintette az európai haladás szempontjából a legfőbb rossznak, s így orosz vonatkozásban a honvédő álláspontból ítélte meg az eseményeket. Az 1917 évi februári/márciusi polgári demokratikus forradalmat lelkesen üdvözölte, és hazatért sok évtizedes emigrációjából. Miután szembehelezkedett a novemberi forradalommal, ismét elszigetelt helyzetbe került, megfigyelték, kitelepítették.

A levél címzettje Georg Brandes dán esztéta, publicista (valamint irodalomtörténész, alkalmassint történetíró), akit a századfordulón és később is jól ismertek Magyarországon. Brandes levelezőpartnerei ugyan elsősorban Franciaországból, Angliából kerültek ki, írásai pedig jórészt német tematikájúak voltak, de több „kirándulást” tett Oroszországba, munkát is jelentetett meg az orosz abszolutizmus világában szerzett tapasztalatairól. Kropotkinnal való kapcsolata hosszú évekre nyúlt vissza. Brandes maga nem volt anarchista vagy anarcho-kommunista, ám független, nonkonformista magatartása alapozta meg, hogy a két ember kapcsolata felhőtlenül meghitt maradt. Ekkor már mindketten messze túljártak a 70. életévükön, ez is áthatotta kapcsolatukat, s nyilvánvalóan életszemléletüket is.

Kropotkin levele sokféle intésével elgondolkoztató. Egyik fő tanulsága kétségtávol az, hogy Kropotkin többszörösen aláhúzza: Nyugaton mennyire nem értik meg az orosz valóságot. A levél másik tanulságát abban látom, hogy Kropotkin, a bolsevik hatalmi struktúrával, sőt rendszerrel egyik legkorábban szembekerülő „másként gondolkodó” nagyon világosan jelzi, hogy még nagyobb veszélyt lát egy fajta ellenforradalmi folyamat elszabadulásában.

*

P. Kropotkin–Georg Brandeshez.
1919. április 28. Dmitrovo (Moszkva mellett)

Kedves Barátom,

Új lehetőség kínálkozik arra, hogy írjak Önnek, s ezt igyekszem kihasználni, anélkül, hogy biztosan tudnám, hogy levelem elérkezik-e Önhöz.¹

Mindketten tiszta szívünkben köszönjük azt a baráti érdeklődést, amit Ön tanúsított öreg barátjával szemben, amikor felröppentek a hírek letartóztatásomról.² Ezek a hírek abszolút hamisak, miként azok is, amelyek egészségi állapotomra vonatkoznak.

M... doktor, aki Önhöz eljuttatja ezt a levelet, majd beszámol arról az izolált életvitelről, amelyet ebben a kis provinciális városkában folytatunk. Az én koromban³ fizikailag lehetetlenség részt venni a közügyekben egy forradalom idején; s azt, hogy ebben amatőrként vegyek részt, az nem az én stílusom. Az elmúlt télen, amit Moszkvában töltöttünk el, sok munkatársammal azon dolgoztam, hogy kidolgozzunk egy szövetségi köztársaság elemeit. Ám a csoportnak szét kellett szóródnia, s én visszafordultam ahhoz, hogy egy etikai munkát írjak,⁴ s ezt a munkát annak idején, mintegy tizenöt éve már meg is kezdtem Angliában.

Mindaz, amit most tehetek, az annyi, hogy egyfajta általános képet nyújtsak az oroszországi helyzetről, amiről az én véleményem szerint nem alkotnak igazán helyes képet Nyugaton. Egy analógia talán segít e vonatkozásban. Mi most a jelen pillanatban azt éljük át, amit Franciaország a jakobinus forradalom idején élt át 1792 szeptemberétől 1794 júliusáig, azzal a különbséggel, hogy jelenleg egy társadalmi forradalom (révolution sociale) is utat keres magának.

A jakobinus diktatúra módszerei elhibázottaknak bizonyultak.⁵ Képtelennek bizonyultak arra, hogy stabil szervezetet teremtsenek. Ám a jakobinusok mindemellett elérték, hogy 1793 júniusában felszámolták azokat a feudális jogokat, amelyeket 1789-ben megkezdtek felszámolni, nem tudtak végrehajtani. És hangosan meghirdették a politikai egyenlőség megadását minden polgárnak (citoyens). Kétféle alapvető változás, amely azután a 19. századi Európát jellemezte.

Egyfajta analógia mutatkozik most Oroszországban. A bolsevikok most a szociáldemokrata párt egy frakciójának diktatúrája révén arra törekszenek, hogy keresztülvigyék a föld, az ipar és a kereskedelem szocializálását. Ez a változás, amit most el akarnak érni, a szocializmus alapvető elvei szerint történik. Sajnálatos módon az a módszer, ahogyan ezt végre akarják hajtani – egyfajta erősen centralizált rendszerben –, az Babeuf kommunizmusára emlékeztet, az ő rendeleteire (décrets), amelyek megbénítják a nép alkotó tevékenységét. Ez a módszer a sikert teljességgel lehetetlenné teszi (absolument impossible). Mindez számunkra egyfajta vad és zavaró reakciót készít elő, amely arra készül, hogy megszervezze az ancien régime visszahozatalát, amely kihasználja az általános kimerülést, azt a kimerülést, amelyet először a háború, majd azt követően az éhség hozott létre, és amit most mi a központi Oroszországban élünk át, s amit kiegészít a termelés és az elosztás teljes dezorganizációja, ami elkerülhetetlen egy ilyen hatalmas méretű forradalom idején, amit határozatok révén valósítanak meg.

A Nyugaton arról beszélnek, hogy Oroszországban a szövetségesek katonai intervenciója révén visszaállítják a rendet (l'Ordre). Nos, kedves barátom, Ön tudja, hogy mennyire bűnösnek tekintetem az egész európai szociális progresszió szempontjából azt, hogy egyesek Oroszország ellenálló erejének szétforgácsolásán munkálkodtak, ami egy évvel meghosszabbította a háborút, ami meghozta nekünk egy szerződés leple alatt a német inváziót, s patakokban folyt a vér azért, hogy a hódító Németország sarka alá tiporja Európát. Ön jól ismeri mindezzel kapcsolatban az érzelmeimet...⁶

És mégis minden erőmből tiltakozom az orosz belviszonyokba történő mindenféle szövetséges katonai intervenció ellen. Ennek az intervenciónak az lenne a következménye, hogy felerősödne az orosz sovinizmus. Ez a nyakunkra hozna egy sovinizta monarchiát – már most látni lehet ennek a jeleit –, és jegyezze ezt meg jól, ez az egész orosz népben egyfajta ellenséges érzelmet gyökereztetne meg Nyugat-Európával szemben, egy olyanfajta magatartás kialakulására vezetne, aminek csak szomorú következményei lehetnének. Az amerikaiak ezt már jól megértették.⁷

Talán úgy vélik, hogy amikor Kolcsak admirálist avagy Denikin tábornokot támogatják, akkor a liberális és köztársasági pártot támogatják. Ám bármi is legyen e két katonai vezetőnek a személyes szándéka, a mögöttük állók nagy többségének egészen más a véleménye. Vagyis ami ránk várna: az a visszatérés a monarchiához, a reakció és a vér.

Azok a szövetségeseink, akik világosan látnak az eseményekben, visszautasíthatnának minden fegyveres intervenciót. Annál is inkább, mert ha valóban Oroszország segítségére akarnak sietni, akkor óriási lehetőségeket találnának a cselekvésre, csak egészen más irányban.

Az egész hatalmas közép-orsz területeken nincsen kenyérünk... és ugyanakkor megtagadják tőlünk azt, hogy Nyugaton vásároljunk kenyeret!...⁸ Miért? Az kell, hogy visszahozzuk a Romanovokat?⁹

Egész Oroszországban áruhiány van, és őrlött az árak emelkedése. Ukrajnában a helyzet még rosszabb: ott semmilyen áron nem lehet árucikkeket beszerezni.

Így egy új élet felépítéséhez s egy új, konstruktív élet kialakításához kellene, hogy a szövetségesek segítsenek minket; az új élethez, aminek mindennek ellenére mégiscsak látszanak már a körvonalai. Késlekedés nélkül siessenek gyermekeink megsegítésére! S ezért nekünk ne diplomátákat és tábornokokat küldjenek, hanem kenyeret, termelési eszközöket és szervezőket. Olyan szervezőket, akik oly fontos szolgálatokat tettek a szövetségeseknek az elmúlt szörnyű öt évben, hogy megakadályozzák a gazdaság szétesését és a barbár német támadást visszavethessék...¹⁰

Figyelmeztetnek, hogy ideje befejeznem ezt a máris túl hosszú levelet. Ezt megteszem és barátilag öllelek

Pierre Kropotkine

Jegyzetek

- 1 A levélből később kitűnik, Kropotkin azt nem posta úttján küldte.
- 2 E hírek mögött annyi igazság volt, hogy Kropotkint Pétervárról és környékéről eltávolították, s az 1917-től felerősödő orosz anarchista mozgalomból sokakat letartóztattak. E nagy és szövevényes témára itt nem térhetünk ki.
- 3 Kropotkin 1842-ben született.
- 4 Gondolom, sokaknak Lukács György hasonló „visszafordulása” jut eszébe.
- 5 Minderről bővebben ld. *Kropotkin* monográfiáját: A francia forradalom. Bp. 1921. Wien 1922. A munka születéséről ld. *V. M. Dalin* tanulmányát, illetve ennek rövidített magyar fordítását: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1988.
- 6 Kropotkin 1914–1917 közötti nézeteiről, írásairól magyarul bővebben ld: *Jemnitz János*: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben. 1914–1917. Bp. 1975; – Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom. 1916–1917 március. Bp. 1983.
- 7 Erre a mondatra pontos értelmezést nem adhatunk. Érintheti magát az amerikai intervenciót és a wilsoni kormányzat magatartását, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy az ismert amerikai írónak, Upton Sinclairnek 1918-ban jelent meg folytatásokban, majd 1919-ben könyvalakban a híres Jimmie Higgins c. könyve, amelyben az amerikai intervencióval látványosan szembefordult. S ugyanakkor az orosz helyzetről, az intervencióról vaskos kötetekben jelentkezett két olyan amerikai szocialista értelmiségi, akinek nevét Európában is jól ismerték: John Spargo és William English Walling. Noha 1917-ben honvédők lettek, a szocialista pártból kiváltak és Wilson mellé álltak, az intervenciót elítélték és Kropotkinhoz közel álló nézeteket vallottak. Walling független újságíróként maga is többször járt Oroszországban (Szabó Ervinnel is levelezett). (Ld.: *John Spargo*: Bolshevism. New York–London, 1919; *Russia as an American Problem*. New York 1920, – *V. E. Walling*: State Socialism. Pro and Co. New York, 1917.) Az amerikaiak Oroszországgal kapcsolatos reakcióival kapcsolatban persze nem szabad elfeledkezni *John Reed* orosz riportjairól, amelyek a Masses, majd a Liberator folyóiratban jelentek meg, amelyek a „Tíz nap”-pá szélesedtek. Ám mindez persze csak egyfajta „amerikai megértésről” tanúskodott.
- 8 A három pont és a felhívójel így az eredetiben.
- 9 A Romanov-reminiscenciák 80 évvel később furcsán rímelnék Kropotkin soraira.
- 10 A három pont ismét így az eredetiben.

Forrás: Correspondance de Georg Brandes, Copenhague, 1956. II. köt. 225–228. A levél angol fordításban is megjelent. In: P. A. Kropotkin: Selected Writings on Anarchism and Revolution. The Massachusetts Institute of Technology, 1970. 318–322.

Közzéteszi: Jemnitz János

SZEMLE

LIAH GREENFELD

NATIONALISM. FIVE ROADS TO MODERNITY

(Nacionalizmus. Öt út a modernitáshoz)

London, Harvard University Press, 1992. 581.

Liah Greenfeld, a Harvard egyetem társadalomtudományi docente több munkát publikált már a témakörből. Ebben a roppant terjedelmes művében öt nemzet (az angol, a francia, az orosz, a német és az amerikai) példáján mutatja be a nemzet kialakulásának útját, amely a jelenkorhoz vezet, hiszen korunkban is a nacionalizmus, ha úgy tetszik, neonacionalizmus az uralkodó rendezési elv.

A szerző is abból, a ma a társadalomtudományban uralkodó elvből indul ki, hogy a nemzet új képződmény, a hagyományos társadalomból történő kibontakozás korában alakul ki. Munkáját történetileg orientált szociológiai munkának tartja. Elméleti bevezetőjében vázolja, mi a nemzet kialakulásának menete, két alaptípust különít el, az egyikben az alapvető a civil társadalom, a másikban az etnikum és a tekintélyelv. A nacionalizmust voltaképpen a nemzeti öntudattal azonosítja, nem a szónak egyértelműen agresszív értelmében, mint ahogy nálunk szokás (volt).

Az első fejezet (Isten elsőszülötte: Anglia) a 16. századtól vizsgálja a fogalom megszületését, meggyökerezését. A nemzet a nemesség, pontosabban az ekkor alakuló új nemesség, állandóan kiegészülve az alulról jövő újabb rétegekkel. A nemzetet olykor a nép szinonimájának tartják. Az angol forradalom idejére a nemzet már kialakult abban az értelemben, hogy az elit tudatában van nemzeti hovatartozásának, a lakosság nagy része még nem, közömbös a kérdésben.

A második fejezet (Franciaország három identitása) messzebbre megy vissza, a középkorig. Az első identitás: vallási jellegű, a király iránti hűség adja tartalmát, de ez voltaképpen az Isten iránti hűség. A korai újkortól ez átváltozik részben a király, ugyanakkor részben a haza iránti hűséggé. A reflexió hordozója és vele a nemzeti identitás megteremtője a nemesség, amely frusztrált helyzetben van, nem találja helyét a társadalomban. A harmadik identitást a forradalom hozza meg, haza és nemzet azonosításával. Ez egyúttal a nemességet ki is rekeszti a nemzetből. A nemzet így a néppel lesz azonos, civil és autoritárius elvek keverednek. Végül is: minden országlakos az egy és oszthatatlan nemzet tagja. Míg az angol az egyénből indul ki, úgy jut el a nemzethez, a franciában a nemzet az elsődleges, az ad értelmet az egyénnek.

A harmadik fejezet (A szkíta Róma: Oroszország) természetesen Nagy Péterrel és II. Katalinnal kezd az elemzést, ebben az időszakban, joggal, valamiféle korai peresztrojkát lát. Itt is az önkényuralom által feleslegessé tett, frusztrált nemesség a kialakítója, amely a nemzetben találja meg a maga helyét. Jelentős összetevője a nemzetnek a Nyugattal szembeni ressentiment (ilyen a franciákban is volt az angolokkal szemben). A 19. századi nyugatosságot és a szlavofilát egyaránt a nacionalizmus jelenségének tartja, az előbbiből csak hiányzik a ressentiment.

A negyedik fejezet (Végtelen sóvárgás végső megoldása: Németország) az angolhoz hasonlóan ugyancsak a 16. századra és a reformációra utal mint kezdetekre, csakhogy ebből még nem született nacionalizmus, mert a német nemesség meg volt elégedve helyzetével. Itt nem ez, hanem az értelmiség (Bildungsbürgertum) volt a frusztrált osztály, amely a 18. század során nagy létszámúvá nőtt, de nem talált megélhetést. A nemzet létrejöttét egyébként a Napóleon elleni felszabadító háborúkra datálja (1806–14). Persze részletesen szól a felvilágosodásról és a pietizmusról mint előzményekről. A német nemzeti identitás etnikai és autoritárius, kapcsolódik a romantikához. A romantika kék virágjának pedig Greenfeld szerint két hajtása van, a marxizmus és a nemzetsocializmus. Marx csak annyit tett, hogy a nemzet helyébe az osztályt állította. Az antiszemitizmus gyökereit egyébként már Luthernél, meg a 18. században megtalálja a szerző.

Az ötödik fejezet (Az ideális nemzet felé törekvedve: a nemzetség kibontakozása Amerikában) nyilván a függetlenségi harcban találja meg az előzményeket, mert addig a telepések angoloknak tekintették magukat. Az amerikai identitásban a szabadság és az egyenlőség civil eszményei játszottak alapvető szerepet. Megint az

egyén, az individualizmus előbbre való a kollektívumnál, ez az angolra emlékeztet. Az egyenlőség társadalmában nem talál Greenfeld speciális osztályt, amely a nemzeti ideológiát kialakítja. Különböztet is említ az amerikaiak antiintellektualizmusát, ez azonban szerinte mindössze az értelmiségi foglalkozásoktól való idegenkedés, nem a kultúra megvetése, hiszen az alfabetizáció korán megtörtént. Az Unió és az egyes államok közt a lojalitás megoszolható. Ezért, és a rabszolgaság miatt is, elvben lehetségesnek tartja, hogy a déli államok külön nemzettel alakulhattak volna, a polgárháború viszont ezt a kérdést az egységes állam és nemzet javára döntötte el. A bevándorlók eredeti etnikai identitásának a megtartását szinte veszélyesnek tartja.

A rövid befejezés összefoglalja a vizsgálódás eredményeit: a nacionalizmus az egyén válasza a korábbi rendi társadalomra, az egyik lehetséges válasz, de ez vált általánossá. A nemzeti identitás egyben méltóságot is jelent, de a hiúság is, a státusváltás igény is benne van. Demokrácia és kapitalizmus nem szükségszerűen összetartozók. Nem a gazdaság határozza meg a nemzetet, hanem a róla alkotott kép. A nemzetek nem egyenlőek. Végül is a nemzetiség a modernitás rendezőelve.

Nehéz volna hosszabban összefoglalni a mintegy 500 oldalas, apró betűvel nyomtatott könyv eredményeit, hiszen Greenfeld roppant sok dologról szól, nemegyszer kitérésekkel a fő mondanivalótól, rengeteg anyaggal, idézettel. A szerző valószínűleg oroszországi származású, ezért is tudja az orosz nyelvű szakirodalmat felhasználni, régebbit és újabbat egyaránt, ahogy a másik három nyelvterületnek is tökéletesen ura. Szinte azt lehetne mondani: kevesebb több lett volna, az olvasó elvész az anyagban, nehezen találja meg a fő vonalakat.

A könyv megítélését voltaképpen nyelvi problémák is nehezítik. Mondottuk már, hogy a nacionalizmust általában nemzeti identitástudat értelemben használja, de nem mindig, azután előkerül az ethnicity és a nationality fogalma is, de a szerző minden filozófiai és társadalomtudományi szabotossága ellenére sem határolja el pontosan. Az ethnicity-t a mutató etnikai nacionalizmusnak nevezi, a nationality fogalom hiányzik a mutatóból. De ha csak ennél a három fogalomnál maradunk, rögtön világossá kell tenni, hogy bármely más nyelven ezeknek egészen más konnotációik vannak. Az angolszász fogalmak érdemben lefordíthatatlanok.

A nyelv kérdése mint a nemzeti öntudat alkotóeleme alig kerül elő a könyvben, talán jól értelmezzük a szerző mondanivalóját, ha ezt az ő szóhasználatára szerinti etnikai nacionalizmushoz kapcsoljuk. Világos: az angolszász eseteket tekintve a nyelvnek nem lehet elsőrendű szerepe. Bár a szerző is utal rá, mint láttuk, hogy az amerikaiak eredetileg angoloknak tartották magukat. Nyilván ha Európán túlépünk, mondjuk Latin-Amerikába, megint csak nem látszik meg egyértelműen a nyelv szerepe. Európán belül azonban lényegesnek tűnik, ahogy a történeti tudat is, amelyről a szerző csak mellékesen szól néha. Bizonyára igaza van, amikor a nemzetet a modernitással, jelenkorunkkal hozza összefüggésbe. De éppen nyelv és történeti tudat nem a nemzet korának terméke, hanem korábbi. Előzményei messzire nyúlnak vissza, de ezt Greenfeld csak a francia esetben veszi figyelembe. Ami azt a megállapítást illeti, hogy a nemzet valamilyen osztály tudati fejlődésének eredménye, ez igaznak tűnik, de talán a nemesség (angol, francia és orosz példa) szerepén belül az innen származó értelmiséget kellene hangsúlyozni, hiszen végül is ez fogalmazza meg a nemzet ismérveit. Abban teljesen igaza van a szerzőnek, hogy a nemzet eredetileg szűk kört jelent, elitet, és csak később terjed lefelé a nemzeti öntudat az alsóbb társadalmi rétegekre.

Liah Greenfeldnek viszonylag könnyű dolga van öt példájával, hiszen mind a „state to nation” fejlődés eredménye, ha ez a német példa esetében nem is olyan egyértelmű. De mi van a „nation to state” paradigma esetében? Greenfeld persze leszögezi: az állam nélküli nemzet nem abnormalitás. Ezzel a nyugati közfelfogással szembefordul, s ebben csak igazat tudunk neki adni. Mert hiszen pl. a szlovákoknak csak 1918-ban, vagy még inkább 1939-ben, ill. 1993-ban lett saját államuk, és mégis, már a múlt század derekától számolhatunk szlovák nemzettel, egy szűk, jórészt papi értelmiség tevékenységének eredményeként. A nyelvnek és a történeti tudatnak itt lényeges szerepe volt, és erre akárhány példát lehetne még hozni Kelet-Európából.

A szerző óvakodik attól, hogy politikai eseménytörténetet adjon, ennek fő vonalaira, nagyon helyesen, csak félmondatokban utal. A tárgyalás súlypontja az, mit értettek nemzeten, kevésbé az, hogyan is jött létre a nemzet, főképp az elit identitástudatának a kialakulása után. Persze végül is társadalomtudományi értekezésről van szó, amely törvényszerűségeket kutat. De éppen ebből a szempontból bizonyos hiányérzetet is hagy a könyv, hiszen az öt minta különbségeit hangsúlyozza, nem a közös vonásokat. S ha éppen Kelet-Európa felől nézelődünk, mondhatnánk, hogy itt is minden nemzet más (egyesek ma ezért fegyveresen is harcolnak). De ezzel még nem jutottunk sokkal tovább.

Hugh Seton Watson, Anderson vagy Gellner munkái után Liah Greenfeld új szempontokat hozott, sok vonatkozásban elmélyítette ismereteinket az őt esetben. De nem állíthatjuk azt, hogy ezzel az egész kérdéskört valamilyen megnyugtató végeredményhez vezette volna.

Niederhauser Emil

ROMÂNIA CU ȘI FĂRĂ ANTONESCU.
DOCUMENTE, STUDII, RELATĂRII ȘI COMENTĂRII

(România Antonescuval és nélküle. Dokumentumok, tanulmányok,
előadások és magyarázatok.)

Iași, Editura Moldova, 1991. 388.

A kötet az egyik jelentős lépés Ion Antonescu marsal és államfő, a Conducator rehabilitálásának folyamatában. Az írások jellege, tematikája épp olyan eltérő, mint amilyen népes szerzőgárdája, akik között nyugati és román diplomaták, emigráns politikusok és politológusok, történészek, Mihály király, a koncepciók perек áldozatai és a közelmúlt hivatalos történészei egyaránt megtalálhatók; azonban közvetve vagy közvetlenül kapcsolódnak Ion Antonescuhoz, aki úgy jelenik meg, mint mélységesen román hazafi, a rend embere, kemény katona, politikai szemléletét illetően a régi világ híve, s ahogy az emigráns történész, Vlad Georgescu aláírja: „anglofil meggyőződésből, németbarát szükségből.”

Ion Antonescu katonacsaládba született, az uniformis tisztelét hozta magával, 10 éves korában írták be Craiován a katonai iskolába. Ezután magasabb szintű katonai iskolák következtek: Iașiban a lovastisztképző, végül a Legfelsőbb Katonai Akadémia befejezése után hivatásos tiszt lett.

1907-ben mint csoportparancsnok részt vett a parasztfelkelés elfojtásában. 1916-ban részt vett abban a hadműveletben, amely során az augusztus 17-i titkos szerződés értelmében az antant feltételeit teljesítve – hogy ti. két héten belül megtámadják a központi hatalmakat – elfoglalták Székelyföldet és betörték Erdélybe. Mackensen ellentámadása után Bukarest is a központi hatalmak kezére került. Ekkor a román kormány Moldvára vonul vissza, vele együtt Antonescu is, aki a hadsereg szervezésében vette ki részét. A bufteai béke után a kapitányi, majd őrnagy rangot elérő Antonescu részt vett az erdélyi hadműveleti tervek kidolgozásában. (Ezért többen úgy tekintenek rá – pl. George Magherescu –, mint akinek érdeme, hogy erdélyi Romániáé lett.) 1919-ben a Tiszánál zajló ütközet után Ferdinánd király Mihai Viteazul érdemrenddel tüntette ki.

1922–26 között Londonban, majd Párizsban katonai atasé. Hazatérve jelentős katonai karriert futott be a Legfelsőbb Katonai Akadémia katonai parancsnoki rangjától a marsali, azaz a tábornagyi rangig.

Mivel az 1937-es parlamenti választások alkalmával egyik párt sem érte el a kormányzáshoz szükséges 40 százalékot, a rövid életű Goga–Cuza-kormánynak az vetett véget, hogy a politikai pártok támogatását bírva, elkerülendő egy jobboldali fordulatot – és némely szerző szerint, épp Antonescu tanácsára – II. Károly király személyi diktatúrát vezetett be 1938 februárjában.

1940. június 28-án Románia elfogadta a szovjet ultimátumot Besszarábia és Bukovina kiűritésére; augusztus 30-án a bécsi döntést, amely a király uralkodásának végét jelentette. Antonescu katonai diktatúrája kezdetén viszonylag jól együttműködött a Vaszárdával, amely kormányában szép számban képviseltette magát.

A kötetben Vlad Georgescu több tanulmánnyal van jelen: *Románia a második világháborúban, 1941–1944; Antonescu diktatúrájától a totális kommunista diktatúráig (1944–1947); Románia a diktatúrák, a diktatúrák és a háború idején*. Ez utóbbiban írja a királyi diktatúrával kapcsolatban: a pártok szervezeti struktúrája változatlan maradt; illetve a Nemzeti Újjászületési Frontot – egyébként magyar tagozata is volt – a maga 3,5 milliós tagságával az első tömegpártnak lehet tekinteni. Amit a királyi diktatúra jellegéről állít Georgescu, a következő: nem lehet a fasiszta vagy náci típusú rendszerek közé sorolni, mert hiányzott a nacionalizmus és az antiszemitizmus; csak német követelésre vett fel jobboldali irányt; a kikényszerített német–román gazdasági egyezmény ellenére a király tovább építette gazdasági kapcsolatait Angliával és Franciaországgal. A kötet – jobban mondva: ezen kötet – szerzői valamennyien Románia nagy történelmi tragédiájának tekintik, hogy a Nyugat nem biztosított az ország számára kellő garanciát ahhoz, hogy ne kelljen a háborúba belekeverednie.

* Gh. Buzatu professzor, a Iași-i A. D. Xenopol Történettudományi és Régészeti Intézet munkatársa, Románia legújabbkori történetének szakértője. Ismertebb munkái: A nagy októberi szocialista forradalom visszhangja Romániában. Összeállítás 1927–1944; Nicolae Iorga; Ember és a mű; Titkos háború; Moldova történelmi emlékei.

Azt is többen hangsúlyozzák, hogy Antonescu realpolitikusként fogta fel a német jelenlétet Romániában, akkor azonban, amikor a vasgárdisták átlépték azt a határt, amely veszélyes volt az országra – és természetesen saját hatalmát illetően, egészíthetjük ki a gondolatot –, volt annyi ereje, belátása, hogy a németek segítségét kérje ellenük 1941 januárjában, amikor is 700 vasgárdista volt kénytelen elhagyni az országot. Határozottsága folytán – mutatnak rá – még Hitlernél is érvényesíttetni tudta akarátát. Ismerve az 1944 februárjában történeteket, elmondható, hogy ennek is megvoltak a maga határai. Ekkor ugyanis hiába ajánlotta Antonescu többször is, hogy szívesen venne részt Románia Magyarország megszállásában, Németország azt egymagában akarta végrehajtani.

Alexandru Cretzianu, egykori diplomata, az 1917–1940 közötti szovjet–román kapcsolatok vázlatos bemutatásakor arra keresett választ: kik a felelősök azért, hogy 1945 után Románia a szovjet érdekszférába került. Szovjet–Oroszország – írja – több barátságtalan lépést tett Románia ellen, kezdve attól, hogy 1919. május elején letartóztatták Constantin Diamandy nagykövetet, és a szentpétervári Péter Pál erődbe zárták. A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása ellenére 1939 őszén Moszkva előkészületeket tett egy Románia elleni háborúra; Harkov és Odessa térségben csapatokat vonultatott fel. Cretzianu Románia belépését a második világháborúba, egyrészt „lelki” okokkal magyarázza, másrészt „történeti”-nek nevezi azt a hivatástudatot, amellyel Románia az európai kultúra megsemmisítését akarta megakadályozni. Sőt, Cretzianu egyenesen „antibolszevista kereszties hadjáratot” emleget Románia részéről.

A szovjet–román kapcsolatokon kívül több írás foglalkozik az 1940. június 27-i szovjet ultimátummal, amely során Románia ki kellett ürítse Besszarábiát és Bukovinát, és a szovjet katonaság bevonulásához, a közigazgatás bevezetéséhez mindössze 10 órára volt szüksége.

Érdekes személyiségek vallanak a második bécsi döntésről. Mircea Mușat és Ion Ardeleanu a Ceaușescu-korszak *hivatalos* történészei voltak, s mint ilyenek a román–magyar viszony szakértői is. Az ő interpretálásukban az előzmények így hangzanak: Magyarország kihasználva Románia helyzetét területi igénnyel lépett fel, és nemcsak azt ajánlotta fel Németországnak, hogy támogatása esetében átengedi a német hadsereget Magyarországon, de úgy állította be, hogy ha megkapja Észak-Erdélyt és a Székelyföldet, akkor Romániával kész megvédeni a Kárpát-medencét a bolsevik veszéllyel szemben. Megismétlik azt az állításukat, hogy a Magyarországhoz került 43 000 km²-nyi területen élő, mintegy 2 600 000 fős népesség többsége román volt.

Gigurtu, akit eddig mint nácibarát politikust ismertünk a szakirodalomból, a kötetben fellelhető írásában – másokkal együtt – azzal mentegetőzik, hogy *izoláltsága* miatt Románia kényszerhelyzetben lett volna, ami a háborúba való belesodródását illeti. Emlékeztetett arra, hogy 1940. május 28-án Tătărescu magához kérte a német nagykövetet, és azért ajánlotta a román–német kapcsolatok szorosabbá fűzését, mert szomszédai veszélyeztetik Románia területi épségét.

Manoilescu, a Gigurtu-kormány külügyminisztere – rajta kívül Ciano, Pop Valer, Raul Bossy feljegyzéseit is olvashatjuk – visszaemlékezése szerint azzal a meggyőződéssel ült le 1940. augusztus végén Bécsben a Belvedere palotában a tárgyalóasztalhoz, hogy nem „csonkítják meg” Romániát. Manoilescu egyébként elájult, amikor megtudta, hogy Észak-Erdélyt Kolozsvárral és a Székelyföldet Magyarországnak ítélték.

Cretzianu, aki figyelemmel kísérte a párizsi békedelegáció munkáját, természetesen képtelenségnek tartotta a magyar félnek azt az állítását, hogy Románia kérte fel Németországot és Olaszországot a döntőbíráskodásra. Ehhez kapcsolódik a volt moszkvai nagykövet, Gafencu megjegyzése, hogy ti. Párizsban Romániának csalódásban volt része, mert nem kapta vissza ősi területeit.

Az egyes írások tendenciózus válogatásánál nem nehéz felismerni a mai Romániában bizonyos körök szándékát egy 30 milliós Nagy-Románia létrehozására, mely szerint tehát – állítják – Romániának Oroszországgal, Ukrajnával, Magyarországgal, Csehszlovákiával, Bulgáriával és Jugoszláviával szemben vannak még területi követelései.

Több olyan érdekes írás is megtalálható a kötetben, amelyet ez idáig nem olvashattunk romániai publikációban: például a Mihály királynak átnyújtott ultimátumról, és egyáltalán lemondása körülményeiről Nicolette Franch számol be; *A máramarosszigeti holocaust* című írás pedig azokról a közéleti személyiségekről emlékezik meg – Juliú Maniu, George Brătianu, Virail Solomon, Mihai Manoilescu, Nicolae Carandino, Mihai Popovici –, akik a romániai sztálinizmus áldozataivá lettek.

A Komintern, a hazai, amerikai, német levéltárak anyagából közölt források részint eddigi ismereteinket erősítik meg, illetve nem egyszer új aspektusra hívják fel a figyelmet. A Molotov–Ribbentrop paktum megkötése után a Komintern titkos utasítása a kelet-európai kommunista pártok számára az 1933-as taktikához való visszatérést rendelte el a szövetségi politika vonatkozásában.

Hitlernek Mussolinihez írott 1939. augusztus 28-i levelezéséből kitetszik, Hitler bízott abban, hogy Oroszországot és Romániát semlegesíteni tudja: „Elmondhatom, Duce, hogy – az egyezménynek köszönhetően – Oroszország jóindulatú magatartása bármilyen konfliktus esetében garantált, s hogy – különösképp – Románia részvétele egy ilyen konfliktusban kizárt.” II. Károly román király naplójában nyomon követhető milyen hatást

váltott ki az 1940. június 27-i szovjet ultimátum. A minisztertanács délelőtti ülésén tízen az ultimátum elfogadása mellett, tizenegyen ellene, négyen tárgyalásokat javasoltak, 1 személy tartózkodott. Délutánra a hősieség alábbhagyott, és mindössze 6-an maradtak – Iorga, Iamandi, Dragomirescu, Traian Pop, Ștefan Ciobanu, Ernest Urdăreanu –, akik az ultimátum elfogadása ellen szavaztak.

Még három dokumentum érdemel különös figyelmet. Buzatu közli annak a három ülésnek az anyagát – a külügyminisztérium levéltárából –, amelyben Moszkvában, 1944. szeptember 10–13. között a román békedelegáció tagjai szinte egységesen megkíséreltek szembeszállni a Molotov vezette szovjet delegációval és elfogadtatni, hogy Romániát mint az antifasiszta háborúban részt vevő aktív felet ismerjék el. Molotov válasza nagyon határozott és elutasító volt: „... a román békedelegáció által felterjesztettekben egy sor érv elfogadhatatlan. Magától érthetődik, hogy nem kell felidézni, hogy kezdődött a háború, hogyan hatoltak be a román csapatok Ukrajnába, a Krímbe, a Donyec-medencébe és Sztálingrádba. Nem tudjuk elfelejteni, hogy a román kormány Hitler és a német hadsereg mellett volt, és ezért viselni kell a felelősséget... Románia három éven át háborúban állt Oroszországgal...”

Az USA londoni követségének másodtitkára 1946. március 22-i keltezésű jelentésében arról számolt be, hogy a szovjetek le fogják mondani Mihály királyt, ha az vonakodik aláírni a novemberi választások kiírásával kapcsolatos dekrétumot.

A harmadik érdekes forrás: Ion Antonescu marsal 1946. május 31-i, Jilován – egy nappal a kivégzése előtt – írott politikai végrendeletének részlete: „Politikai végrendeletemben, ha még lenne időm megírni, a következőket mondanám el: drága román nép, büszke vagyok, hogy olyan nemzet tagja voltam, amely római és dák származású, amelynek történetét olyan alakok fényesítették be, mint Traian ragyogó figurája és a hatalmas Decebál áldozata! Két háborúban harcoltam dicsőségedért! Boldog vagyok, hogy hamarosan egykori mártírjaid sorába emelkedem. Mindannyian az igazságodért küzdöttek! Egykori munkatársaim megkísérelték, hogy elhatárolják magukat tőlem. Én nem határolom el magam az ő tévedéseiktől... Ez a háború, amely a hitleri Németország megsemmisítésével végződött, nem vet véget annak a nemzetközi konfliktusnak, amely 1914-ben vette kezdetét.

Látok egy harmadik világháborút is, amely az emberiség számára a társadalmi igazságot hozza el... Felmelt fejjel és félelem nélkül állok a bíraim előtt, mert ebben az országban senki sem szolgált annyira szeretettel, szenvedéllyel, érdeke nélkül a népet, mint én. Mindent neki adtam, energiám, pénzem, lelkemet, életemet, anélkül, hogy kértem volna valamit. Nem kérek tőle semmit ma sem... Legyőztek, mint ahogy sokakat, nagyon sokakat. A körülmények nem teszik lehetővé, hogy megtegyem mindazt a jót, amit szerettem volna még megtenni. A feljebbvaló másképp akarta... Készen vagyok arra, hogy meghaljak, mint ahogy kész voltam a szenvedésre is.”

–y–o

TONY JUDT

LE MARXISME ET LA GAUCHE FRANÇAISE, 1830–1981

(A marxizmus és a francia baloldal 1830–1981)

Paris, 1986. 353.

Tony Judt oxfordi professzor a francia történelem egyik szakértője, nagy korszakokat áttekintő gondozója, állandó referense. Korábbi (1976), a francia szocialista párt 1920-as évekbeli újjászülésétéről, talpra állásáról szóló könyve már nagy feltűnést keltett, s megjelent francia nyelven is (La reconstruction du parti socialiste 1921–1926). Ez egyben azt is bizonyítja, hogy az oxfordi elit körökben is tovább él az érdeklődés a francia baloldal, ezen belül természetesen a szocialista munkásmozgalom, a szocialista párt iránt.

Az egy évtizeddel később megjelent, új anyagokkal kiegészített és sokkal nagyobb korszakot feldolgozó munka más nyomtávon halad: a tematikus és a „longue durée” folyamatokra nagyobb érzékenységgel reagáló megfigyelésekkel jeleskedik.

A kötet elé az ismert francia történetíró, François Furet írt előszót, aki kommunista berkekből indult el, és a bicentenáriumra – a klasszikussá vált angol politikai terminológia szerint – egyértelműen „right of the

center” álláspontig jutott el. Furet előszavában igazán nem meglepően azt a fejlődésvonalat emeli ki, amely „a forradalmi tradícióktól a marxizmus elszürküléséig” mutat. Furet e helyütt kiemeli Mitterand kormányalakítását, amelyről megjegyzi, hogy a 200 év alatt a szocialistáknak ez az egyetlen hosszabb életű kormánya volt. Ez hallgatólagosan a két pozitív (bár nem hosszú) korszak, az 1936–38-as, illetve az 1945–47/48-as korszak csendes elfelejtését is jelenti.

Judt monográfiájának szerkezeti felépítése magáért beszél: az első rövidebb fejezet magát a francia baloldalt mutatja be, történetileg és széles politikai spektrumban elhelyezve, s napjainkban a nálunk divatos megközelítésekkel szemben nem „kvázi-baloldaltól” ír, hanem a lényeges jegyeit világítja meg. Különféle szemléletű francia baloldaliakat szólaltat meg, megemlékezve arról is, hogy mi különbözteti meg a francia baloldalt az angoltól.

A második, jóval nagyobb (közel százoldalas) fejezet a francia munkásmozgalom 19. századi történetével foglalkozik. A harmadik fejezet a szocialista párt 1920–1936 közötti időszakát dolgozza fel (mintegy ötven oldalon), majd következik egy ismét nagyobb, úgyszólván parttalan fejezet: a marxizmus 1945 és 1975 között (ennek a szerző mintegy hatvan oldalt szentelt), majd a jelenkortörténeti zárófejezet az utolsó. Ne feledjük, a kötet már 1986-ban megjelent, s Judt e zárófejezetnek olyan címet adott: „Az 1981-es választások történeti perspektívában.” Végül eme egyszerű, tényeket rögzítő ismertetésnél maradván kiemelendő, hogy Judt rendkívül jól használható 30 oldalas bibliográfiát mellékel munkájához és az olvasó tájékozódását ugyancsak elősegítő történeti kronológiai táblázatot is.

Külön meg kell emlékezni a kötet egyik erősségéről, a francia politikai térképekről, amelyek remekül mutatják megyénként a baloldalt, s a baloldalon belül is a párt szerinti politikai eltolódásokat a hosszú másfél évszázad során. A táblázatok igazán beszédesek.

Judt a politikai földrajzi megközelítéseknek méltán nagy jelentőséget tulajdonít, hiszen így kitűnik, hogy a baloldal bázisterületei: Párizs és a Szajna menti körzet, Nord megye ipari régiója, Limoges, illetve a déli centrumok: Marseille, Montpellier, Grenoble körzete. Délnyugaton, Keleten és a Bretagne-ban hagyományosan gyengébb volt a baloldal bázisa. Az idők során elmozdulások történtek az ország társadalmi átszerveződésére. Judt erősen aláhúzza, hogy a 20. század 20–30-as éveire az északi és középső centrum mellett megerősödik a déli régió, illetve a szerző bemutatja, hogyan alakul ki a toulouse-i, sőt bordeaux-i mag. Ezt a folyamatot bizonyítja, hogy a párizsi Vaillant választóközterben kibuktatott szocialista pártvezér, Léon Blum a pótválasztáson délről – agrár-szőlőműves körzetből – került vissza a parlamentbe. (Igaz, annak idején Jaurès is délről került be a parlamentbe.)

Judtnak azonban nemcsak a politikai-földrajzi megfigyelései érdekesek. Hasonló figyelemmel elemzte az olyan folyamatokat, mint a párton belüli generációs és szociális változások, amelynek során a munkások aránya megfogyatkozik mind a pártvezetőségben, mind a parlamenti képviselők sorában. A szerző részletesen foglalkozik azzal, hogyan alakul a nők aránya a mozgalomban, milyen a tisztviselők és az értelmiségiek aránya, s azon belül is milyen eltolódások következnek be előbb a tanítók, később másfajta értelmiségiek javára, s ezek miként hatnak ismét vissza a párt politikájára. Mindezek a hosszú trendek természetesen az adott rövidebb időegységekben másként és másként jelentkeznek.

Jóllehet Judt e könyvében nagyobb érdeklődéssel fordul a 20., mint a 19. század felé, mégis rengeteg érdekes gondolatot és adalékot hoz fel a 19. századi francia munkásmozgalmat illetően is. Olyan érdemi megfigyeléseket, amelyek mintha egyáltalán nem lennének közkeletűek. Judt ugyan megjegyzi, már közhely, hogy a 19. század elején mindenütt a textilipar volt a munkástömegeket foglalkoztató felfutó iparág, ám a nevezetes lyoni 1831–34-es robbanások háttéréhez megemlíti, hogy e helyütt 1810 és 1830 között 10 ezerrel 30 ezerre ugrott fel az alkalmazott szövőők száma, majd a technológiai forradalom nyomán ugyanezeknek a szövőőknek 75%-a szinte egyik napról a másikra munkanélkülivé lett. Judt megjegyzi, hogy a 19. század első harmadában a textilipar volt a húzó iparág, ám ehhez mindjárt hozzáfűzi, hogy Franciaországban a textilipar aránytalanul hosszú ideig maradt a meghatározó iparág, amely még 1961-ben is a nők 19%-át, a férfiak 16%-át is foglalkoztatta.

A 20. századi változásokat tekintve Judt megvizsgálja az 1920–30-as években a szocialista parlamenti képviselők összetételét, megvilágítja a változások dinamikáját, alaposan elemzi a választói bázist. Külön szól a szocialista periódikákról, és a különféle szervezeteket bemutató részek mellett érdekes meglátásai vannak a kiemelkedő politikai és szakszervezeti vezetőkéről, értelmiségiekről, ezek alkotásairól is.

Végül néhány szó a zároakkordokról, az 1980-as évek nagy fordulójáról, az utolsó választások tapasztalatairól. Ezekre az elemzésekre a szerző igen nagy súlyt fektetett, s nem az előszóban Furet által kiemelt gondolatok látszanak a kötet végső következtetésének. Mindenesetre Judt a választások kapcsán kiemeli, hogy az SFIO választói bázisánál, csakúgy, mint a megválasztottak körében, megnövekedett a nők aránya, részben a kommunista választók bázisával szemben is. Másfelől ugyancsak a „longue durée” jelzése kapcsán Judt aláhúzza, hogy az 1981-es választáson következett be az FKP választói bázisánál is az az átfordulás, ami az SFIO-nál fél évszázaddal hamarabb következett be: ekkor történt meg, hogy az FKP képviselőjelöltjei körében a munkások aránya 27%-ra esett vissza, míg a tanítók, tanároké 29%-ra nőtt!

A kötet zárólapjain Judt a brit labouristák és neoliberálisok módjára teszi fel a kérdéseket a 80-as évek változásairól, a ma már inkább Mitterand-korszaknak ismert időszak kezdeteiről, illetve kilátásairól. Úgy tűnik, Judt – Furet kiemelésével szemben – e helyütt nem annyira „a marxizmus végére”, avagy „elszürkülésére” helyezte a hangsúlyt, hanem sokkal inkább arra a talányra, hogy miként lehet megőrizni a hatalmat, ugyanakkor elvi politikát is folytatni a meghirdetett programnak megfelelően, illetve a távlatokra is tekintettel lenni, de úgy, hogy közben ne kerüljön veszélybe a hosszabb időre megszerzett kormányrúd.

Judt könyvével kapcsolatban azt hiszem, röviden sikerült érzékeltetnem, hogy megfigyeléseit, adatait mind a szaktörténészek, mind az érdeklődők általában nagy haszonnal olvashatják, ha a francia munkásmozgalomról, szocializmusról, a francia valóságról teljesebb képet szeretnének kapni.

Jemnitz János

PIERRE JEANNERET

UN ITINÉRAIRE POLITIQUE. A TRAVERS LE SOCIALISME EN SUISSE ROMANDE. LA VIE DU DR. MAURICE JEANNERET-MINKINE (1886–1953)

*(Egy politikai életút a latin nyelvű Svájcban.
Dr. Maurice Jeanneret–Minkine élete (1886–1953))*

Lausanne, 1991. 637.

A kiegyensúlyozottan konzervatív (vagy ha úgy tetszik mérsékelt liberális) Svájcban nem is ritka kivétel, ha doktori disszertáció jelenik meg svájci szocialista vezető életéről. Ehhez még hozzátartozik, hogy az illető nem volt sem miniszterelnök, sem miniszter, sem rektor, sőt inkább többszörösen rendhagyó személyiség, egyenesen inkább renitens volt.

Maurice Jeanneret 1886-ban a svájci rebellis Jura-vidék történetileg ismert városában, Saint-Imier-ben született, egy tehetséges órágyártó apa fiaként. Az orvosi egyetemen folytatott tanulmányokat és orvosként indult neki az életnek. Mint sokakat, őt is az első világháború eseményei, annak politikai, szociális és gazdasági következményei, sőt konfrontációi vonzották a politika felé. 1917-ben egyik megalapítója a Fialat Független Radikális Pártnak, de csak az újabb politikai konfrontációk után, 1920-ban csatlakozik a szocialista párthoz. A párt balszárnyához kapcsolódik, s amikor más országokhoz hasonlóan (Franciaország, Németország) 1920-ban Svájcban is bekövetkezik a „szakadás” a szocialista pártban, Jeanneret azokhoz csatlakozik, akik nyitottak maradtak a kommunistákkal való együttműködésre, s mindig nagy figyelemmel kísérte nyomon az új Szovjet-Oroszország belső változásait, ebben orosz származású felesége is szerepet játszhatott. A dél-svájci Vaude kantonbeli szocialista orgánus, a Le Droit du Peuple hasábjain éles hangú viták zajlottak le a szovjet fejlődésről, a viták során Jeanneret a bolsevik lépéseket védte.

Az újabb nagy nemzetközi megrázkódtatást a gazdasági világválság hozta, amelynek idején Svájcban is sor került tüntetésekre és helyi általános sztrájkokra. Jeanneret-t is letartóztatták a zavargások során, 1932. november 9-én. Jeanneret 1930-as években egyik lelkes támogatója annak a Léon Nicole-nak, aki a szocialista párt genfi vezetőjeként és helyi kantonális kormánypolitikusként is a svájci népfront sajátos megjelenítője volt. A genfi variánsnak megvolt természetesen mind a nemzetközi visszhangja, mind a belső svájci rokonszenvező sajtótörténete is, amelyben Jeanneret-nek megint csak megvolt a maga helye.

Az újabb nagy nemzetközi fordulót München, de még inkább 1939, a Sztálin–Hitler paktum váltotta ki. Ez a (latin nyelvű) svájci szocialista mozgalomban is szakadásokat hozott. Nicole és Jeanneret kitartott a szovjet politika védelme mellett, s emiatt 1939-ben kizárták őket a PSS-ből (Svájci Szocialista Párt). Kizártak egész pártszervezeteket is, ezek aztán megalakították a maguk ellenzéki, független szocialista pártját: a Fédération socialiste suisse-t, amely 1939 és 1941 között félillegálisban, megvetetten tevékenykedett. Jeanneret ennek a pártnak egyik alapítója és vezetője volt.

Mindennek ellenére az 1939–1941-es korszak az FSS tagjai, s persze Jeanneret számára különösen nehéz, megpróbáltatásokkal teli időszak volt. Ugyanakkor az FSS-nek is számos helyi orgánuma volt.

1941 változtatott ezen a helyzeten, amikor nagy vonalakban kirajzolódott az antifasiszta koalíció, ám ez a történeti és svájci munkásmozgalmi vetületben távolról sem jelentett egyszerű és automatikus folyamatokat. Az 1939-ben a kizárt hajdani baloldali szocialisták közül sokak számára ugyanúgy felvetődött az anyapártba (PSS) visszatérés gondolata, mint ahogy néhány – a sztálinista politikával szembekeült – nagynevű kommunista (Jules Humbert-Droz) számára is ebben az időszakban nyíltak meg a PSS kapui. Ám az FSS több tagja s a hajdani nicole-isták közül számosan változatlanul távol maradtak a PSS-től. 1943 májusában Vaude kantonban megalakították az új pártot, a Parti ouvrier et populaire-t (POP), amely ismét rendelkezett orgánumokkal. (A párt legfontosabb orgánuma a Voix Quvriere volt.) Jeanneret ennek a pártnak az egyik alapító tagja és vezetője. A pártalakulással egyidejűleg a nicole-isták 1943 májusában meglepetésre – az akadályok és megtorlások ellenére – jelentős választási sikert értek el Gensben. A szervezkedés egész Svájcban tovább folyt, a kapcsolatok kibővültek a német ajkú baloldaliakkal, és így alakult meg 1944 októberében a zürichi kongresszuson a Svájci Munkáspárt, amelynek Jeanneret ismét alapító és vezető tagja és parlamenti képviselője lett.

Pierre Jeanneret nagyapja életrajzának feldolgozásánál külön nagy fejezeteket szentelt olyan részkérdések feldolgozásának, mint a keresztényszocialista hatás, avagy az 1914–1915-ben fiatal orvosként a balkáni frontokon és főként Szerbiában szerzett élmények. Nem kevésbé izgalmas az a nagy terjedelmű fejezet, amely azt dolgozza fel, hogy miként következett be Jeanneret életében az átfordulás a liberális/radikális párttól a szocialistákhoz. A külpolitikát és a nemzetközi munkásmozgalmat érintő nagy viták mellett (amelyeket a szerző kínos precizitással dolgoz fel) nem kevésbé izgalmas, hogy egy szocialista orvos, a nem annyira iparosodott Vaude kantonban a mozgalom megerősítése érdekében miként kezd az 1920-as években nagyobb figyelmet fordítani az agrárkérdésnek, és milyen alternatívákat kínál.

Az 1930-as években – a már említett nagy korszakos kérdések mellett – a helyi municipális politika ugyanúgy nagy szerepet játszott Jeanneret életében, mint a szövetkezeti mozgalom, mind ebben a korszakban, mind 1945 után. Jeanneret 1945-től haláláig, 1953-ig parlamenti képviselő volt, s emellett a Munka Párt egyik vezetője maradt.

A kötetet kitűnő apparátus egészíti ki. A mellékletek mellett jól használható a 20 oldalas annotált névmutató és az 55 oldalas bibliográfia.

A munkát mindezek alapján valóban minden érdeklődő haszonnal olvashatja.

Jemnitz János

ROBERT SKIDELSKY

JOHN MAYNARD KEYNES. VOL. 2. THE ECONOMIST AS SAVIOUR. 1920–1937

London, 1992.

Robert Skidelsky az angol fasiszta vezér, O. Mosler életrajzával szerzett magának nevet. Kiváló képességeit évek óta John Maynard Keynes élete és munkássága feldolgozásának szenteli, amellyel, hogy egyetemi előadóként képezi a leendő történészeket és tanárokat. Ez a kötet, mint címéből is kitetszik, Keynes tudományos munkásságának igen fontos időszakát dolgozza fel.

Az első világháború, mint megannyi kortársát, Keynest is fordulatra készítette. 1919-ben, 36 éves korában bizonyos megvetéssel lemondott államkincstári állásáról, visszatért Cambridge-be és megírta nagy vitát keltő könyvét: *A béke gazdasági következményei (The Economic Consequences of the Peace)*. E munka időszzerűsége ma nagyobb, mint valaha. Éles vitákat váltott ki, ami nem csoda, hiszen az egész versailles-i békerendszert kérdőjelezte meg.

A könyv kifejezi szerzője útkeresését: a liberális, megingathatatlan edwardiánus korszaknak végén Keynesnek fel kellett tennie magának a kérdést, mit tegyen életével: meggazdagodjék, spekuláljon, földesúr, műgyűjtő legyen – vagy gazdasági szakértő. Keynes megoldotta saját életét: mindez volt. Nemcsak saját magának szerzett vagyont, hanem barátai egy részének is. A neves cambridge-i King's College-nek lett gazdasági vezetője, könyveket és képeket gyűjtött. Tiltónban mint földbirtokos élt és megnősült. Szerelmi házasságot kötött Lydia Lopokovával, a neves orosz balerinával, és felhagyott homoszexualitásával. (Ezt ugyan sokan úgy értékelték, hogy csak homoszexualitását takarta vele.) De mindennél fontosabb volt számára, valamint kora és az utókor számára – mint utóbb bebizonyosodott – gazdaságtörténeti és közéleti ténykedése 1919 és 1925 között.

Skidelsky meggyőzően, tényekkel bizonyítja, hogy Keynes hatóköre ezekben az években sokkal nagyobb volt, mint azt eddig elismerték. Befolyását igyekezett felhasználni: a deflációs pénzügyi politika ellen érvelt – ez előzte meg Angliának az aranyalaphoz való 1925-ös visszatérését Churchill pénzügyminisztersége idején. Bár Keynes érvei igen súlyosak voltak, éppen oly kevésbé hatottak, mint korábbi ellenvetései a versailles-i békerendszer reparációs cikkelyeivel szemben.

Keynes mint liberális politikus is szeretett volna ezekben az években befolyásra szert tenni. „The Nation” c. lapnál volt tere és lehetősége a beidegződött, konvencionális gazdaságpolitika elleni erős támadásokra.

A húszas évek végén és 1930-ban, mint a befolyásos Machillan Bizottság tagja, szerepet játszott az angliai pénzügyi és ipari válság okainak kutatásában. A liberális politikának nem volt talaja ekkor Angliában, legalábbis Keynes így érezte, és visszatért gazdaságtörténeti munkásságához. 1936-ban tette közzé fő művét, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, amelyben erős érvekkel támasztotta alá ellenvéleményét az általános foglalkoztatottságról, az egyensúlyban levő államháztartásról, és azt hangoztatta, amíg az egyének és a kormány megtakarításra gondolnak, s nem fogyasztásra és befektetésre, nincs sok remény a gazdasági fellendülésre. Keynes ezzel a meggyőződéssel korát – tehát végeredményben a viktoriánus bölcsességeket – ellenpontosította. Nem véletlen, hogy a viktoriánus erényeket hangoztató Thatcher asszony soha nem kedvelte vagy idézte Keynest, s a keynesizmusnak ellensége volt.

Keynes bírálta a kapitalizmust, de bizonyos mértékig védelmébe vette a fasizmussal és kommunizmussal szemben. Az elméletnek mindenkor igen nagy szerepet juttatott életében és munkásságában, történelemformáló erőnek tartotta azt. Rendkívül okos lévén, az okosságot is oly alapvetőnek érezte, hogy az képes a világot megváltani. Meggyőződésével, okosságával és viselkedésével így sok középszerű, de befolyásos embert tett el-lenségévé. Ez nem von le tudósi, közéleti és emberi értékeiből, sokan az utolsó igazán nagy liberális gondolkodónak tartják.

Skidelsky nagy érdeme, hogy hősét helyére teszi, mondhatni, egy liberalizmusellenes világban. Művének érdeme az is, hogy – ő maga lévén kiváló gazdaság- és társadalomtörténész – igen meggyőzően ábrázolja a húszas-harmincas évek angol társadalmát és gazdasági helyzetét, s benne Keynes helyét.

A téma megtalálta igazi gazdáját, és az értő közönség várja a sokat ígérő harmadik kötetet.

H. Haraszti Éva

E számunk szerzői

Filep Tamás Gusztáv, szerkesztő, Budapest

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London

Hrnko, Anton, Szlovák Történettudományi Intézet, Pozsony

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Láng Imre, a történettudomány doktora, ny. egyetemi docens

Lipták, L'ubomír, Szlovák Történettudományi Intézet, Pozsony

Mureșan, Camil, akadémikus, Román Tudományos Akadémia

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Pálffy István, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, Miskolci Állami Egyetem

N. Szabó József, Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanára, Nyíregyháza

Szarka László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet

-y-o, a történettudomány kandidátusa, Budapest

60,- Ft